

HISTORIJSKA MISAO

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy,
University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli
Enver Imamović, Univerzitet u Sarajevu (prof. emeritus)
Snežana Božanić, Univerzitet u Novom Sadu
Marko Attila Hoare, Sarajevo School of Science and Technology
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu, ANU BiH
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Gregor Pobežin, Univerza na Primorskem, ZRC SAZU
Nedim Rabić, Univerzitet u Sarajevu

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA · EDITOR-IN-CHIEF

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

TEHNIČKI UREDNIK · TECHNICAL EDITOR

Salkan Užičanin
salkan.uzicanin@gmail.com

ŠTAMPA · PRINT

Eurografika, Zvornik

Časopis izlazi jednom godišnje.

The journal is published annually.

Stavovi autora izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu
nisu nužno i stavovi Redakcije ili Uredništva.

The authors' views expressed in papers published in this journal
are not necessarily the views of the Editors or the Editorial board.

Indeksiran · Indexed

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library),
Complementary Index (EBSCO host),
Database of Open Access Journals (DOAJ),
Slavic Humanities Index (SHI)
Erih plus (European Reference Index for the Humanities and
Social Science)

UDK 94
DOI 10.51558/2303-8543.2025.11

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN 2303-8453 (online)

ODSJEK ZA HISTORIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

11

HISTORIJSKA MISAO, BR. 11, 1–296, TUZLA 2025.

SADRŽAJ · CONTENTS

Naš jedanaesti broj	7
Our Eleventh issue	10

ČLANCI · ARTICLES

Mersiha Imamović

EKSPLOATACIJA I DISTRIBUCIJA SOLI U ANTICI: IZMEĐU ISTOČNOG JADRANA I DAKIJE	15
EXPLOITATION AND DISTRIBUTION OF SALT IN ANTIQUITY: BETWEEN THE EASTERN ADRIATIC AND DACIA	15

Gábor Barabás

OSVAJAČ BOSNE I NJEGOVA PORODICA. KOLOMAN VOJVODA SLAVONIJE, U KRALJEVSTVU SVOGA OCA I BRATA	47
THE INVADER OF BOSNIA AND HIS FAMILY. DUKE COLOMAN OF SLAVONIA IN THE REALM OF HIS FATHER AND BROTHER	47

Adis Zilić

BOSANSKA VOJSKA U DOBA BANA MATEJA NINOSLAVA... ..	75
THE BOSNIAN ARMY DURING THE TIME OF BAN MATEJ NINOSLAV	75

Elmedina Duranović

TRGOVINA ROBLJEM IZ USORE: DUBROVAČKO POSREDNIŠTVO U SREDNJOVJEKOVNOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU	91
SLAVE TRADE FROM USORA: DUBROVNIK'S INTERMEDIARY ROLE IN THE MEDIEVAL SOCIAL CONTEXT.	91

Arandel Smiljanić

ŽUPANI USORE, SOLI I TREBOTIĆA	121
ZUPANI OF USORE, SOLI AND TREBOTICHA	121

Enes Dedić

THE RELATIONSHIP BETWEEN BAN AND KING TVRTKO I AND THE SERBIAN NOBILITY	135
ODNOS IZMEĐU BOSANSKOG BANA I KRALJA TVRTKA I I SRPSKE VLASTELE	135

Salkan Užičanin
PITANJE PRIVATNO-PRAVNIH DUGOVANJA I
POTRAŽIVANJA IZMEĐU BOSNE I HERCEGOVINE I
AUSTRIJE NAKON RASPADA AUSTRO-UGARSKE
MONARHIJE 167
THE ISSUE OF PRIVATE-LAW DEBTS AND CLAIMS
BETWEEN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND AUSTRIA
AFTER THE DISSOLUTION OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
MONARCHY 167

Vlatko Smiljanić – Bruno Šagi
TKO JE UBIO STJEPANA RADIĆA? INTERPRETACIJE I
KULTURA SJEĆANJA 225
WHO KILLED STJEPAN RADIĆ? INTERPRETATIONS AND
THE CULTURE OF MEMORY 225

PRIKAZI I OSVRTI · BOOK REVIEWS AND COMMENTARIES

Nihad Dostović
MADŽIDA MAŠIĆ, RUKOPISENE ZBIRKE NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U FRANJEVAČKIM SAMOSTANIMA, MEDRESA-
MA I TEKIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI, UNIVERZITET U
SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2024,
STR. 251. 257

Dženita Sarač Rujanac
ANA RAJKOVIĆ PEJIĆ, PLAVE KUTE IDU NA MORE.
SVAKODNEVICA RADNIKA U HRVATSKOJ TIJEKOM
DRUGE POLOVICE 20. STOLJEĆA NA PRIMJERU
TVORNICE „ĐURO ĐAKOVIĆ“, HRVATSKI INSTITUT ZA
POVIJEST. PODRUŽNICA ZA POVIJEST SLAVONIJE,
SRIJEMA I BARANJE – SLAVONSKI BROD / DURIEUX –
ZAGREB, 2024, STR. 279. 265

Sabina Veladžić
NENAD VELIČKOVIĆ, KARAKAZANDŽILUK, DRAM
RADOSTI, TRAVNIK 2024, STR. 244. 271

UPUTSTVA AUTORIMA 285
INSTRUCTIONS TO AUTHORS 291
UPUTSTVA RECENZENTIMA 290
INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS 296

NAŠ JEDANAESTI BROJ

Jedanaesti broj časopisa *Historijska misao* donosi osam naučnih članaka, dva prikaza i jedan osvrt. Prvih pet radova predstavljeno je 15. maja 2025. godine na okruglom stolu s međunarodnim učešćem „800 godina od prvog spomena zemlje Soli“, u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Preostali radovi pristigli su putem redovnog poziva za dostavljanje priloga.

Prvo poglavlje započinje radom Mersihe Imamović „Eksploatacija i distribucija soli u antici: između istočnog Jadrana i Dakije“, koji je rezultat novih istraživanja i široko postavljenih naučnih promišljanja. Osim izvorne građe, autorica je u rad ugradila historijske i arheološke podatke koji otvaraju nova saznanja o esencijalnoj djelatnosti eksploatacije soli u različitim prostorima i vremenskim razdobljima. Posebno se ističu jasne razlike između kontinentalnih i maritimnih područja. U regionalnoj naučnoj sredini ovakve studije su rijetke, gotovo izuzeci, i zato ovaj rad predstavlja vrijedan, inovativan i multidisciplinarn doprinos razumijevanju stare historije i korištenja mineralnih sirovina (uključujući i prostor Tuzle), važnih kako za ishranu tako i za stabilnost zajednica.

Drugi rad pod naslovom „Osvajač Bosne i njegova porodica. Koloman, vojvoda Slavonije, u kraljevstvu svoga oca i brata“ potpisuje Gábor Barabás. Autor analizira neuobičajene dinastičke odnose u vrijeme Andrije II, posebno slučaj da su u isto vrijeme krunu nosili i kralj i njegovi sinovi, povezano s ugarskom ekspanzijom prema Galiciji i Kolomanovim nastojanjima prema Bosni koja je Bela podržao potvrđivanjem njegovih posjeda. U radu se ističe i Kolomanovo djelovanje kao slavonskog vojvode, uključujući vjerovatni pohod protiv bana Mateja Ninoslava, te njegovu ulogu u bici na rijeci Šajo 1241. godine, gdje je zadobio smrtonosne rane. Sažetim pristupom autor jasno ocrtava Kolomanovu političku ulogu, njegove stabilne odnose s Belom IV, te njegovu poziciju u dinastiji Arpadovića i širem političkom kontekstu, čime je obogaćena ova problematika.

Adis Zilić autor je rada „Bosanska vojska u doba bana Mateja Ninoslava“, u kojem donosi pregled vladavine bana Mateja Ninoslava iz drugačijeg ugla, uz hronološki prikaz vojnih sukoba u turbulentnoj prvoj polovini 13. stoljeća. Rad se zasniva na relevantnim izvorima i odabranoj historiografskoj literaturi, a argumentacija je izložena jasno i u skladu s hronološko-problemskom logikom teme, što predstavlja koristan naučni prilog bosanskom srednjovjekovlju.

„Trgovina robljem iz Usore: dubrovačko posredništvo u srednjovjekovnom društvenom kontekstu“ rad je Elmedine Duranović u kojem se sagledavaju aspekti trgovine robljem iz Usore u srednjem vijeku posredstvom Dubrovčana. Prilog kolegice Duranović važan je doprinos društveno-ekonomskoj i pravnoj historiji ovog razdoblja. Fenomen trgovine robljem posmatran je kroz širi društveni okvir, uz dosljedno korištenje relevantne literature. Analitičkim pristupom autorica na jednom mjestu okuplja gotovo sve dostupne publikovane podatke o roblju iz Usore, čime osigurava značajan naučni doprinos.

Arandel Smiljanić autor je članka „Župani Usore, Soli i Trebotića“, koji se temelji na relevantnim izvorima i savremenoj historiografskoj literaturi. Autor uspješno rekonstruira dostupne podatke o županima iz ovih oblasti i ukazuje na metodološke i prosopografske izazove u njihovom istraživanju. Posebno je korisno što se u radu povezuju ranije postavljene interpretacije autora koji su se ovom temom najviše bavili, poput Pavla Anđelića i Jelene Mrgić, kao i novija prosopografska istraživanja. Cilj rada – sagledavanje trenutnog stanja historiografije o nosiocima titule župana u 14. stoljeću i njihovoj ulozi u političkoj strukturi bosanske države – ostvaren je jasno i argumentovano.

U prilogu „The Relationship Between Ban and King Tvrtko I and the Serbian Nobility“ Enesa Dedića razmatraju se odnosi Bosanske banovine / kraljevine u vrijeme Tvrtka I i njegove političke veze sa Srpskim kraljevstvom i tamošnjim plemstvom. Autor ukazuje da se ti odnosi tipološki uklapaju u širu sliku međusobnih veza Bosne i Srbije u srednjem vijeku, pri čemu je njihova rekonstrukcija otežana oskudnim domaćim izvorima i oslanjanjem na dubrovačku pisanu tradiciju. Posebna pažnja posvećena je Tvrtkovom djelovanju u razdoblju nakon Dušanove i Uroševe smrti, kada se Carstvo raspalo na više samostalnih oblasti, što je otvorilo prostor za Tvrtkove političke inicijative i teritorijalne ambicije. U radu se jasno pokazuje kako su se ovi odnosi razvijali u okolnostima regionalnih sukoba, mijenjanja ravnoteže moći i rastuće osmanske prijetnje. Autor je ponudio sažet i koristan pregled jedne od složenijih tema srednjovjekovne historije Bosne.

Šesti rad „Pitanje privatno-pravnih dugovanja i potraživanja između Bosne i Hercegovine i Austrije nakon raspada Austro-Ugarske monarhije“, autora Salkana Užičanina, zasniva se na neobjavljenim izvorima (arhivskoj građi i drugim službenim dokumentima), štampi i relevantnoj literaturi. Posebnu vrijednost radu daje uspješna kompozicija, koja vodi od općih problema nastalih nakon rata do konkretnih koraka u rješavanju privatno-pravnih i imovinskih sporova. U sveobuhvatnoj analizi autor navodi da su bosanskohercegovački građani povrat imovine i

zaštitu svojih materijalnih prava trebali ostvariti uz pomoć države. Međutim, ti problemi građana nisu bili u vrhu prioriteta i ekonomskih interesa vladajućeg režima, pa se njihovo rješavanje odlagalo ili otežavalo povezivanjem s nizom drugih pitanja za koja su bile zainteresirane vladajuće političke elite. U bilateralnim pregovorima dvije zemlje, Srbi, koji su predvodili jugoslavensku stranu, bili su više zabrinuti za izvoz poljoprivrednih proizvoda i neka materijalna potraživanja koja su njima išla u prilog nego za rješavanje pomenutih ekonomskih pitanja kojima su bili pogođeni građani Bosne i Hercegovine i drugih „prečanskih“ krajeva. Zato su međudržavni pregovori bili u sjenci političkih i drugih ekonomskih problema i ostajali na marginama, uz to često uslovljavani zahtjevima koji su bili neprihvatljivi drugoj strani. Ovaj rad predstavlja značajan doprinos postojećoj historijskoj i pravno-historijskoj literaturi.

Vlatko Smiljanić i Bruno Šagi autori su članka „Tko je ubio Stjepana Radića? Interpretacije i kultura sjećanja“. U kvalitetno napisanom radu autori donose pregled postojećih historiografskih saznanja o atentatu i smrti vođe Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića, te nude analizu simboličkog potencijala i (zlo)upotrebe ovog događaja u okviru kulture sjećanja i savremenih nacionalno-političkih narativa. Autori razmatraju različite interpretacije atentata i njegovih posljedica, s posebnim naglaskom na kasnije pokušaje ideološkog tumačenja i manipulacije. U radu se otvara i nekoliko novih pitanja, a metodološki pristup autora pruža poticajan primjer budućim istraživačima.

Na kraju osjećamo potrebu da se zahvalimo našim dragim saradnicima koji potpisuju priloge u ovom, jedanaestom broju časopisa *Historijska misao*. Svakako zahvale pripadaju i našim cijenjenim recenzentima i članovima Redakcije, kao i bibliotekarki Ilijani Gavran Radojević. Posebnu zahvalnost upućujemo tehničkom uredniku dr. sc. Salkanu Užičaninu, docentu na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Glavna i odgovorna urednica

OUR ELEVENTH ISSUE

The eleventh issue of the journal *Historijska misao* features eight scholarly articles, two reviews, and one commentary. The first five contributions were presented on 15 May 2025 at the international round table "800 Years since the First Mention of the Land of Soli," organized by the Department of History of the Faculty of Philosophy, University of Tuzla. The remaining contributions were submitted through the journal's regular call for papers.

The first section opens with the article by Mersiha Imamović, "Salt Exploitation and Distribution in Antiquity: Between the Eastern Adriatic and Dacia," which represents the outcome of new research and broadly framed scholarly reflections. In addition to primary sources, the author incorporates historical and archaeological data that offer new insights into the essential activity of salt exploitation across different regions and chronological periods. Particularly noteworthy are the clearly delineated differences between continental and maritime areas. Within the regional scholarly milieu, studies of this kind are rare, almost exceptional; therefore, this article constitutes a valuable, innovative, and multidisciplinary contribution to the understanding of ancient history and the use of mineral resources (including the Tuzla region), which were crucial both for nutrition and for the stability of communities.

The second article, entitled "The Conqueror of Bosnia and His Family: Coloman, Duke of Slavonia, in the Kingdom of His Father and Brother," is authored by Gábor Barabás. The author analyzes the unusual dynastic relations during the reign of Andrew II, particularly the case in which both the king and his sons simultaneously bore the crown, in connection with Hungarian expansion toward Galicia and Coloman's ambitions in Bosnia, which Béla supported by confirming his possessions. The article also highlights Coloman's activities as Duke of Slavonia, including a probable campaign against Ban Matej Ninoslav, as well as his role in the Battle of the Sajó River in 1241, where he sustained mortal wounds. Through a concise approach, the author clearly outlines Coloman's political role, his stable relationship with Béla IV, and his position within the Árpád dynasty and the broader political context, thereby enriching and clarifying this field of inquiry.

Adis Zilić is the author of the article "The Bosnian Army in the Time of Ban Matej Ninoslav," which offers an overview of Ban Matej Ninoslav's rule from a different perspective, accompanied by a chronological presentation of military conflicts in the turbulent first half of the thirteenth century. The study is based on relevant sources and selected historiographical literature, and its argumentation is presented clearly and in accordance with the chronological-problem-oriented logic of the topic, making it a useful scholarly contribution to the study of medieval Bosnia.

"Slave Trade from Usora: Dubrovnik Mediation in a Medieval Social Context," by Elmedina Duranović, examines aspects of the medieval slave trade originating from Usora through the mediation of Dubrovnik merchants.

This contribution represents an important addition to the socio-economic and legal history of the period. The phenomenon of slave trade is analyzed within a broader social framework, with consistent use of relevant literature. Through an analytical approach, the author brings together in one place almost all available published data on slaves from Usora, thereby providing a significant scholarly contribution.

Arandel Smiljanić is the author of the article “Župans of Usora, Soli, and Trebotić,” which is based on relevant sources and contemporary historiographical literature. The author successfully reconstructs the available data on the župans of these regions and points to the methodological and prosopographical challenges involved in their study. Particularly useful is the way in which the article connects earlier interpretations proposed by scholars who have most extensively addressed this topic, such as Pavle Anđelić and Jelena Mrgić, with more recent prosopographical research. The aim of the study—to assess the current state of historiography regarding holders of the title of župan in the fourteenth century and their role within the political structure of the Bosnian state—is achieved clearly and convincingly.

In the contribution “The Relationship Between Ban and King Tvrtko I and the Serbian Nobility,” Enes Dedić examines the relations of the Bosnian banate/kingdom during the reign of Tvrtko I and his political ties with the Serbian kingdom and its nobility. The author points out that these relations typologically fit into the broader pattern of interactions between Bosnia and Serbia in the Middle Ages, while their reconstruction is complicated by the scarcity of domestic sources and the reliance on Dubrovnik’s written tradition. Special attention is devoted to Tvrtko’s activities in the period following the deaths of Dušan and Uroš, when the empire fragmented into several independent polities, thereby opening space for Tvrtko’s political initiatives and territorial ambitions. The article clearly demonstrates how these relations evolved under conditions of regional conflicts, shifting balances of power, and the growing Ottoman threat. The author offers a concise and useful overview of one of the more complex topics in the medieval history of Bosnia.

The sixth article, “The Issue of Private-Law Debts and Claims between Bosnia and Herzegovina and Austria after the Collapse of the Austro-Hungarian Monarchy,” by Salkan Užičanin, is based on unpublished sources (archival materials and other official documents), the press, and relevant literature. The particular value of the article lies in its successful structure, which moves from general postwar problems to concrete steps taken to resolve private-law and property disputes. In a comprehensive analysis, the author notes that citizens of Bosnia and Herzegovina were expected to secure the restitution of property and the protection of their material rights with the assistance of the state. However, these issues were not among the top priorities or economic interests of the ruling regime, and their resolution was postponed or complicated by their linkage to a range of other issues of interest to the governing political elites. In bilateral negotiations between the two

countries, the Serbs, who led the Yugoslav side, were more concerned with agricultural exports and certain material claims that benefited them than with resolving the aforementioned economic issues affecting the citizens of Bosnia and Herzegovina and other “pre-Drina” regions. Consequently, interstate negotiations were overshadowed by political and other economic problems and remained marginal, often conditioned by demands unacceptable to the other side. This article represents a significant contribution to existing historical and legal-historical scholarship.

Vlatko Smiljanić and Bruno Šagi are the authors of the article “Who Killed Stjepan Radić? Interpretations and the Culture of Memory.” In this well-written study, the authors provide an overview of existing historiographical knowledge concerning the assassination and death of the leader of the Croatian Peasant Party, Stjepan Radić, and offer an analysis of the symbolic potential and the (mis)use of this event within the framework of the culture of memory and contemporary national-political narratives. The authors examine various interpretations of the assassination and its consequences, with particular emphasis on later attempts at ideological reinterpretation and manipulation. The article also raises several new questions, while the authors’ methodological approach offers an inspiring example for future researchers.

Finally, we feel obliged to express our gratitude to our esteemed collaborators who authored the contributions included in this eleventh issue of *Historijska misao*. Our sincere thanks also go to our respected reviewers and members of the Editorial Board, as well as to librarian Ilijana Gavran Radojević. Special thanks are extended to the technical editor, Dr. Salkan Užičanin, Assistant Professor at the Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla.

Editor-in-Chief

Č L A N C I

EKSPLOATACIJA I DISTRIBUCIJA SOLI U ANTICI: IZMEĐU ISTOČNOG JADRANA I DAKIJE

Apstrakt

U radu se najprije ispituju metode i tehnike dobijanja soli u antici, kroz primjere nekih poznatih nalazišta u Britaniji, a potom područja istočne jadranske obale i Dakije, u kojima je eksploatisana i distribuirana so prema unutrašnjosti provincija Dalmacije, Panonije i Mezije. Za razliku od istočne jadranske obale, Dakija je arheološki više dokumentovana, što je autorici poslužilo za analogije u samim trgovačkim poslovima kada su u pitanju solane istočne jadranske obale. Na kraju, propituje se značaj današnje Tuzle u antici i mogući razlozi za eksploataciju soli u ovom kraju, kao što su toponim *Salinae*, oskudnost mineralom soli na Balkanskom poluotoku, kamena so koja je bila više cijenjena od morske soli, a kojom je tuzlansko područje bogato.

Ključne riječi: so, eksploatacija, distribucija, istočna jadranska obala, antika, Dalmacija, Panonija, Dakija.

EXPLOITATION AND DISTRIBUTION OF SALT IN ANTIQUITY: BETWEEN THE EASTERN ADRIATIC AND DACIA

Abstract

This paper examines the methods and techniques of salt production in antiquity, using examples from several well-known sites in Britain. It then turns to the eastern Adriatic coast and Dacia, where salt was exploited and distributed to the interior of the provinces of Dalmatia, Pannonia, and Moesia. Unlike the eastern Adriatic coast, Dacia has been more thoroughly investigated archeologically, enabling the author to establish analogies concerning the trading practices of the eastern Adriatic saltworks. The paper further analyzes the significance of present-day Tuzla in antiquity and explores the factors that may have motivated salt exploitation in this area. Among other indicators, the toponym *Salinae*, the general scarcity of salt deposits on the Balkan Peninsula, and the fact that rock salt, abundant in the Tuzla region, was more highly valued than sea salt, all point to the area's significance.

Keywords: salt, exploitation, distribution, eastern Adriatic coast, antiquity, Dalmatia, Pannonia, Dacia.

Antički pisci

Podatke o eksploataciji i upotrebi soli u ishrani ljudi i životinja, do zdravlja i ženske kozmetike u antici ostavili su: Varon, Strabon, Livije, Plinije Stariji, Ovidije, Cassiodor i drugi.¹ Varon so spominje u kontekstu konzerviranja mesa.² Strabon govori o drevnom gradu Meroe čiji stanovnici imaju fosilnu so, kao u Arabiji te čudesnim pričama da su humci za radnike za gradnju piramida u Egiptu bili sagrađeni od soli, u koje ni sam Strabon nije povjerovao.³ Najviše podataka o ovom mineralu ostavio nam je Plinije Stariji, koji razlikuje dvije kategorije soli prema stanju: prirodnu (*sal nativus*) i umjetnu (*sal facticius*).⁴ Pod prirodnom solju misli na slana jezera, morsku vodu, površinske vode nekih rijeka, te određene planine koje su formirane od domaće soli, i, umjetne solane nekoliko vrsta: obična so, koja je i najzastupljenija, a pravi se od morske vode koja se ispušta u solane. Osim toga, so se u solane dovela iz izvora ili bunara, ili se izvorska voda prokuhaval, da bi se nakon hlađenja dobivala inertna so.⁵ On je ostavio i druge podatke koji govore o značaju soli za zdravlje čovjeka, naprimjer kada i s čim spravljeti so i mazati kod ujeda zmije, kožnih oboljenja, zubobolje, upale grla i nekih drugih oboljenja.⁶ Za razliku od Plinija, stariji pisci, poput Varona i Dioskorida spominju kamenu (*sal fossicius*) i morsku so (*sal maritimus*).⁷ O važnosti soli govorio je i rimski državnik Kasiodor, 523. godine n. e. „u potrazi za zlatom čovjek može biti mlak, ali so svako želi pronaći“.⁸

Nažalost, spomenuti pisci nisu ostavili direktne podatke o proizvodnji soli ni trgovini solju na istočnoj jadranskoj obali. Plinije Stariji spominje dalmatinsku muriju⁹, za koju je drugi naziv salamura. Materijalni dokaz Plinijevim riječima mogu biti amfore koje su izrađivane na Crikvenici, što bi upućivalo na postojanje objekata za preradu i soljenje ribe u Kvarnerskom zaljevu, kojom je ovo područje bogato.¹⁰ Za sjeveroistočni Jadran, tačnije u Istriji, Kasiodor je zapisao da se tu na-

1 Više o drugim piscima vidi: Smith, 1875.

2 Varro. *Rust.* II. 9.

3 Strab. XV. 2.

4 Plin. *NH.* XXXI. 73–74, 81–83; Molinero, 2008, 366–369.

5 Plin. *NH.* XXXI. 39.

6 Plin. *NH.* XXIII. 29; XXIV. 74; XXV. 169; XXIX. 11; 33; XXXI. 15–16.

7 Varro. I. 7.8; Dios. IV. 109.

8 Cassiod. *Var.* XII, 24.

9 Plin. *NH.* XXXI. 94.

10 Lipovac Vrkljan – Konestra, 2017.

laze brojne radionice garuma.¹¹ Novija istraživanja potvrđuju potencijal cijele istočne jadranske obale za proizvodnju soli.¹²

Pisani podaci nisu puno bolji ni za unutrašnjost Dalmacije. Ipak, na postojanje izvora na granici između Autarijata i Ardijejaca, ukazuju Pseudo-Aristotel i Strabon. Pseudo-Aristotel piše:

Kažu da kod Ilira koji se zovu Ardijejci, na granici njihovoj prema Autarijata, postoji velika planina, i kraj nje klisura iz koje izbija voda, ne uvijek, nego u proljeće, i to vrlo obilna. Tu vodu oni uzimaju i čuvaju je tokom dana pod krovom, a noću pod vedrim nebom. To rade pet do šest dana i voda se isuši i dobija se odlična so, koju čuvaju za stoku. Kod njih se naime so ne uvozi pošto žive daleko od mora, i ne miješaju se sa drugim narodima. Najviše se koriste tom solju, za stoku, jer tokom godine ovu dvaput nahrane solju. Kada to ne učine, događa se da im uquine skoro sva stoka.¹³

Strabon je zabilježio sljedeće:

Autarijati bijahu nekoć najveći i najmoćniji ilirski narod. U ranijim vremenima su stalno ratovali s Ardijejcima, zbog soli koja se dobijala negdje na zajedničkoj granici, iz vode koja je u proljeće tekla ispod neke planinske stijene. Oni su uzimali tu vodu i ostavljali je da stoji pet dana, i iz nje se iskristalisala so. Bili su se dogovorili da se naizmjenično koriste ovom solanom, pa bi ratovali kad bi se dogodilo da prekrše dogovor.¹⁴

Dakle, slani izvori se spominju u kontekstu sukoba između ovih zajednica, koji su se mogli dogoditi u periodu između kraja 6. stoljeća i prve polovine 4. stoljeća p. n. e.¹⁵ Nekoliko istraživača, posvećenih pitanju ovih slanih izvora, opredijelili su se za različite lokacije. Thallóczy¹⁶ i Patsch¹⁷ ih ubiciraju u Orahovicu kod Konjica, dok ih Dobijaš,¹⁸ kako navodi Imamović, smješta u Gornji Vakuf. Imamović ne odbacuje ni jedan ni drugi lokalitet, ali je bliže mišljenju da su slani izvori bili u Gornjem Vakufu, obrazlažući da je to vrelo bogatije postotkom soli i količinom slane vode, te da je taj kraj poznat po rudarskoj aktivnosti još od eneolita.¹⁹ Međutim, u Rikertovom radu spominje se Donji Vakuf,

11 Cassiod. *Var.* XII, 22.

12 Grisonić, 2022; 2023.

13 Pseudo-Aristotel, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων; De mirabilibus auscultationibus (O čudnovatim običajima)*; prema tekstu: Imamović, 1972.

14 Strabo. VII. 5, 11; prema tekstu: Imamović, 1972, 161–162.

15 Up: Imamović, 1972, 162; Basler, 1981, 205; Mesihović, 2023, 1.

16 Thallóczy, 1893, 333, 335.

17 Patsch, 1904, 241; 1922, 43.

18 Rücker, 1893, 336; Isti, 1889, 11–12.

19 Imamović, 1972, 166.

kako to citira i Basler. On također, referirajući se na Thalloczya, Patscha i Dobijaša, odnosno Rikerta (slani izvori u mjestu Slatina, 1 km uzvodno od Donjeg Vakufa), zaključuje da ni jedno ni drugo nalazište ne odgovara podacima antičkih pisaca, ali je mišljenja da ih treba tražiti negdje u području Neretve. Ističe da ovi izvori 80-ih godina nisu izbijali na tim mjestima, ali je prošlo više od 2.500 godina i moglo je doći do promjene terena.²⁰ Zaninović navodi naprijed spomenute istraživače, koji pretpostavljaju da je riječ o Orahovici kod Konjica.²¹ Mesihović iznosi moguću lokaciju slanog vrela poznatu pod nazivom Slatina, ali ne onu kod Donjeg Vakufa, već na krajnjem sjeveroistoku Foče.²² Iako, nažalost, nema više podataka o ovim slanim izvorima, čini se opravdanim tražiti ih u području Neretve, jer Ardijejce kasnije spominje Plinije Stariji (navodeći da su imali 20 dekurija²³, i tada su bili daleko od moći koju su imali u vrijeme sukoba s Autarijatima) i Ptolomej, kao istočne susjede Melkumana,²⁴ koji su prema Pseudo-Skilaksu živjeli pored rijeke Naro.²⁵

Zanimljiv je podatak Pseudo-Aristotela koji u kontekstu sukoba Ardijejaca i Autarijata kaže: „Kod njih se naime so ne uvozi pošto žive daleko od mora, i ne miješaju se s drugim narodima“, što navodi na pitanje – odakle su se druge indigene zajednice, udaljene od mora snabdijevale solju. Je li to znači da su postojali i neki drugi lokalni izvori, nama nepoznati, ili se podatak ipak odnosi samo na ove dvije zajednice. Siguran odgovor teško je dati. Ali, ako uzmemo podatak koji iznosi Imamović za rudu galenita koja je iz Srebrenice ili Olova mogla dospjeti u Tuzlu u neolitu, kao sredstvo razmjene²⁶, ili pretpostavku koju Tasić iznosi u vezi starčevačkih naselja u Gornjoj Tuzli i Obre I u Kaknju, gdje je bila moguća komunikacija između ovih krajeva (radi dopremanja soli iz Tuzle)²⁷, morskom solju vjerovatno su snabdijevane one zajednice koje su bile bliže moru, kao što su Daorsi, Delmati, Melkumani, Naresi i drugi. Za primjer možemo uzeti ishranu i konzerviranje mesa, koje spominju antički pisci, ali i čuveni delmatski sir, za koji je bila potrebna so. Značaj soli u konzerviranju sira potvrđuje pisac Varon, koji

20 Basler, 1981, 206.

21 Zaninović, 1991, 258.

22 Mesihović, 2023, 1.

23 Plin. *NH*. III. 143.

24 Ptol. II. 16.5.

25 Ps. Scyl. 24.

26 Imamović, 1972, 167.

27 Tasić, 2007, 12.

preporučuje kamenu so za proizvodnju sira, jer je ona, za razliku od morske, bila bolja za duži rok trajanja.²⁸

Metode i tehnike dobijanja soli u antici

Proizvodnja soli na otvorenom i briketiranje započeli su u neolitu u velikom dijelu Evrope (Rumunija, Poljska i Njemačka posebno su bogate naslagama soli) i nastavili su biti primarni način ekstrakcije sve do 19. stoljeća.²⁹ Plinije je opisao dvije metode sakupljanja soli; prva je bila putem potpunog isparavanja vode, pri tom ostavljajući slane naslage na površini zemlje/tla, a druga je direktno sakupljanje soli iz salamure.³⁰ I Marcus Manilius je pisao o proizvodnji soli isparavanjem morske vode:

(...) Pripremi se široko područje otvrdnutog tla i okruži ga se čvrstim zidovima, u njega se dovedu vode iz mora, a zatim im onemogućiti izlaz zatvaranjem sistema. Na taj način ograđeno područje zadržava vodu. Kad tlo upije vodu, površina se na suncu počne sjajiti. Suhi element mora se skuplja, bijeli pramenovi dubokog mora se ošišaju za upotrebu za stolom, složivši se u ogromne humke od te čvrste pjene. Odjednom, taj morski otrov, koji kao neki gorki sok nije dobar za konzumaciju, postaje zdrava, životno važna so.³¹

O kontinuitetu proizvodnje soli u željeznom i rimskom dobu svjedoče i arheološki nalazi u gradu Droitwich. Na korištene tehnike u tom procesu upućuju veliki spremnici obloženi glinom i kolcima, a mogli su prvenstveno biti korišteni za skladištenje slane vode. Ovi spremnici također su bili povezani s ognjištima i ogromnim količinama briketa.³² Peći i tave iz Droitwicha ukazuju na sistem isparavanja direktnim zagrijavanjem, a vjerovatno je bilo prisutno i solarno isparavanje.³³ Ali kontinuitet i način proizvodnje soli u rimsko doba ostao je skoro nepromijenjen, barem do 1. ili 2. stoljeća n. e. U tom ranom rimskom periodu proizvodnja soli u Droitwichu je stagnirala ili je jednostavno prebačena na neko drugo mjesto.³⁴

28 Varro. Il. 11, 5.

29 Up: Harding, 2013; Harding, 2014, 592; 2021; Morère Molinero – Domínguez Del Triunfo, 2024, 98–99, sa pratećom literaturom (bilj. 107).

30 Plin. *NH*. XXXI. 39.

31 Manili. V. 685–690.

32 Woodiwiss, 1992, xi.

33 Isto.

34 Isto, 15–18.

U prethistorijsko doba postojalo je nekoliko metoda proizvodnje soli, a najpoznatiji su putem rudarenja (kopanje okana, što je vjerovatno bila rijetkost, potom vađenje kamena ili tvrde stijene kada kamena so izlazi na površinu, razbijanjem grudica soli sa stijene) i isparavanja slane vode.³⁵ U antici su također bile zastupljene metode dobijanja soli iz površinskih naslaga tla, iz rudnika na otvorenom, iz dubokih okna rudnika, iskorištavanja podzemne slane vode (isparavanje salamure) i proizvodnje soli isparavanjem morske vode, s tim što rimsko rudarstvo doživljava znatno veći napredak. Njihove sofisticirane tehnike za duboko rudarenje, uz niz tehnologija za ispumpavanje vode i osiguravanje sredstava za ulazak rudara i vađenje ruda, bile su značajna prekretnica i napredak.³⁶ Tehnika briketiranja korištena je i u antici, gdje su osim keramičkih posuda, u kojima se kuhala slana voda, vjerovatno korištene i olovne posude, koje su preteča željeznih posuda.³⁷

Dobar primjer evaporacije u Rimskoj državi su solane Stagno Maccarese, nedaleko od Ostije,³⁸ i O Areal, registrovan u Vigu (Španija), gdje se čini da su se rimske solane prostirale na površini od 8,5 ha.³⁹ Izgrađene su blizu obale kako bi omogućile dovod slane vode u sistem, koja bi nakon izvjesnog vremena isparila, a potom bi ostala so. Sam sistem prilagođavao se krajoliku a ovisio je od dostupnih materijala za njihovu izgradnju. U Maccaresu ta tehnika se sastojala od kanala i bazena s amforskom branom, ojačanim sedrom i pločicama vezanim betonom, dok su u Vigu evidentirani bazeni obloženi škrljencem ili granitnim pločama, postavljeni okomito kako bi zadržali vodu. Podovi bazena u oba područja bili su obloženi glinom.⁴⁰ Obalne solane proizvodile su najviše soli i to solarnim isparavanjem. Međutim, proizvodnja soli ovim putem bila je sezonska aktivnost i zavisila je od klimatskih uslova, a najviše od intenziteta sunčevih zraka.⁴¹

Postojale su brojne rimske solane u Italiji i provincijama, čiji rad je bio usklađen s carskom administracijom i lokalnim interesima. S obzirom na to da je so imala važnu ulogu u ekonomskom životu Carstva,

35 Harding, 2014, 592.

36 Harding, 2021, 6.

37 Harding, 2013, 30. Na to bi moglo ukazivati visoko prisustvo olova u jednoj kasnorimskoj zgradi u Stanford Wharf (Ujedinjeno Kraljevstvo), vidi: Alessandri *et al.* 2024, 6.

38 Grossi *et al.* 2015.

39 Currás, 2017; Dekoninck, 2023, 85. Vidjeti i druge rimske solane i njihovu konstrukciju u Dekoninck, 2023.

40 Više o infrastrukturi za proizvodnju soli: Totten, 2024, 309–311, 314–319.

41 Alessandri – Sottili – Belardelli, 2024, 2.

proizvodnja i prodaja soli regulisana je poreznim propisima.⁴² Epigrafski spomenici to i potvrđuju – da je većina organizacije eksploatacije soli bila u rukama lokalne elite i općinskom vlasništvu, bilo da je riječ o porezima, *vectigalia* (prihodima od poreza), zakupu solana i uspostavljanja cijene soli.⁴³ O tome svjedoči natpis 'carinski propisi' iz Kauna (Turska), u kojem stoji da porez na so treba plaćati prema postojećim propisima. Moguće datiranje natpisa spada u 1. stoljeće n. e.⁴⁴

Proizvodnja soli na prostoru istočnog Jadrana i Dakije

Malo je istraživača koji su se bavili pitanjem eksploatacije soli na istočnoj jadranskoj obali. Jednu studiju posvećenu ovoj problematici napisao je M. Zaninović, „Sol u antici naše obale“⁴⁵, a potom M. Grisonić, koja se ovom pitanju posvetila u svojoj nedavno odbranjenoj doktorskoj disertaciji pod nazivom *Salt exploitation and trade in the Eastern Adriatic in Classical Antiquity*⁴⁶. Njihovim istraživanjima načinjeni su prvi koraci u ovom važnom ekonomskom i društvenom pitanju, i često zanemarivom resursu bez kojeg bi život skoro bio nezamisliv. Iako nema pisanih tragova iz antike za solane na Pagu, u Ninu i Stonu, spomenuti naučnici ističu da su one vjerovatno postojale tada, jer se spominju u srednjem vijeku, ali tragove iz antike je teško naći zbog samog terena.⁴⁷ Nin je bio važno mjesto za proizvodnju soli, vjerovatno još od Liburna pa preko antičkog i srednjovjekovnog perioda, kada se i prvi put spominje solana na rtu Soline u Privlaci kod Zadra, koja se protezala sjeverno i sjeverozapadno od rta.⁴⁸ Potvrdu za eksploataciju soli u antičkom periodu možemo tražiti u ostacima rimskog objekta sjeverozapadno od rta.⁴⁹ Opravdano je tražiti antičke solane na području Salone i Narone, kao važnim trgovačkim središtima, koja su imala svoje luke. U Naroni se sigurno prodavao ovaj mineral, koji je tu dovožen iz Stona.⁵⁰ Toj djelatnosti doprinosili su tribuni *maritimorum* – nadzornici plovidbe, koji su osiguravali plovljenje morem. Oni su štitili interese

42 Smith, 1875; Carusi, 2008, 199-201; Dekoninck, 2023, 101–103.

43 Marzano, 2013, 126–127; Mihailescu-Bîrliaba, 2016, 51–58.

44 Fawcett, 2006, 168–169.

45 Zaninović, 1991.

46 Grisonić, 2023.

47 Zaninović, 1991, 261; Grisonić, 2022; Grisonić, 2023, 111–112.

48 Grisonić, 2022.

49 Šućur – Mustać, 2019, 78–79.

50 Zaninović, 1991, 262–263.

lokalnog stanovništva koje se bavilo trgovinom, ribolovom i vađenjem morske soli.⁵¹

Proizvodnja soli bila je moguća skoro svugdje na Sredozemlju.⁵² Grisonić ističe da je većina soli proizvedena u umjetno izgrađenim solanama i da su na hrvatskoj obali solane građene na zapadnoj istarskoj obali, na sjevernojadranskim otocima Krku, Rabu i Pagu, u sjevernom dijelu Dalmacije, u Kaštelanskom zaljevu u srednjoj Dalmaciji i na poluotoku Pelješcu u južnoj Dalmaciji. Također navodi da je proizvodnja soli bila zastupljena i u Crnoj Gori, u Boki Kotorskoj te u Albaniji u močvarnim obalnim lagunama.⁵³ Iako je arheološke tragove manjih solana na istočnoj jadranskoj obali moguće pronaći u uvalama na otocima i kopnu, solane su jedan od manje istraženih objekata.⁵⁴ To je zbog njihove izuzetno kvarljive prirode: izgrađene su bile uglavnom od blata, ali i od kamena i drveta. Njihovi plitki bazeni za isparavanje i stvaranje kristala su obično bili obloženi blatom, a morska voda je do njih dovođena putem kanala.⁵⁵ Nažalost, pisani izvori ne daju podatke o alatima korištenim u proizvodnji soli. Oni su često bili od neotpornog materijala: drvene šipke, lopate, košare, i slična oprema koja se koristila za isparavanje salamure za proizvodnju soli. Lopate različitih veličina i oblika, zatim čekići za so od jasenovog drveta, kao i drugi alati nađeni su u transilvanijskom području u Valea Florilor i pripisuju se dačkoj civilizaciji. Tu je otkriveno i nekoliko bunara. Bunari i alati – drveni čekić, lopate tipa „vesla“, ljestve za spuštanje u bunar, žljeb s klinovima i slično, otkriveni su u Maramurešu, u Dolini kraljeva. Slični alati za eksploataciju soli identificirani su i u Ocna Dejului.⁵⁶ Željezni čekić evidentiran je u Ocna Sibiului.⁵⁷ Bunare u Turdi za proizvodnju soli iz rimskog doba spominju u 18. stoljeću njemački istraživači.⁵⁸

Arheološka otkrića iz rimskog doba u Dakiji nisu brojna jer je tokom modernog doba došlo do brisanja tragova zbog modernizacije ili urušavanja. Ipak, za razliku od istočne jadranske obale, Dakija je više arheološki dokumentovana, ali u dijelu vojnih područja smještenih blizu izvora soli ili solana. Nema dokaza o rimskim naseljima u oblasti-

51 Gračanin, 2015, 17.

52 Carusi, 2008, 248–250; Ista, 2015, 340–344; Ista 2018.

53 Grisonić, 2023, 116, 437–438.

54 Grisonić, 2022; Ista 2023, 111–112.

55 Grisonić, 2023, 119–120.

56 Molnár, 2012, 49.

57 Cavruc – Moga – Stănescu, 2006, 53.

58 Ciobanu, 1998, 163.

ma bogatim solju.⁵⁹ Pitanjem eksploatacije soli u Dakiji bavilo se više istraživača: V. Meruțiu,⁶⁰ C. Atudoroaie – E. Bacante, P. Miclea,⁶¹ V. Vollmann,⁶² D. Ciobanu,⁶³ A. Harding – V. Kavruk⁶⁴ i drugi. Bogatstvo Dakije solju potvrđeno je na više lokaliteta na kojima se eksploatisao ovaj mineral, a *Potaissa* (Turda) se smatra jednom od važnijih rimskih solana u spomenutoj provinciji. To potvrđuju i riječi Ptolomeja koji *Potaiss*-u naziva najistaknutijom u rimskoj Dakiji.⁶⁵ Najveću pažnju istraživači (arheolozi, historičari i mineralozi) su i posvetili ovom nalazištu.⁶⁶ Osim podataka koje pružaju antički izvori, arheološki i epigrafski nalazi te naslage i izvori soli upućuju i na druga područja. Veće naslage soli registrovane su u: Sânpaul-Homorod, Sovata, zatim izvori soli u Mărtiniș, Dej, Sărațel, Ocnele Mari. Tragovi koji ukazuju na eksploataciju soli u rimskom periodu evidentirani su na sljedećim lokalitetima: *Salinae* (Ocna Mureș), Ocna Dejului, Cojocna i Sic iz okruga Cluj, Ocna Sibiului i Ocnele Mari.⁶⁷ Lokalitet *Salinae*, mogao bi sugerirati na cijeli kompleks rudnika soli na tom prostoru.⁶⁸ Benea ističe da su „ovi bogati resursi unutar provincije Dakije očito privukli pažnju Rimljana usljed nedostatka čvrste soli na području Gornje i Donje Panonije, cijelog Balkanskog poluotoka, te u barbarikumu na sjevernom području Crnog mora, gdje se u većini slučajeva so dobijala iz morske vode na obalama Jadrana ili Crnog mora, što je bio prilično skup i dugotrajan proces“⁶⁹. O razvijenom rudarstvu rimskog doba u Dakiji, ali i poslije, govori poznati podatak od 18 velikih i 11 malih rudnika, koji su iskorištavani čak i nakon 274. godine n. e.⁷⁰

Najbolji materijalni dokaz o važnosti soli su vojni logori i neke utvrde u Dakiji, koje su, prema novijim istraživanjima, osim što su imale ulogu da štite ceste, riječne klance i planinske prijevoje, služile i za zaštitu slanih izvora i kamene soli te njihovu eksploataciju. Autori Mihailescu-Bîrliba i Asăndulesei, smatraju da utvrda iz Orheiul Bistriței,

59 Mihailescu-Bîrliba, 2019, 139.

60 Meruțiu, 1912.

61 Atudoroaie – Bacante – Miclea, 1971.

62 Vollmann, 1983; Isti: 1996.

63 Ciobanu, 1999, 161–180.

64 Harding – Kavruk, 2013, 41–153.

65 Tudor, 1968, 219.

66 Ciobanu, 1999, 163.

67 Wollmann, 1996, 242; Harding – Kavruk, 2013, 43; Mihailescu-Bîrliba, 2019, 135–140.

68 Ciobanu, 1999, 164.

69 Benea 2007, 41.

70 Tudor, 1968, 219.

osim što je osiguravala kontrolu nad prijevojem Rodna, ona je kontrolisala i iskorištavanje resursa soli iz Domneštija. Pretpostavljaju da je u svim slučajevima prisutnost pomoćnih jedinica na istočnom limesu Dakije povezana i s odbranom granice i sa zaštitom resursa soli, poput utvrde u Sovati i Praidu, koje su štitile i izvore soli.⁷¹ Tu su svakako i druge utvrde, poput one na području Sânpaul–Ocland–Mărtiniș i Olteniју gdje je registrovano nekoliko izvora soli.⁷² Osim odbrane ležišta soli u Potaissi, koje je štitila *legio V Macedonica*, vojska se istovremeno i snabdijevala solju odavde.⁷³ Kako je već istaknuto, najvažnija eksploatacija soli bila je u Dakiji, s čistoćom od 99,8 %.⁷⁴ U pogledu soli značajan je i Războieni (okrug Alba), gdje je bila pomoćna jedinica *ala / Batavorum miliaria*. Epigrafski spomenici u Ocna Mureșu govore o važnosti ovog nalazišta. Oni potvrđuju prisustvo *legio XIII Gemina* koja je vodila brigu o eksploataciji soli u regiji. Ovoj legiji pripadali su odredi *cohors I Alpinorum* i *cohors Numidarum*, a štitili su solanu u Ocna Sibiului.⁷⁵

Možda se organizacija eksploatacije soli odvijala u okviru rudarskih distrikta koji su mogli biti organizirani poput onih u rudnicima zlata.⁷⁶ Administrativno sjedište salina ili solana bilo je u Apulumu. Robovi ili oslobođenici su obavljali određene poslove u administraciji solana. Takav je bio rob Rufin, zadužen za finansije a potvrđen je u Apulumu.⁷⁷ Mihailescu-Bîrliба ističe da su solanama upravljali niži činovnici i da je to bilo provedeno vrlo rigorozno.⁷⁸ Piso je mišljenja da su rudnici soli, ili barem oni veći u Dakiji pripadali carskoj riznici i bili su iznajmljeni konduktorima koji su pak ubirali vectigal od malih poljoprivrednika

71 Mihailescu-Bîrliба i Asăndulesei, 2019, 28–29.

72 Isto, 29–30.

73 Isto, 31.

74 Ciobanu, 1999, 161–180.

75 Mihailescu-Bîrliба i Asăndulesei, 2019, 31–34.

76 Benea, 2007, 41. Kada su u pitanju rudari, osim domaćih, stručnjaka za vađenje zlata u Dakiji bilo je i iz Dalmacije. I. Nemeti – S. Nemeti, 2010, 112. Riječ je o znatnijem broju ljudi ilirskog porijekla koji su potvrđeni na epigrafskim spomenicima, naseljenih u rudarskim oblastima u 2. stoljeću. Većina ih se nalazila u rudarskom središtu Alburnus Maior, dok su drugi živjeli u području Apuluma, Ampela, Sarmizegetuse, Potaisse, Napoce, Drobeta, Romule i Tibiscuma. I. Nemeti – S. Nemeti, 2010, 114. Nakon što je Dakija napuštena, dio stanovništva se vratio u Dalmaciju. Nikolić, 2019, 50.

77 Mihailescu-Bîrliба, 2016, 51–52. Rufin je bio rob P. Aelius Strenuusa, rimskog viteza. Tudor, 1957, 90–91.

78 Mihailescu-Bîrliба, 2016, 56.

(*colon*).⁷⁹ Premda su potvrđena tri konduktora u Dakiji, od kojih su dva sigurno imala funkciju kontrole eksploatacije soli i vjerovatno su učestvovali u trgovini, sama upravna konstrukcija nije dovoljno jasna. Natpisi bilježe imena i funkcije: C. Iulius Valentinus jednostavno se naziva *conductores salinarum*, P. Aelius Marius se spominje kao *conductor pascui et salinarum*, dok je P. Aelius Strenuus obavljao tri posla: *conductor pascui, salinarum et commerciorum*.⁸⁰ Piso objašnjava odnos između *pascua* i *salinae* pa navodi da su pašnjaci činili područje oko solane, a bili su važni posebno za površinsku eksploataciju.⁸¹ Sudeći prema navedenom, vojska je bila važan faktor u proizvodnji soli a izgleda da je svoje interese pronašla i u trgovini na dačkom teritoriju. Takav je bio P. Aelius Strenuus, rimski poljoprivrednik (vitez) koji je potvrđen u Apulumu.⁸² Obnašao je niz funkcija u provinciji.⁸³ Iako je za sada teško rekonstruisati ulogu vojske u distribuciji, za istočni Jadran nedostaju podaci koji bi implicirali učešće vojske u trgovini ovim mineralom.

Conductores salinarum u Dakiji, bili su važni u društveno-ekonomskoj strukturi, kao naprimjer u sjevernoj Galiji, gdje su u 19. stoljeću pronađeni epigrafski spomenici koji ukazuju na salinatore u *civitas* Menapiorum i Morinorum, te natpisi nađeni u 20. stoljeću, čiji su dedikanti bili povezani s proizvodnjom i trgovinom solju – što je istraživače navelo na pretpostavku da je na spomenutom (istraživanom) području bila razvijena trgovina solju. Tim pitanjem u svojoj doktorskoj disertaciji, pod nazivom *Salt of the North An Interdisciplinary Study into the Technical and Social Organisation of Roman Salt Production in the Civitas Menapiorum (Gallia-Belgica)*, bavio se M. Dekoninck, koji analizira šire ekonomske procese i raspravlja o salinatorima i njihovoj ulozi u trgovini solju. On iznosi hipotezu da su salinatori bili „porezni poljoprivrednici“ koji su djelovali na razini *civitas*a. Ali ističe, da je bez novih podataka, „identitet“ i „ulogu“ salinatora teško utvrditi.⁸⁴ Postoje i druga mišljenja o salinatorima; dok jedni iznose tezu da je riječ o radniku u solanama, drugi su mišljenja da je riječ o

79 Piso, 2004–2005, 179–182.

80 IDR III/4, 248; IDR III/3, 119; IDR III/5, 443.

81 Piso, 2004–2005, 182.

82 Up: Cébeillac-Gervasoni, 2014; Mihailescu-Bîrliba, 2016, 52. Prema D. Benea sjedište uprave je bilo ili u *Salinae* (*Potaissa*) ili Apulumu. Benea, 2008, 416.

83 Nikolić, 2019, 126, 158.

84 Dekoninck, 2023, 341–343.

sakupljačima *vectigalia* i trgovcima solju, čija se uloga mijenjala kroz historiju Rimske države.⁸⁵

Distribucija soli

U rimsko doba eksploatacija soli vršila se od proljeća do jeseni.⁸⁶ U tom periodu trebalo je osigurati potrebe stanovništva i stoke za cijelu godinu. Trgovina solju unutar Rimskog carstva, obuhvatala je velika područja, od Britanije do Bliskog istoka i od sjeverne Afrike do srednje Evrope. Eksploatacijom soli u rimskoj Dakiji snabdijevana je kako unutrašnjost provincije tako i drugi dijelovi Carstva, posebno susjedna Panonija, u koju se so izvozila riječnim saobraćajem (uglavnom Murešom).⁸⁷ Rijeka Dunav činila je najvažniju trgovačku rutu. Različiti zanatski proizvodi i sa Istoka i sa Zapada stizali su u naselja i utvrđenja duž limesa, dok su poljoprivredni proizvodi, maslinovo ulje, garum i vino distribuirani iz oblasti Crnog mora i sjeverne Afrike.⁸⁸ Maslinovo ulje i vino, koje se nije moglo proizvoditi na dačkom teritoriju, moralo se uvoziti, te u manjoj mjeri riba i njezini proizvodi. Dačka so bila je vrlo tražena jer je Balkanski poluotok siromašan ovim mineralom.⁸⁹ Ona se mogla prevoziti u drvenim bačvama, vrećama ili košarama od trske. Pored soli izvoženi su i drvo, med, žitarice, vosak, vuna ili koža.⁹⁰ Trgovci u Dakiji, u najvećoj mjeri bili su orijentalnog a potom galskog porijekla. Sama trgovina s barbarikumom uglavnom se odvijala u gradovima blizu granice – Porolissumu, Tibiskumu i Romuli.

Kao što je već istaknuto, organizirano skupljanje ili dobijanje soli pojavilo se u neolitu, a interes istraživača, kako to ističe Harding, za proizvodnju iz željeznog doba (i kasnije), za drevni rudnik soli u Hallstattu (Austrija), uz ispitivanja proizvodnje soli u Italiji, Njemačkoj, Francuskoj, Britaniji i Poljskoj, doprinio je našem poznavanju tih najstarijih procesa.⁹¹ U antičko doba, so je, osim za pripremanje korištena i za konzerviranje hrane pa je njena potrošnja bila osjetno veća nego danas.⁹² Za konzerviranje hrane koristila se sve do druge polovine 19. stoljeća.

85 Grisonić, 2023, 63–64, sa pratećom literaturom.

86 Vegetius, *Epitome*, IV, 40

87 Cavruc – Moga – Stănescu, 2006, 53.

88 Korać *et al.* 2014, 88; Reed, *et al.* 2022, 364, 372.

89 Chirilă, 1964, 126.

90 Molnár, 2012, 52–55.

91 Harding, 2013.

92 Više o tome: Carusi, 2015, 338–339.

I dok neki pisci spominju druge artikle kao predmet trgovine, poput Strabona, koji navodi da su Iliri u Akvileji kupovali vino i morske proizvode u razmjeni za robove, kožu i stoku⁹³, ili Plinije Stariji, koji spominje trgovce s Korinta da su kupovali peruniku s područja oko rijeke Drilon (Drim) i u unutrašnjosti oko rijeke Naron (Neretve)⁹⁴, za so nemamo podatke. Ali činjenica da je ekonomski život autohtonog stanovništva Bosne i Hercegovine predrimskog doba bio baziran na stočarstvu i zemljoradnji, ono se moralo obezbijediti ovim mineralom. Ta trgovina odvijala se morem ili rijekama na kraćim udaljenostima. Tokom neolitskog doba saobraćaj se odvijao dolinama rijeka Neretve, Save, Bosne, Drine, a kasnije i dolinama Sane, Une i Vrbasa. Riječni pravac Bosna – Neretva bio je najvažnija komunikacijska poveznica s Jadranom i Podunavljem.⁹⁵ Sama potražnja za solju počela je s razvojem stočarstva jer je so doprinosila kvaliteti mliječnih proizvoda i mesa, kao i razvoju životinja. U helenističko doba, zahvaljujući svom položaju u današnjim Ošanićima kod Stoca, Daorsi su bili trgovački posrednici između zaleđa i Mediterana, gdje su stizali različiti zanatski proizvodi. S druge strane, proizvodi poput kože i vune mogli su biti izvezeni na mediteransko tržište.⁹⁶ O trgovini u unutrašnjost, svjedoče amfore iz helenističkih naselja Ošanići i Prenj kod Stoca.⁹⁷ Sergejevski pretpostavlja da je iz Halapića (Glamoč) bilo izvoza sira i vune, kao što je to bilo iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine u antičko doba. U ovom vrlo pogodnom mjestu morala su biti i skladišta izvoznika. On dalje ističe da je ova naseobina u antičko doba bila jedno prometno i trgovačko mjesto.⁹⁸

Dva su načina snabdijevanja solju: iz slanih izvora s jadranske obale u unutrašnjost provincije Dalmacije, ali isto tako i distribucijom iz Dakije, vjerovatno samo za Panoniju i Meziju. Distribucija soli između obalnog područja i zaleđa sigurno je bila veoma razvijena u antici, kada dolazi i do priliva vojske i civilnog stanovništva. Dosadašnja arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini, usmjerena na rudarstvo, odnosno eksploataciju ruda zlata, srebra, olova, cinka i željeza, kao i distribuciju tih ruda, ali i drugih proizvoda, nisu razmatrala trgovinu solju, već su bila usredotočena na druge trgovačke predmete. Istina, ne raspoložemo u velikoj mjeri ni podacima o ishrani koja je bila zastupljena na antičkim lokalitetima, jer su za to izostala arheobotanička i

93 Strabo. V, 1, 8.

94 Plin. *NH*. XXI. 40.

95 AL BiH, 1988, 151; Benac, 1966 (1973), 37–45; Benac, 1984, 29–99; Čović, 14.

96 Basler, 1971, 335.

97 Busuladžić, 2019, 15.

98 Sergejevski, 1942, 127.

arheozoološka istraživanja, koja su na neki način bila povezana sa solju. Ishrana za stanovništvo urbanih i ruralnih naselja nije bila ista. Iako o tome nemamo podataka, sigurno je u gradove stizalo kvalitetnije vino i neke vrste voća koje su bile nedostupne u lokalnom uzgoju. Postoje i planinska područja koja su zadržala svoje stare tradicije u ekonomiji, baveći se stočarstvom. Takvo je naprimjer Gatačko polje, koje je pružalo manje mogućnosti za bavljenje zemljoradnjom (poput lokaliteta Gračanica)⁹⁹, kao što su i neka druga kraška polja. Ipak nekoliko kamenih stupa s jednom rupom, koje su vjerovatno služile za tucanje žita i drugih biljaka, uočeno je na lokalitetima Kazanci i Trgovišta. Sprave su, kao i one na Crvenicama na Duvanjskom polju i Boracima (koje su imale nekoliko rupa), ilirski proizvod i korištene su umjesto žrvnja.¹⁰⁰ Na lokalitetu Uzdalja (Gatačko polje) bila je jedna veća vila rustika, čija ekonomija je mogla biti bazirana na stočarstvu.¹⁰¹ Ovome treba dodati i amfore koje su služile za transport vina, voća, povrća i garuma a do danas su uglavnom poznate s istraženih rimskih vila u Višićima i Mogorjelu kod Čapljine te u Paniku kod Bileće.¹⁰² Stanovništvu na ovim lokalitetima, so je bila neophodna za stoku, ali i na svim lokalitetima gdje je postojao život i neki vid ekonomije.

Uz ograničena ili izostavljena arheološka istraživanja u pojedinim regijama ili mjestima, neotpornost minerala soli, svakako je razlog više koji ostavlja praznine u ovom dijelu ekonomskog života. Odakle i kako je dopremana so u unutrašnjost provincije Dalmacije; ko je bio zadužen za to, odnosno – jesu li se u trgovini solju pojavljivali domaći i strani trgovci (među kojima je bilo i oslobođenika) te vojnici, pitanja su na koja je teško odgovoriti. Možemo pretpostaviti da su lokalni trgovci učestvovali u distribuciji soli, ali je generalno malo podataka o trgovcima. Vjerovatno je u Bosni i Hercegovini bilo više trgovačkih porodica, koje su između ostalog mogle trgovati i solju. Nažalost, o toj trgovini za sada nemamo nikakvih podataka. Poznata je italska trgovačka porodica *Papii* iz Tasovčića, gdje se nalazilo rimsko poljoprivredno imanje i kud je prolazila cesta *Bigeste – Ad Turres* (Tasovčići).¹⁰³ Oni su ovdje proizvodili vino a vjerovatno i maslinovo ulje.¹⁰⁴

99 Bojanovski, 1976, 18–19, 21–26.

100 Isto, 27.

101 Isto, 32–33. Kroz ovo područje prolazila je cesta koja je spajala Epidaur s unutrašnjosti Balkana. Bojanovski, 1987, 87–92.

102 Busuladžić, 2019, 15.

103 Bojanovski, 1973, 141.

104 Škegro, 1999, 147.

Za razliku od Bosne i Hercegovine, više podataka o trgovačkim porodicama imamo o područjima izvan njenih granica. Trgovački agenti poznatih trgovačkih porodica iz Akvileje i Emone bili su smješteni na Dunavu kako bi opskrbili aktivne vojnike, veterane i njihove porodice potrebnom robom iz Italije. Neki od njih obnašali su različite magistrature u koloniji *Claudia Savariensium* (današnji Szombathely) i tako stekli istaknut položaj u društvu. Jedan takav je Tiberije Barbije Valens, iz poznatog roda Barbija iz Akvileje. *Barbii* iz Akvileje, imali su razvijene poslove u podunavskim provincijama, uključujući i susjednu Meziju. Pripadnici Barbija potvrđeni su u Viminaciju i Singidunumu.¹⁰⁵ Akvilejski rodovi *Caesernii* (Cezariji) i *Canii/Kanii* (Kaniji) te iz Konkordije *Opponii* (Oponiji), evidentirani su u sjevernoj i istočnoj Panoniji.¹⁰⁶ Kada su u pitanju Cezariji i njihovi oslobođenici, zanimljivo je spomenuti T. Cezarna Difila. Istovremeno je bio sevir u Akvileji i oslobođenik T. Cezarnija Assupe, a umro je u Emoni.¹⁰⁷ Ova pojava upućuje na mogućnost obavljanja trgovačkih poslova svog patrona ili gensa u tom gradu. Mnogi *Caesernii* akvilejskog porijekla registrovani su u Emoni i njezinom teritoriju. Kaniji su se u 1. stoljeću n. e. iz Norika proširili u sjevernu Panoniju. Riječ je o značajnim trgovačkim aktivnostima koje je ova porodica poduzimala – od trgovine i prijevoza kvarljive robe i keramike do obrade metala pa su tako, zahvaljujući svojim agentima širili područje svog djelovanja.¹⁰⁸ Nažalost, ne znamo jesu li se u širokom spektru trgovačkih poslova bavili i distribucijom soli. Kaniji su vjerovatno učestvovali u trgovini i u provinciji Dakiji, ali i Saloni, Akvileji i Ostiji, za razliku od porodice Anharija koji su bili fokusirani na Rim i jadransku obalu, s fokusom na Pisaurum.¹⁰⁹

O oslobođenima na prostoru Bosne i Hercegovine znamo vrlo malo, a posebno kada su njihova zanimanja u pitanju. U Podastinju (Kiseljak) je nađen spomenik koji spominje Honesimusa (*libertin*). On je ovdje u 1. stoljeću zastupao trgovačke poslove Manlija iz Risna (*Rhinium*, Boka Kotorska).¹¹⁰ Poznato je da su robove i oslobođenike posjedovali veterani i vojnici. Svakako su oni mogli posredovati u trgovini za svoje patrone. Spomenuto je da su vojnici u Dakiji bili povezani s trgovinom solju pa su možda u ovom poslu bili i vojnici ili njihovi po-

105 Šašel, 1966, 130; Mócsy 1974, 130.

106 Gregoratti, 2020, 171–184.

107 Isto, 181.

108 Isto, 182–184.

109 Adlung – Daum – Seifert, 2022, 17–21.

110 Bojanovski, 1988, 153.

srednici koji su služili u kohortama registrovanim na prostoru Bosne i Hercegovine.¹¹¹

Još teže pitanje koje se ovdje otvara – iz kojih solana s istočnog Jadrana je dopremana so u unutrašnjost Dalmacije i da li je išla dalje u Panoniju i Meziju, ili su pak ove dvije provincije samo snabdijevane sa sjevera Jadrana i iz Dakije. Čini se pak da podunavske provincije prije treba vezati za ova potonja područja. U tom kontekstu može se posmatrati i Strabonov podatak vezan za trgovačku cestu. Naime, on je zabilježio da je roba (kopnom) polazila iz Akvileje i nastavljala preko prijevoja Okra (Razdrto) do tauriskog naselja Nauport i dalje rijekama Ljubljanicom i Savom do Siscije, odakle je išla prema podunavskim regijama.¹¹² Naselje Nauport (u regiji Emone) bilo je važno, jer je tu, prema Strabonu, roba iz Akvileje stizala kolima a potom se pretovarala na brodove i prevozila dalje prema Dunavu. U toj robi vjerovatno su bili poljoprivredni i zanatski proizvodi, kao i so. Spomenuta komunikacija preko Ilirika povezivala je crnomorske regije s Italijom.¹¹³

Već je istaknuta važnost eksploatacije soli u Dakiji, koja je snabdijevala i druge krajeve Carstva, uključujući i susjednu Panoniju, gdje se transport odvijao „putevima soli“, naslijeđenim iz prethistorije, a korištenim i u srednjem vijeku.¹¹⁴ Schejbal pretpostavlja da je *Aquae Balissae* bila važno središte trgovine solju u ovom dijelu Gornje Panonije i tranzitno središte soli prema Panoniji preko Drave i dalje u bar-

111 Sergejevski, 1926, 156; Čremošnik, 1984, 39; Matijević, 2011, 181–207; Glavaš, 2016; Imamović, 1990, 40. Istraživanja pokazuju da su životinjske kosti govečeta nađene u rimskim naseljima i na mjestima gdje je boravila vojska u Podunavskom limesu, bile na prvom mjestu u ishrani a potom svinjetina. Kost i koze i ovce ukazuju na proizvodnju mliječnih proizvoda i vune, ali vjerovatno i mesa. Nalazi kostiju peradi, upućuju na konzumiranje piletine, patke i guske. Kaiser *et al.* 2022, 123. Kost i govečeta, koze, ovce, vepra i jele na upućuju na korištenje mesa, vune i kože kao i mliječnih proizvoda na lokalitetu Brodac kod Bijeljine. Čremošnik, 1957, 142.

112 Strabo. IV. 6. 10; Luthar *et al.* 2013, 50–51.

113 Isto.

114 Schejbal, 2004, 119; Vulcănescu, 1974. D. Marc navodi da su „putevi soli“ bili dio šire kategorije drevnih, tradicionalnih cesta. Formirali su se iz ljudske potrebe za ovim mineralom, donekle neovisno o drugim trgovačkim putevima a mogli su se s nekim glavnim i sporednim podudarati. So se iz potplaninskih puteva prevozila rijekama ili „vodenim cestama“. U rimskoj Dakiji, na području Transilvanije postojali su razni kolegiji (kolegij lađara, kolegij splavara i kolegij mjehuraša), koji su se isključivo bavili vodenim prijevozom. Obavljali su prijevoz splavarenjem uglavnom na Murešu, od Transilvanske visoravni do Panonske nizije. Za so su uglavnom bili zaduženi lađari. Marc, 2006, 152–153.

barske krajeve.¹¹⁵ Rijekom Mureš so se izvozila diljem Rimskog carstva kao i u barbarikum, a moguće čak i do dalekog Egipta.¹¹⁶ Rijeke Iza i Tisa povezivale su Dakiju s Panonskom nizijom.¹¹⁷ Iz svega navedenog, može se zaključiti da je so u Panoniju i Meziju stizala iz sjeverne Italije, a kasnije iz Dakije, uz mogućnost dopremanja iz istočnojadranskih solana. Ipak se, s obzirom na udaljenost, kao jeftinija varijanta za Panoniju i Meziju može smatrati distribucija soli iz Dakije.

Za to je sigurno bila važna i cesta koja je povezivala Meziju sa Dakijom. Išla je uz Dunav pravcem *Singidunum – Viminacium – Ratiaria – Oescus – Novae – Durostorum*, nastavljajući do Delte i Crnog mora, prolazeći kroz utvrde Egiz, Salsoviju i Halmiri.¹¹⁸ Na Dunavu je bila stanica i rimsko naselje *Aquae* (Prahovo) u blizini ušća rijeke Timok koja se ulijevala u Dunav. Riječ je o naselju koje je imalo istaknuti vojni, strateški, rudarski i ekonomski položaj unutar gornjomezijskog limaša.¹¹⁹ Nadgrobni spomenici pronađeni u ovom području, ukazuju na bliske veze sa susjednom Dakijom, posebno sa krajevima oko gradova Drobete i Apuluma.¹²⁰ Spomenuti grad Drobeta nalazio se naspram grada *Aquae*, na granici s Gornjom Mezijom i nedaleko od Donje Mezeje, a istovremeno je bio raskrsnica puteva i važna luka na Dunavu.¹²¹ Bio je najveće naselje na Đerdapu s obje strane Dunava, povezano riječnim i kopnenim komunikacijama s unutrašnjošću Dakije, potom sa srednjim Balkanom te sa Jadranom i Italijom.¹²² Cesta koja je povezivala Drobetu s jadranskom obalom i Italijom počinjala je u Lisusu (Lissus), a išla je preko Naisusa (*Naissus*) prema Timakum Majus (*Timacum Maius*) i Timakum Minus (*Timacum Minus*), pored Racijarije (*Ratiaria*), prelazeći Dunav stizala do Drobete.¹²³ I *Aquae* i Drobeta mogli su imati značaj u trgovini solju, koja je išla prema Meziji.

Važno trgovačko uporište bila je Naron, u koju su stizali artikli od sjeverne Afrike, južne Francuske, Španije i sjeverne Italije. Tu su se mogli naći različiti proizvodi, vino, ulje, začini, i drugi prehrambeni

115 Schejbal, 2004, 119.

116 Pârvan, 1972, 154.

117 Wollmann, 1996, 245.

118 Panaite, 2023, 78.

119 Petrović, 2018, 386–393.

120 Isto, 389.

121 Nikolić, 2019, 49.

122 Isto, 51.

123 Nikolić, 2019, 51; Petrović, 2015, 129–166. Drobeta je ucrtana na Pojtingerovoj karti: Drobeta – Romula – Caput – Stenarum – Apulum. Fodorean, 2016, 83.

proizvodi, koji su kopnenim putevima izvoženi u unutrašnjost.¹²⁴ U zaleđu Dalmacije, rimski trgovci mogli su nabavljati stočne proizvode i žitarice i plaćati ih grčkim i rimskim novcem.¹²⁵ U tome je važnu ulogu imala cesta Salona – Narona, koja je nastala na starom prethistorijskom pravcu, kako ističe Bojanovski „kojim je stoljećima, pa i milenijima, prije Rimljana kolao za ono vrijeme bujan saobraćaj“¹²⁶. Ona je ustvari polazila iz Akvileje a završavala na istoku, u Constantinopolisu. Iz Narone, koja je ranije spomenuta u kontekstu dopremanja soli iz Stona, ovaj mineral je cestom Narona – Sarajevsko polje (*Aquae S...*)¹²⁷, mogao biti distribuiran i prema unutrašnjosti, prvenstveno u krajeve Hercegovine. Teško je reći koje tačno solane su isporučivale so u krajeve današnje Bosne i Hercegovine, ali je opravdano pretpostaviti da je so iz Salone dopremana u predjele Hercegovine, srednje i istočne Bosne cestom *Salona – Argentaria – Sirmium*.¹²⁸ S Paga je distribuirana so Japodima preko Vegiuma i Karlobaga¹²⁹, a odatle je dalje vjerovatno nastavljala prema Pounju.

U rimskom svijetu so se proizvodila u gradskim naseljima i vilama. Većina rimskih vila na istočnoj jadranskoj obali vjerovatno je imala vlastite solane, iz kojih je vađena so za potrebe vila. To su omogućavali plitki zaljevi i uvale u okviru provincije Dalmacije, odnosno njene obale.¹³⁰ Vjerovatno su se uz vile nalazila postrojenja za soljenje ribe i za pripremanje garuma – poznatog rimskog specijaliteta.¹³¹ Suić smatra da su se ta postrojenja podizala do same obale, sa sistemom manjih nepropusnih bazena kvadratnog tlocrta gdje se riba solila, a onda posebni odjeli s termalnim uređajima gdje se pripremao i isparavao garum. Pretpostavlja se da je tu namjenu imao objekt s malim bazenima registrovan kod Solina blizu Biograda na moru.¹³² Zanimljiv je uvoz ribljih proizvoda iz Španije na istočnu jadransku obalu kao i u Panoniju, a tih proizvoda, moralo je biti i unutrašnjosti provincije Dalmacije. Betičke

124 Busuladžić, 2025, 85, 87.

125 Kraljević, 1978, 134. U rimsko doba zaživljava i novčana privreda u Bosni i Hercegovini.

126 Bojanovski, 1978, 83.

127 Bojanovski 1978; Pašalić, 1966, 232.

128 Pašalić, 1966, 232; Imamović, 2021, 11–28.

129 Zaninović, 1991, 261.

130 Više o tome: Grisonić, 2022.

131 Više o područjima u kojima se prerađivala riba: Wilson, 2007. <https://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/AUTHORS/Wilson2007-FishSalting.pdf>, pristupljeno 15. 7. 2025.

132 Suić, 2003, 322.

amfore tipa Dressel 7–11, nađene su u Mursi, Aenoni, Nedinumu, Burnumu, Tiluriumu i drugdje.¹³³

Nalazi pronađeni u nekoliko jama na lokalitetu Parka kraljice Katarine Kosače u Osijeku daju neke podatke o ishrani stanovništva grada *Aelia Mursa* s početka 2. stoljeća n. e. Ostaci ribljih ljuški navode na pretpostavku da se na lokalitetu prerađivala svježa ili sušena riba, koja je možda ulovljena u blizini lokaliteta – u rijeci Dravi ili Dunavu.¹³⁴ Ulomci amfora Dressel 6b sugeriraju da je kolonija *Aelia Mursa* snabdijevana maslinovim uljem iz Istre, a osim Istre, uljem i vinom je mogla biti snabdijevana iz Dalmacije.¹³⁵ Iste amfore nađene su i u Cisalipskoj Galiji i Noriku dok je Gornja Mezija predstavljala istočnu granicu. Osim maslina i maslinovog ulja, u njima je najvjerovatnije distribuirano i vino i garum.¹³⁶ Iz *Sisciae* je amfora tipa Dressel 8 sa slikanim i urezanim natpisom – GAR, koji je naknadno urezan preko izvornog slikanog natpisa, u kojem se spominje sadržaj amfore – *garum*.¹³⁷ Amfore tipa Dressel 20, porijeklom iz Betike (južna Španija) rijetke su u Panoniji, dok im je Gornja Mezija bila vjerovatno granica distribucije. Služile su za prijevoz maslinovog ulja i maslina iz Španije.¹³⁸ Amfore u koje se mogao pohraniti garum ali i drugi proizvodi poput meda, plodova, ulja i slično, mogle bi biti *afričke amfore XXVII*, porijeklom iz Tunisa i južne Španije. One su zabilježene u Višićima, Paniku te na nepoznatim lokalitetima.¹³⁹ Opravdano je pretpostaviti da su tu dospjele iz Narone gdje su evidentirane različite forme amfora: Lamboglia 2, Dressel 1a, Dressel 2-4, Dressel 6a, Dressel 6b, tip Haltern 68 i 69, južnogalske amfore Galouise 5, amfore Africane I i II i druge.¹⁴⁰

Neistraženi arheološki potencijal Gornje Tuzle

Krajolik Tuzle, sa svojim šumama, pašnjacima, slanim izvorima i rijekom Jalom, bio je pogodan za naseljavanje prvih zemljoradnika – pripadnika starčevačke a potom vinčanske kulture. Novija istraživanja o eksploataciji soli u neolitu ukazuju da su Gornja Tuzla i grad Tuzla u Bosni i Hercegovini, zajedno s nalazištem Provadia – Solnitsata u Bu-

133 Matijašić, 2009, Borzić 2011; Borzić – Ožanić Roguljić, 2018, 514.

134 Reed, *et al.* 2022, 364, 372.

135 Glicksman, 2007, Tonc – Filipović 2020.

136 Ožanić, 2005, 138–139.

137 Tonc – Filipović, 2023, 53–61.

138 Davidović, 2016, 41–49.

139 Busuladžić, 2019, 75.

140 Busuladžić, 2025, 86–87.

garskoj, najstariji centri za proizvodnju soli na Balkanu i u Evropi (oba datirana 5.700 godina p. n. e.).¹⁴¹ Podataka o eksploataciji soli u antici nema. Tome se mora dodati činjenica da ovdje nisu vršena arheološka istraživanja, izuzev u dijelu neolitskog naselja. Ono što do sada znamo o antičkom periodu Tuzle, jeste da je u ovom kraju pronađeno nekoliko slučajnih nalaza – novčića,¹⁴² dok je 2019. godine u Gornjoj Tuzli otkriven rimski vodovod.¹⁴³ Toponim *Salinae* iz 10. stoljeća latinskog je porijekla i u prijevodu označava solane, što ukazuje na kontinuitet eksploatacije soli, s čim se slažu Poech¹⁴⁴, Imamović¹⁴⁵ i Zaninović.¹⁴⁶ *Salinae* ili *Salinis* – je ime mjesta koje se pojavljuje u različitim dijelovima rimskog svijeta, iako se riječ jednostavno odnosi na mjesto gdje se proizvodila so. Očito je da su sva takva mjesta morala ležati na ili pored izvora soli, bilo da je riječ o moru, izvorima slanice ili masivu kamene soli.¹⁴⁷ *Salinae* ili *Salinis* javlja se nekoliko puta u antičkim izvorima na području Britanije, barem na tri različite lokacije, potom u južnom dijelu Galije, zatim Dakiji, sjevernoj Africi i na zapadnoj jadranskoj obali. U Britaniji, jedan *Salinae*, često se poistovjećuje s Droitwichom, potom drugi *Salinae* smješta se u oblast soli u Cheshireu, ili Middlewich ili Nantwich te treći u Skegnessu ili Skegness u okrugu Lincolnshire, dok je u području Midlandsa postojalo nekoliko rimskih solana.¹⁴⁸

Geološka istraživanja ukazuju da je u Tuzlanskom bazenu sona formacija izgrađena od laminiranih i tankoslojevitih lapora, tufova, anhidrita i kamene soli. Maksimalna debljina naslaga soli je oko 180 metara.¹⁴⁹ S obzirom na prethistorijski period, kao i period srednjeg vijeka te osmansko i austrougarsko doba, gdje imamo materijalne ili pisane dokaze o proizvodnji soli u Tuzli, uvažavajući i činjenicu da je riječ o osjetljivom mineralu, koji se nije mogao dugo očuvati ni tamo gdje se nabavljao za kućne zalihe, ipak je važno naglasiti da je Tuzla, uprkos činjenici da zauzima status važnijeg urbanog centra u Bosni i Hercegovini, arheološki najmanje istražena.

141 Pandžić – Dervišević – Šarac, 2024, 1–11.

142 Patsch, 1902, 416; Imamović, 2018, 45, 54.

143 Imamović, 2023, 104.

144 Poech, 1900, 6–11.

145 Imamović, 1972, 166–167.

146 Zaninović, 1991, 258.

147 Harding, 2021, 59–60; Mihailescu-Bîrliaba, 2018.

148 Up: Sheppard, 1987, 290; Strang, 1-30; Harding, 2021, 59.

149 Hrvatović, 2022, 243.

Je li opravdano pretpostaviti da je so na području Tuzle eksploatisana u rimsko doba? Kao opravdana pretpostavka za eksploataciju soli na području Tuzle u rimsko doba, može se uzeti nekoliko razloga:

- prvi je potreba za ovim mineralom zbog oskudnosti na Balkanskom poluotoku te važnost kamene soli; zatim
- Rikertova istraživanja koja su objavljena 1889. godine.¹⁵⁰ On navodi da su osim slanih izvora u Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli, slani izvori postojali i u Solini, slabije sone sadržine (1-2 kg), za koju su kasnija istraživanja potvrdila naseljenost tokom bronzanog i željeznog doba,¹⁵¹ kao i građevinski materijal iz rimskog doba.¹⁵² Zanimljiv je podatak koji on iznosi a vezan je za Han Šibošnicu, dvadesetak kilometara sjeverno od Donje Tuzle, koje je po mnoštvu soli blisko onom u Donjoj Tuzli (1–5 kg na hektolitar), pa se čini da se ovdje nekad vadila so „jer tamo ima dosta pravilna rupa koja je međutim sada zasuta“. Ipak slano vrelo u Gornjoj Tuzli je najznamenitije i u jednom hektolitr slane vode imalo je između 12 i 13 kg soli u hektolitr slane vode – i tu je najprimitivnijim načinom proizvedeno najviše soli. Kaže da je manje vrijedilo slano vrelo u Donjoj Tuzli, u kome je dolazilo samo 6 kg soli na hektolitar i služilo je za varenje soli¹⁵³;
- evidentirano je više *Salinae* ili *Salinis*-a u Rimskoj državi;
- nalazišta na prostoru Rumunije, koja je bogata slanim izvorima, odnosno rudom kamene soli, kao i Tuzla. Dobar primjer je antički grad Potaissa (današnja Turda) u Dakiji, gdje nalazimo otvorene rudnike soli i duboke rudnike soli s oknima, a u istom gradu nalazi se i riječna luka;
- maksimalno iskorištavanje prirodnih resursa od strane Rimljana.

Zaključak

Iako pisani izvori ne pružaju neposredne potvrde o eksploataciji soli na istočnoj jadranskoj obali tokom antičkog perioda, arheološki nalazi ukazuju na postojanje takve djelatnosti. S obalnih područja so se izvozila u unutrašnjost, uključujući i teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Premda nedostaju konkretni materijalni dokazi o toj distribuciji, činjenica da su zemljoradnja i stočarstvo predstavljali ekonomsku bazu ilirskih i panonskih zajednica upućuje na neophodnost soli u njihovoj

150 Rücker, 1889, 11–12.

151 Milić, 1982, 133–136; Jovanović, 1957, 245–249.

152 Ćurčić, 1908, 78–79; Imamović, 2023, 200.

153 Rücker, 1889, 11–12.

svakodnevnici. Pseudo-Aristotel i Strabon navode postojanje slanih izvora na granici Autarijata i Ardijejaca kao razlog sukoba između ovih zajednica, a koje većina istraživača smješta u okolinu današnje Orahovice kod Konjica.

So se dobijala različitim metodama, najčešće briketažom i isparavanjem, te uz pomoć rudarenja kroz duboka okna, dok su same tehnike zavisile od prirodnih resursa – morske, izvorske ili kamene soli. S tim u vezi, postojali su bazeni ili kanali za dovod vode i spremnici, najčešće za dovod vode iz obalnih solana, koja se uz pomoć insolacije ili umjetnim zagrijavanjem (kroz neku vrstu peći) pretvarala u so kao kristal. Solane su, kao dio rimskog rudarskog sistema, bile značajan izvor prihoda za državnu kasu, budući da je so imala izuzetan značaj u pripremi i čuvanju hrane.

Na istočnoj jadranskoj obali postojale su solane u Zadru, Ninu, području Salone, Narone, Stona, na Krku, Rabu, Pagu, Braču, Hvaru, Visu, Korčuli i drugdje. Iako je teško sa sigurnošću odrediti iz kojih je solana dopremana so u unutrašnjost Dalmacije, opravdano je pretpostaviti da je ovaj mineral cestom Narona – Sarajevsko polje (*Aquae S...*), distribuiran i prema unutrašnjosti, prvenstveno u krajeve Hercegovine. Također, moguće je da je so iz Salone dopremana u predjele Hercegovine, srednje i istočne Bosne cestom *Salona – Argentaria – Sirmium*. Iz Dakije su se opskrbljivale podunavske provincije Panonija i Mezija. S obzirom na to da se na epigrafskim spomenicima spominju konduktori (*conductores salinarum*), solane u Dakiji bile su vjerovatno dio carskog fiska. S tim u vezi, čini se da su one izdavane u zakup konduktorima, koji su se osim eksploatacije bavili i trgovinom. Analogno ovoj pretpostavci, zakupci solana se mogu tražiti i na istočnoj jadranskoj obali.

Područje Tuzle, poznato po izvorima slane i kamene soli, ubraja se među najstarija središta za proizvodnju soli u Evropi. Eksploatacija soli ovdje je zabilježena još u neolitu, a toponim *Salinae*, latinskog porijekla, upućuje na kontinuitet ove djelatnosti. U okviru Rimske države poznato je više lokaliteta pod imenom *Salinis* ili *Salinae* – u Britaniji, Galiji i Dakiji, gdje je potvrđena eksploatacija soli. Dok za istočnu jadransku obalu i današnju Rumuniju (Dakiju) postoje arheološki tragovi o eksploataciji soli, ovo pitanje za prostor Tuzle i drugih dijelova Bosne i Hercegovine, gdje su evidentirani (slabi) slani izvori: planina Vučjak, u selu Podnovlju kod Dervente i u Majkić Japri, ostaje otvoreno. Zbog svega navedenog, Tuzli su, kao nijednom većem gradu u Bosni i Hercegovini, neophodna arheološka istraživanja, upravo zbog soli i statusa *Salinae* u antičkom periodu.

Conclusion

Although written sources provide no explicit evidence of salt exploitation along the eastern Adriatic coast in antiquity, archaeological findings indicate that this activity did occur. Salt was transported from the coastal areas into the interior, including the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Although there is no direct material evidence of this distribution, the fact that agriculture and livestock breeding formed the economic foundation of Illyrian and Pannonian communities suggests that salt played an essential role in their daily lives. Pseudo-Aristotle and Strabo attribute the conflict between the Autariatae and the Ardiaei to salt springs located along their shared border, a site most researchers place near modern-day Orahovica, close to Konjic.

Salt was obtained through various methods, most commonly briquetage, evaporation, and deep-shaft mining. The choice of technique depended on the available resources—marine, spring, or rock salt. Pools or channels for water supply and storage facilities were typically associated with coastal saltworks, where seawater was converted into salt crystals by solar evaporation or artificial heating using a type of furnace). Saltworks, as part of the Roman mining system, represented an important source of revenue for the state treasury, given the essential role of salt in food preparation and preservation.

Saltworks on the eastern Adriatic coast have been identified in Zadar, Nin, the Salona and Narona regions, and Ston, as well as on the islands of Krk, Rab, Pag, Brač, Hvar, Vis, and Korčula. Although it is difficult to determine with certainty which saltworks supplied the interior of Dalmatia, it is reasonable to assume that salt was transported along the Narona–Sarajevo Plain route (*Aquae S...*), especially toward the regions of Herzegovina. Salt from Salona may also have been transported to Herzegovina and to central and eastern Bosnia via the Salona–Argentaria–Sirmium road. The Danubian provinces of Pannonia and Moesia were supplied from Dacia. Epigraphic evidence referring to *conductores salinarum* suggests that the saltworks in Dacia were likely integrated into the imperial fiscus. This implies that saltworks were leased to *conductores*, who were active in both exploitation and trade, and that a similar system may have existed along the eastern Adriatic coast.

The Tuzla region, known for its salt springs and rock salt deposits, ranks among the oldest centers of salt production in Europe. Salt exploitation in this area is documented as early as the Neolithic period, and the Latin toponym *Salinae* indicates the continuity of this activity. Several sites bearing the name *Salinis* or *Salinae* are attested in the

Roman Empire, including in Britain, Gaul, and Dacia, where salt exploitation has been confirmed. Although salt production is archaeologically documented on the eastern Adriatic coast and in present-day Romania (Dacia), no such evidence has yet been confirmed for Tuzla or other parts of Bosnia and Herzegovina. In these regions, only weak saline springs have been recorded, for example, on Mount Vučjak, in Podnovlje near Derventa, and in Majkić Japra. For these reasons, Tuzla requires systematic archaeological investigation, given its salt resources and its association with *Salinae* in antiquity.

BIBLIOGRAFIJA

Izdanja izvora

- Cassiodorus, *The Letters of Cassiodorus*, Being A Condensed Translation Of The Variae Epistolae Of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, (tr. Thomas Hodgkin), Henry Frowde, London 1886.
- Manilius, *Astronomica*, (trans. by G.P. Goold), (1977), Harvard University Press and William Heinemann Ltd., Cambridge, Massachusetts and London 1977.
- Marcus Terentius Varro, *De Re rustica*, (trans. Bill Thayer), Loeb Classical Library, 1934.
- Pliny, *Natural History*. Volume VIII: Books 28–32, (ed. Jones, W.H.S.), London: William Heinemann Ltd. and Cambridge, MA: Harvard University Press 1963.
- Strabo, *Geography*, Vols. II–III, Books 3–7, (trans. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library 182, 1923.
- Pliny the Elder, *The Natural History*, VI volumes, (eds. Bostock, John – Riley, Henry Thomas) London: Henry G. Bohn 1855–1857.
- Strabo, *Geography*, Vols. II–III, Books 3–7, (trans. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library 182, 1923.
- Strabo, *Geography*, Volume VIII: Book 17, (trans. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library 267, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Vegetius, *Epitome of military science*, (Nicholas P. Milner), Liverpool University Press 1996.

Literatura

- Adlung, Sebastian – Daum, Julia – Seifert, Martina. „Maritime Trade in the Adriatic Sea: New Approaches to Seaborne Commerce in the Roman Empire“, Panel 5.17, in: *Archaeology and*

Economy in the Ancient World, Thomas Schmidts – Martina Seifert (eds.), Heidelberg, Propylaeum 2022, 17–21. (DOI: <https://doi.org/10.11588/propylaeum.1038.c14305>).

- Alessandri, Luca – Sottili, Gianluca – Belardelli, Clarissa. „A review of available analytical methods to detect ancient salt production“, *Quaternary Science Reviews* 338, United Kingdom 2024, 1–12. (DOI: 10.1016/j.quascirev.2024.108809).
- Atudoroaie, Ct. – Bocănete, Emil. *Cercetarea, exploatarea și valorificarea sari*, Miclea, Pavel Ed. tehnică, București 1971.
- Basler, Đuro. „Novčić plemena Daorsa. Prilog ilirskoj numografiji“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1971, 333–336.
- Benac, Alojz. „Širenje neolitskih kultura dolinom Neretve“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXVIII, Split 1966(1973), 37–45.
- Benac, Alojz. Mlađe kameno i prelazno doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselim Masleša, Sarajevo 1984, 29–99.
- Benea, Doina et. al. „Dacia în sistemul economic roman (II)“, in: Anul publicației, Temišvar 2008, 410–430.
- Basler, Đuro. „Najstariji podaci o slanim izvorima u Bosni i Hercegovini“, *Naš krš*, bilten speleološkog društva „Bosanskohercegovački krš“, 10–11, Sarajevo 1981, 205–208.
- Benea, Doina. „Cu privire la administrarea salinelor din Dacia Romană“, *Analele Banatului, s.n., Arheologie - Istorie* XV, Cluj-Napoca 2007, 41–47.
- Bojanovski, Ivo. „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), I – Prehistorijska i antička komunikacija Salona - Naron a i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora“, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak* XV, CBI 13, Sarajevo 1977, 83–152.
- Bojanovski, Ivo. „Gatačko polje u antici“, *Tribunia* II, Trebinje 1976, 17–44.
- Bojanovski, Ivo. „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II, Prehistorijska i rimska cesta Naron a – Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima“, *Godišnjak* XVII, CBI 15, Sarajevo 1978a, 51–125.
- Bojanovski, Ivo. „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji V: Gornje Po-

drinje u sistemu rimskih komunikacija", *Godišnjak CBI* XXV/23, Sarajevo 1987, 63–174.

- Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela 66/6, CBI, Sarajevo 1988.
- Borzić, Igor. „Hispanski garum na burnumskom stolu / hispanic garum at a burnum table“, *Archaeologia Adriatica* V, Zadar 2011, 65–88.
- Borzić, Igor – Ožanić Roguljić, Ivana. „Hispanic products in Dalmatia and the Croatian part of Roman Pannonia“. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 45, Lisabon 511–524.
- Busuladžić, Adnan. „A contribution to knowledge of Greek and Roman amphora efound or located in Bosnia and Herzegovina“, *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)* 6, Sarajevo 2019, 13–127.
- Busuladžić, Adnan. *Zaboravljena Narona : arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovina = Forgotten Narona : archaeological items from Narona in the antiquities collection of the National museum of Bosnia and Herzegovina*, Arheološki muzej Narona – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Vid-Sarajevo 2025.
- Carusi, Cristina. „Vita humanior sine sale non quit degree“, in: *Demand for Salt and Salt Trade Patterns in the Ancient Greek World, from Part IV - Markets, Commodities and Trade Networks*, Edward M. Harris, David M. Lewis and Mark Woolmer (eds), Cambridge University Press 2015, 337–355. (<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139565530.016>)
- Carusi, Cristina. *Il sale nel mondo greco (VI a.C.-III d.C.). Luoghi di produzione, circolazione commerciale, regimi di sfruttamento nel contesto del Mediterraneo antico*, Edipuglia, Bari 2008.
- Carusi, Cristina. „Salt and fish processing in the ancient Mediterranean: a brief survey“, *Journal of Maritime Archaeology*, 13(3), Berlin 2018, 481–490. (<https://doi.org/10.1007/s11457-018-9196-0>)
- Cavruc, Valeriu – Moga, Vasile –Stănescu, Alexandru. „Exploatarea sării în Dacia Romană“, in: *Sarea, Timpul și Omul*, Valeriu Cavruc – Andrea Chiricescu (eds), Angustia, Sfîntu Gheorghe 2006, 53–55.
- Cébeillac-Gervasoni Mireille – Morelli, Cinzia. „Les conductores du Campus Salinarum Romanarum“, *Mefra* 126, Rim 2014. (<https://doi.org/10.4000/mefra.2075>)

- Chirilă, Eugen. „Relațiile dintre Daci și Romani pînă la expediția lui Marcus Vinicius”, *Acta Musei Napocensis* 1, Cluj-Napoca 1964, 125–136.
- Ciobanu, Doina. „Exploatarea sării și a apelor sărate pe teritoriul carpato-dunărean în secolele I-XII”, *Mousaios*, V, Buzău 1999, 161–180.
- Currás, Brais. „The salinae of O Areal (Vigo) and Roman salt production in NW Iberia,” *Journal of Roman Archaeology* 30, Cambridge University Press 2017, 325–349.
- Čović, Borivoj. „Mostarsko područje u prahistorijsko doba”, *Hercegovina* 4-5 (12-13), Mostar 1999, 7-37.
- Čremošnik, Irma. „Arheološka istraživanja u Brodču”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1957, 127–150.
- Čremošnik, Irma. „Rimski kastrum kod Doboja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* N.S. Arheologija. XXXIX, 23–84.
- Ćurčić, Vejsil. „Prilozi poznavanju preistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u Bosni i Hercegovini”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XX, 77–90.
- Davidović, Jasmina. „Novi nalaz amfore tipa Dressel 20 u Sirmijumu”, *Zbornik Muzeja Srema* 10, Sremska Mitrovica 2016, 41–49.
- Dekoninck, Michiel. *Salt of the North An Interdisciplinary Study into the Technical and Social Organisation of Roman Salt Production in the Civitas Menapiorum (Gallia-Belgica)*, Dissertation, Universiteit Gent, Gent 2023.
- Fawcett, Peter William. *Athenian Taxation from the Pisistratids to Lycurgus 550 325*, Durham theses, Durham University 2006, Available at Durham E-Theses (Online: <http://etheses.dur.ac.uk/2632/>)
- Fodorean, Florin-Gheorghe. *Pannonia, Dacia and Moesia in the Ancient Geographical Sources*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016.
- Glavaš, Ivo. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb 2016.
- Glicksman, Kristina. „Olive and wine cultivation in the Roman province of Dalmatia”. *Histria Antiqua* 15, Pula 2007, 43–50.
- Gračanin, Hrvoje. „Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus’ *Variae*”, *Povijesni prilozi* 49, Zagreb 2015, 9–83.
- Gregoratti, Leonardo. “Minor” Aquileian Families Between Noricum and Pannonia, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 60, Piliscsaba 2020, 171–184.

- Grisonić, Maja. „Salt Exploitation in Roman *Histria* and *Dalmatia*: An Introduction to the Archaeological Research“, *Journal of Maritime Archaeology* 17 (1), Springer Nature, Berlin 2022, 161–190.
- Grisonić, Maja. *Salt exploitation and trade in the Eastern Adriatic in Classical Antiquity* *Proizvodnja i trgovina solju na istočnom Jadranu u antici*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2023.
- Grossi, Maria Cristina – Sivilli, Sandra – Arnoldus-Huyzendveld, Antonia, A complex relationship between human and natural landscape: a multi-disciplinary approach to the study of the Roman saltworks in “Le Vignole-Interporto” (Maccarese, Fiumicino-Roma), in: *Archaeology of Salt: Approaching an Invisible Past*, Brigand, Robin and Weller, Olivier (eds), Leiden, Sidestone Press 2015, 83–101.
- Harding, Anthony. *Salt in Prehistoric Europe*, Sidestone Press, Leiden 2013.
- Harding, Anthony – Kavruk, Valerii. *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*, Archaeolingua, Budapest 2013, 41–153.
- Harding, Anthony. „The Prehistoric Exploitation of Salt in Europe“, *Geological Quarterly*, 58(3)Varšava 2014, 591–596 (DOI: <http://dx.doi.org/10.7306/gq.1164>).
- Harding, Anthony. *Salt: White Gold in Early Europe*, Cambridge University Press 2021. (DOI: 10.1017/9781009038973).
- Hrvatović, Hazim. *Geološki vodič kroz Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2022.
- Imamović, Enver. „Iz istorije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini“, *Poseban otisak iz Istorijskih zapisa* XXIX/1-2, Titograd 1972, 161–169.
- Imamović, Enver. „Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine“, *Prilozi Instituta za istoriju* XXIV/25-26, Sarajevo 1990, 37–63.
- Imamović, Mersiha. „Rimska provincija Dalmacija za vrijeme Konstantina Velikog i njegovih nasljednika“, *Historijska misao* 4, 41–70.
- Imamović, Mersiha. „Following the Roman Road on Mountain Konjuh near Kladanj,“ *Studia Universitatis hereditati* 2, Koper 2021, 11–28.
- Imamović, Mersiha. *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, Univerzitet u Tuzli, Tuzla 2023.

- Jovanović, Radmila. „Preistoriski nalaz u dolini rečice Soline“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne I*, Tuzla 1957, 245–249+tbl. I–IV.
- Kaiser Anna *et al.* Living Danube Limes. The Roman Danube Limes. A characterisation, Krems 2022.
- Korać *et al.* *Frontiers of the Roman Empire (Granice Rimskog Carstva). Roman limes in Serbia (Rimski limes u Srbiji)*, Arheološki institut, Beograd 2014.
- Kraljević, Gojko. „Antički novci sa područja Ljubuškog“, GZM XXXIII N. S. Arheologija, Sarajevo 1978, 133–136.
- Lipovac Vrkljan, Goranka – Konestra, Ana. Crikvenička riblja amfora – indikator proizvodnje/trgovine ribljim prerađevinama? u: *Adriamphorae. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarsko-ga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja. Radovi s okruglog stola*, Zagreb, 21. travnja 2016, Lipovac Vrkljan Goranka, Radić Rossi Irena, Konestra Ana (ur.), Institut za arheologiju, Zagreb 2017, 48–62.
- Luthar, Oto *et al.* *The land between. A History of Slovenia*, Peter Lang, Frankfurt 2013.
- Marc, Dorel. *Sisteme de transport și de comercializare tradițională a sării*, în *Sarea, Timpul și Omul*, Edit. Angustia, Sfântu Gheorghe 2006.
- Marzano, Annalisa. *Harvesting the sea. The exploitation of Marine Resources in the Roman Mediterranean*, Oxford University Press 2013.
- Matijević, Ivan. „Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split 2011, 181–207.
- Meruțiu, Vasile. *Contribuțiuni la studiul masivelor de sare din România*, București 1912.
- Mesihović, Salmedin. *Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci / Illyrian stories. Autariates and Ardiaei*, Sarajevo 2023.
- Mihailescu-Bîrliiba, Lucrețiu. „Les salines en Dacie romaine : remarques sur le personnel administrative“, *Studia Antiqua et Archaeologica* 22(1), Iași 2016, 51–58.
- Mihailescu-Bîrliiba, Lucrețiu. *Journal of Ancient History and Archaeology* 5.4, The Importance of Salt Exploitation in Roman Dacia. the Case of Ocna Mureș (Salinae), Cluj-Napoca 2018, 32 –36 (DOI: 10.14795/j.v5i4.347).
- Mihailescu-Bîrliiba, Lucrețiu – Asăndulesei, Andrei. „Roman army and salt exploitation in Dacia“, *Journal of Ancient History and Archaeology* 6.3, Cluj-Napoca 2019, 27–48.

- Mihailescu-Bîrliba, Lucrețiu. „Rure vivere in Moesia Inferiore. *La population dans le milieu rural d'une province périphérique de l'Empire romain*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2019.
- Milić, Veljko. „Dva metalna praistorijska objekta iz Soline“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XVI, 1982, 133–136+tbl. I.
- Morère Molinero, Nuria. Une nouvelle approche de Pline sur le sel et l'eau salée, in: *Sel, eau et forêt, D'hier à aujourd'hui*, O. Weller, A. Dufraisse, and P. Pétrequin (eds.), 365–380, Paris: Presses universitaires de Franche-Comté 2008.
- Molnár, Melinda-Leila, *Alimentația în Dacia romană*, rezumatul tezei de doctorat, chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumate/2012/istorie/Molnar_%20Melinda_Ro.pdf (pristupljeno: 6. 07. 2025)
- Mócsy, András. *Pannonia and Upper Moesia*, Routledge, London 1974.
- Morère Molinero, Nuria Elisa – Domínguez Del Triunfo, Helena. „Salt in Antiquity: a Historical Field in Expansion“, *Studia Antiqua et Archaeologica* 30(1), lași 2024, 85–115.
- Nemeti, Irina – Nemeti, Sorin. „Los bárbaros interiores. Los colonos ilirios en la Dacia romana“, *Studa Historica. Historia Antigua* 28, Salamanca 2010, 109–133.
- Nikolić, Dragana. *Drobeta – rimski grad na Dunavu*, Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2019.
- Ožanić, Ivana. „Tipovi amfora iz Cibala“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split 2005, 133–149.
- Panaite, Adriana. Roads and the Roman Landscape in Moesia Inferior, in: *The Roman Lower Danube Frontier*, Emily Hanscam and John Karavas (eds.), Archaeopress, Oxford 2023, 63–88.
- Pandžić, Ivana – Dervišević, Rejhana – Šarac, Bojan. „Salt detection in Neolithic pottery from Gornja Tuzla, BH“, *Quaternary Science Reviews* 330, 2024, 1–11.
- Pârvan, Vasile. *Dacia, Științifică*, București 1972.
- Pašalić, Esad. Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1966, 191–305.
- Patsch, Carl. „Nahogjaji novca“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XIV, Sarajevo 1902, 391–438.
- Patsch, Carl. „Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Gesch. der römischen Provinz Dalmatien,“ *Wissenschaftliche Mit-*

theilungen aus Bosnien und der Hercegovina 9, Wien 1904, 171–301.

- Petrović, Vladimir. *Rimska naselja i komunikacije od Jadrana i Dunava (I-IV vek)*, Filozofski fakultet u Nišu – Balkanološki institut SANU, Niš 2015.
- Petrović, Vladimir. „The Aquae Station on the Roman Danube Limes Road in Upper Moesia“, *Open archaeology* 4, Varšava 2018, 386–393 (DOI: 10.1515/opar-2018-0025).
- Piso, Ioan. „Un nouveau conductor salinarum en Dacie“, *Acta Musei Napocensis* 41–42, Cluj-Napoca, 2004–2005, 179–182.
- Patsch, Carl. *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. I. Teil. Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922.
- Poech, Franz. *L'industrie minerale de Bosnie-Herzegovina*, Wienne 1900.
- Reed, Kelly *et al.* „Food, farming and trade on the Danube frontier: plant remains from Roman Aelia Mursa (Osijek, Croatia)“, *Vegetation History and Archaeobotany* 31, 2022, 363–376.
- Rücker, Anton. „Salzquellen in Bosnien und Herzegovina“, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 1, Wien 1893, 336–337.
- Rücker (Rikert), Anton. Slana vrela u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo 1889, 11–12.
- Sergejevski, Dimitrije. „Epigrafski nalazak u Šipovu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXXVIII, 155–158.
- Sergejevski, Dimitrije. „Putne bilješke iz Glamoča“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* LIV, 1942, 113–176.
- Schejbal, Berislav. „Municipium Iasorum (Aque Balisse)“, *Situla* 2/42, Ljubljana 2004, 99–129.
- Sheppard, Frere. *Britannia. A History of Roman Britain*, Routledge & Kegan Paul edition (third edition, extensively revised), London 1987.
- Smith, William. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, D.C.L., LL.D, John Murray: London, 1875. (https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Salinae.html) (https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Salinae.html)
- Strang, Alastair. „Explaining Ptolemy's Roman Britain“, *Britannia* 28/1997, 1–30 (Online: 1753–5352).
- Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb 2003.
- Šašel, Jaroslav. „Barbii“ *Eirene* 5, Prag 1966, 117–137.

- Škegro, Ante. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji – Studia Croatica, Zagreb.
- Šućur, Jure – Mustač, Mate: „Istraživanja na rtu Soline u Privlaci kod Zadra, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61, Zadar 2019, 69–111.
- Tasić, Nenad N. „Neolit u senci - još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni“, *Godišnjak CBI ANUBiH*, Sarajevo 2007, 5–16.
- Tallóczy, Ludwig. „Über die Bedeutung des Namens Bosnia“, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, I, Wien 1893, 333–336.
- Tonc, Asja – Filipović, Slavica. „Only the best olive oil, please: on new amphorae finds from Mursa“. *Ephemer Napoc* 30, Cluj-Napoca 2020, 273–294.
- Tonc, Asja – Filipović, Slavica. „Bilješka o amfori s natpisom iz Osijeka“, *Annales Instituti Archaeologici* XIX, Zagreb 2023, 53–61.
- Totten, Darian Marie. „Landscapes of production, production of meaning: Salt infrastructure and environmental history in imperial Rome and Han China“, *Journal of Social Archaeology* 24(3), 309-311, 2024, 302–324.
- Tudor, Dumitru. *Istoria sclavajului în Dacia romana*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București 1957.
- Tudor, Dumitru. *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, Editura Științifică, București, 1968.
- Woodiwiss, Simon. *Iron Age and Roman salt production and the medieval town of Droitwich Excavations at the Old Bowling Green and Friar Street*, Alden Press, Oxford 1992.
- Wollmann, Volker. *Minele, salinele și carierele de piatră din Dacia Romană*, (teză de doctorat), Cluj-Napoca 1983.
- Wollmann, Volker. *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Muzeul Național delstorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca 1996.
- Zaninović, Marin. „Sol u antici naše obale“, Posebna izdanja XCV/27, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Borivoj Čović (ur.), Sarajevo 1991, 255–264.

OSVAJAČ BOSNE I
NJEGOVA PORODICA.
KOLOMAN VOJVODA
SLAVONIJE, U
KRALJEVSTVU SVOGA
OCA I BRATA

THE INVADER OF
BOSNIA AND HIS FAMILY.
DUKE COLOMAN OF SLA-
VONIA IN THE REALM OF
HIS FATHER AND
BROTHER

Apstrakt

Rad se fokusira na ugarsku kraljevsku porodicu tokom ranog 13. stoljeća. Cilj ove analize je da se opišu odnosi između kralja Andrije II (1205–1235) i njegovih sinova, odnos koji se može definirati kao krajnje neobičan, s obzirom da nije krunisan samo stariji brat, budući kralj Bela IV (1235–1270), nego također i mlađi sin, princ Koloman koji je dobio krunu oko 1214. u kontekstu ugarske ekspanzije na Kneževinu Galiciju. Odnosi između Bele i Kolomana su ostali srdačni do kraja, čak i kada se mlađi od njih uspio uspeti na kraljevski tron.

Ključne riječi: Ugarsko Kraljevstvo, Slavonija, Bosna, Galicija, kraljevska titula, vojvodstvo, dinastički odnosi, sukobi.

Abstract

The paper focuses on the Hungarian royal family in the early thirteenth century. The aim of this analysis is to illustrate the relations between the monarch, Andrew II (1205–1235) and his sons, that can be described as quite extraordinary, as not only the oldest brother, the future King Béla IV (1235–1270), but also the second son, Prince Coloman was crowned king around 1214 in course of the Hungarian expansion in the Principality of Galicia. Relation between Béla and Coloman remained cordial until the end, even after the former ascended the throne.

Keywords: Medieval Hungary, Slavonia, Bosnia, Galicia, royal title, dukedom, dynastic relations, conflicts.

Povijest Ugarske Kraljevine tokom ranog 13. stoljeća nudi mogućnost istraživanja nekoliko aspekata posve jedinstvenog fenomena. Vladavina kralja Andrije II (1205–1235) uslijedila je nakon ozbiljnih unutrašnjih turbulencija, budući je novi vladar prethodno imao nekoliko oružanih sukoba sa svojim starijim bratom kraljem Emerikom (1196–1204).¹ Andrija je jedan od najpoznatijih vladara dinastije Arpadovića, porodice "svetih kraljeva" (*beata stirps*), iako je njegova reputacija daleko od potpuno pozitivne.² Vjerovatno njegov najpoznatiji čin bilo je proklamovanje tzv. Zlatne bule iz 1222. godine, kraljevske povelje koja je zadobila posebno istaknuto mjesto u historijskoj mitologiji u Mađarskoj.³ Štoviše, on je jedini ugarski vladar čija je supruga postala žrtva ubistva,⁴ te ujedno jedini mađarski kralj koji je predvodio svoje vojske na križarskom pohodu na Svetu Zemlju (1217–1218).⁵ Pored ove kampanje, kralj je u nekoliko navrata predvodio vojske u napadima na Galiciju (Halič), graničnu pokrajinu Kijevske Rusije, s ciljem osvajanja novih teritorija.⁶ Nije ugarski kralj bio jedini vladar s ambicijama prema ovom prostoru. Pored lokalnih prinčeva, imao je ozbiljnog konkurenta u liku malopoljskog vladara (Krakov) Leszeka Bijelog. Ovaj rivalitet, također, imao je značajan utjecaj na odnose unutar ugarske kraljevske porodice, s obzirom da je uslijed ovih događaja na istoku 1214. mlađi kraljev sin Koloman dobio kraljevsku titulu. Andrijin prvorodeni sin, budući kralj Bela IV, također je okrunjen 1214. godine, pa su tako tokom 1220-ih i ranih 1230-ih godina trojica pripadnika vladajuće dinastije istovremeno nosila titulu *rex-a*, boraveći zajedno unutar domene sv. Stjepana.

Kraljevske titule sinova Andrije II

Tokom svoje vladavine, kralj Andrija II je u braku s prvom kraljicom Gertrudom od Andechs-a dobio trojicu sinova: Belu, Kolomana i Andriju.⁷ Ovaj, za povijest ugarske vladajuće dinastije, veoma neobičan gest desio se 1210-ih godina kada su dvojici prvorodjenih prinčeva Beli i Kolomanu dodijeljene kraljevske titule u vrijeme kada je njihov otac još uvijek bio živ i zdrav. Krunidba nasljednika kraljevskog trona, tj. formalni *designatio* budućeg vladara nipošto nije bio nepoznat fenomen

1 Zsoldos, 2022a, 17–24; Körmendi, 2022; Gál, 2020, 120–125; Gál, 2021, 28.

2 Zsoldos, 2012, 21–33; Zsoldos, 2022a.

3 Zsoldos, 2022a; Zsoldos, 2022b.

4 Zsoldos, 2019a, 136–138; Zsoldos, 2022a, 128–131; Körmendi, 2014.

5 Veszprémy, 2002; Veszprémy, 2006; Veszprémy, 2023.

6 Font, 2021a, 160–202.

7 Wertner, 1892, 414.

za Ugarsko Kraljevstvo.⁸ Još od prvog primjera iz 1057. godine i krunisanja Solomona, sina kralja Andrije I (1046–1060),⁹ ova je praksa postala uobičajena za dinastiju Arpadovića, iako ne i obavezna.¹⁰ Čak i pored toga, događaji iz 1214. godine, ili barem njihove savremene interpretacije vrijede da im se posveti malo više vremena.

Jednu godinu nakon zloglasnog ubistva kraljice Gertrude,¹¹ supruge kralja Andrije II, koje se desilo 1213. godine, prvorodeni princ Bela je krunisan za kralja Ugarske.¹² Ono što ovaj događaj čini nesvakidašnjim je to što se desio, navodno, protiv želje samog kralja Andrije.¹³ Rečeno se bazira na kraljevskom pismu iz iste godine u kojem je kralj tražio od pape Inocenta III (1198–1216) da ekskomunicira zavjerenike koji su planirali krunisanje njegovog sina, uzrokujući nastale probleme sa Belom.¹⁴ Međutim, krunidba se zapravo desila nakon kraljeve žalbe,¹⁵ pa ne možemo sasvim biti sigurni da je Andriji II potpuno bila odbojna ideja o krunidbi najstarijeg sina. Po mom mišljenju, izgleda potpuno nemogućim da se takav događaj desio uz kraljevo neslaganje, ili čak i potpuno odbijanje pristanka. Bez obzira na sve, ipak se moraju uzeti u obzir i aktivnosti pristalica prethodnog kralja Emerika, odnosno suparnika tadašnjeg Ugarskog kralja: oni su uistinu mogli pokrenuti njegovu destabilizaciju.¹⁶

Činjenica da je prvorodeni sin okrunjen sama po sebi ne mora uopće biti iznenađujuća, budući je to bio već tradicionalno ustanovljen način imenovanja nasljednika na prijestolju.¹⁷ No, kako je već gore naznačeno, 1214. se ipak desilo nešto bez presedana, još jedna krunidba u kraljevskoj obitelji. Koloman, drugi sin ugarskog vladara, krunisan

8 O značenju termina *designatio* vidi: Báling, 2021, 134–135, 176.

9 Vidi: Bagi, 2020, 183–184, 189–190; Báling, 2021, 182–183.

10 Zsoldos, 2021, 57–59.

11 Zsoldos, 2019a, 136–138; Zsoldos, 2022a, 128–131; Körmendi, 2014.

12 Zsoldos, 2022a, 131–133.

13 Ne možemo računati na aktivnu ulogu Bele u ovim dešavanjima, budući je on tada imao samo osam godina. Vidi: Zsoldos, 2019b, 62, 67, 76; Zsoldos, 2022a, 131–133.

14 “Deprecamur insuper paternitatem vestram, ut omnes conspiratores, et infidelitatis machinatores, qui propter regni scissuram filium nostrum, nobis viventibus et nolentibus, in regem sibi preficere, vel coronare attentaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis [innodetis]” – Fejér, III/1. p, 165, Szentpétery / Borsa, no. 294.

15 Zsoldos, 2019b, 67, 76; Zsoldos, 2022a, 131.

16 Vidi: Zsoldos, 2019b, 76–77.

17 Kristó, 1979, 32–38.

je za kralja Galicije (Haliča), susjednog vojvodstva unutar Kijevske Rusije. Ovakav razvoj događaja bio je rezultat dogovora kojeg je Andrija II 1214. godine postigao sa svojim poljskim protivnikom princom Leszecom Bijelim od Krakova, potpisanom na tzv. susretu u Scepusu (danas: Špiš, Slovačka Republika).¹⁸

Nije dugo trajala ta vladavina, ili, budući je Koloman još bio dijete, bolje rečeno boravak novog kralja u Galiciji. On i, vjerovatno, njegova poljska zaručnica Salomea preselili su se u Ugarsku 1221. ili najkasnije 1222. godine,¹⁹ gdje je nekoliko godina kasnije,²⁰ 1226. godine Koloman postao vojvoda (*dux*) Slavonije, jugozapadnih teritorija kraljevstva,²¹ u čemu je zamijenio svog starijeg brata Belu po odluci Andrije II.²²

Sukobi u kraljevskoj obitelji

Kralj i najstariji sin, koji je ujedno i sam bio kralj, su često bili u sukobu. Tokom ranije spomenutog problema u vezi s Belinom krunidbom 1214. godine princ je još bio maloljetan, pa se čini prilično nevjerovatnim da je imao aktivnu ulogu u oblikovanju događaja. Napetost između oca i sina postaje jasno opipljiva u vrijeme izdavanja Zlatne bule iz 1222. godine, što ukazuje jedna posebna odredba tog dekreta, kao i jedna papinska povelja.²³ U svom pismu od 4. jula 1222. godine, upućenom prelatima Ugarske, papa Honorije III (1216–1227), na osnovu ranije žalbe ugarskog monarha, pisao je o namjeri nekih "izopačenih" (*perversi*), koji su namjeravali iskoristiti raniju krunidbu Bele kako bi opravdali svoj otpor.²⁴

18 Upitno je da li je Salomea, kćerka Leszeka Bijelog, tada uopće upućena u Galiciju, ili se tamo kasnije pridružila Kolomanu. Vidi: Font, 2019; Font, 2021a, 177–190; Holly, 2007, 11–20.; Font / Barabás, 2019, 21–29; Font, 2021b. Kraljevska povelja iz 1215. godine nas informira o zahvalnosti ugarskog kralja povodom papinskog odobrenja Kolomanovog uzdignuća. Szentpétery / Borsa no. 302.

19 Vidi: Holly, 2007, 22–26; Font / Barabás, 2019, 55–57.

20 Najvjerovatnije najprije na svoj posjed u regiji Scepus. Vidi: Zsoldos, 2001a, 25.

21 O ranoj prošlosti Slavonije vidi: Körmendi 2012a.

22 Font / Barabás, 2019, 69–78; Zsoldos, 2001b, 280.; Zsoldos, 2021, 92; Gál, 2020, 125.

23 Prema odredbama Zlatne bule, ugarski magnati su mogli slobodno da odluče između odanosti kralju ili njegovom sinu "Item servientes, accepta licentia, a nobis possint libere ire ad filium nostrum seu a maiori ad minorem, nec ideo possessiones eorum destruantur". The Golden Bull, art. 18. Knauz, I, 234. no. 251. Vidi: Zsoldos, 2019b, 60–61; Zsoldos, 2022a, 138–139.

24 Potthast, no. 6870. See Zsoldos, 2019b, 80; Zsoldos, 2022a, 147–149.

U novije vrijeme Dániel Bácsatyai ukazao je na još jedan dokument pape Honorije III, izdat 7. jula 1222. godine, prema kojem je ugarski kralj svojoj drugoj supruzi Jolanti Courtenay dodijelio Banovinu Slavoniju kao miraz. Prema Bácsatyai, odluka Andrije II može se povezati sa sukobom između njega i princa Bele, pa čak i sa spomenutom odredbom Zlatne bule. U svakom slučaju, ugarski vladar je nedugo potom izmijenio svoju odluku, ostavivši Belino vojvodstvo netaknuto.²⁵

Napetosti su eskalirale 1223. godine, kada je kralj pokušao natjerati svog sina da otkáže zaruke s Marijom, kćerkom bivšeg grčkog cara Nikeje, Teodora I Laskarisa (1204–1222), kako bi podržao nove planove Andrije II u vezi mogućih novih savezništava.²⁶ Béla je čak morao napustiti kraljevstvo i pobjeći u Austriju, jer je na kraju odbio pustiti Mariju. Zahvaljujući papinskom posredovanju, otac i sin su se konačno pomirili,²⁷ ali to nije značilo i definitivni kraj niza sukoba. Godine 1225. Honorije III je Beli svojom bulom *Intellecto iam dudum* odobrio da pokrene postupak revizije ranijih kraljevskih darova svoga oca i da povuče one koji nisu bili zakoniti ili koji su mogli oslabiti kraljevsku vlast u Ugarskoj.²⁸ Nimalo ne iznenađuje što su novi zadatci princa, kao i njegova riješenost da ga ispuni, obnovili ranije sukobe.²⁹

Kako je ranije spomenuto, 1226. godine krunisanom princu Beli je naređeno da premjesti svoj dvor iz Slavonije u Transilvaniju, uz što je Koloman dobio i jugozapadne teritorije Kraljevstva svetog Stjepana. Bela je mogao smatrati svoj premještaj u Transilvaniju činom zle volje, iako nema znakova da se na bilo koji način opirao očevoj naredbi. Može se pretpostaviti da je Andrija II, imajući u vidu svoje ranije sukobe sa najstarijim sinom, namjeravao izazvati napetost među braćom kako bi spriječio njihovu moguću saradnju protiv njega.³⁰

Ipak, s razlogom se može pretpostaviti da je odluka bila motivirana novonastalom situacijom izazvanom protjerivanjem Teutonskog reda iz Transilvanije (Burzenland, Țara Bârsei, Rumunija), a zapravo i iz cijelog kraljevstva, što se dogodilo 1225. godine.³¹ Ukoliko je to tačno,

25 Potthast no. 6875. Vidi: Bácsatyai, 2022, 26–31.

26 Zsoldos, 2019a, 18.

27 Zsoldos, 2018, 15.

28 Potthast, no. 6870; Zsoldos, 2001c, 76; Zsoldos, 2001d, pp 401–402; Zsoldos, 2011a, 6, 8–10, 24, 37.

29 Zsoldos, 2019b, p 80; Zsoldos, 2022a, 172–175; Zsoldos, 2016, 10.

30 Vidi: Font / Barabás, 2019, 105–107; Zsoldos, 2021, 92.

31 O ovim dešavanjima i ugarskim epizodama povijesti Teutonskog reda. Vidi: Zimmermann, 2011; Pósán, 2021; Hunyadi, 2008.

Bela je morao preuzeti brigu o odbrani istočnih granica Kraljevstva. On se svakako morao suočiti s prijetnjom koju su za Ugarsku predstavljali paganski Kumani, narod koji je živio jugozapadno od kraljevstva, izvan Karpata.³² Uostalom, nasljednik prijestolja je aktivno podržavao dominikanski red u njihovoj misionarskoj djelatnosti među Kumanima u narednim godinama.³³

Jedno se čini izvjesnim: odluke je donosio isključivo Andrija II, jer je vlast dijelio sa sinovima, ali ih nije uključivao u pripreme za promjene. Razlika između kraljevskog i plemićkog odlučivanja pokazuje se čak i u postupku princa Bele, koji je tek uz papinsku podršku mogao ispitivati opravdanost ranijih kraljevskih darovnica.³⁴

Ako je kralj zaista imao neki dublji plan u vezi s ovim premještajem, on nije u tome uspio, što pokazuje činjenica da je Koloman i nakon 1226. godine zadržao dobre odnose sa starijim bratom. Jedan od dokaza tome (među ostalim) jeste njegovo učestvovanje u Belinim istragama ranijih kraljevskih darovnica.³⁵ Kao što ćemo vidjeti u nastavku, saradnja braće se očitovala u više kraljevskih i plemićkih dokumenata, pa su čak u vezi s tim pitanjem i pojedine povelje izdavane u Kolomanovo ime.³⁶

Slavonija kao teritorija za prijestolonasljednika?

Kraljevu odluku treba razmatrati i u svjetlu teorije da se Slavonija već u 13. stoljeću mogla smatrati posjedom predviđenim za tadašnjeg nasljednika prijestolja.³⁷ Mađarski historičar Attila Zsoldos naglasio je izuzetnu prirodu Kolomanovog slučaja i istakao da je Bela u potpunosti shvatio značenje svoje situacije, budući da se nekoliko decenija kasnije vratio upravo ovoj mjeri kada je došao u sukob sa svojim prvorodenim sinom Stjepanom. U toj situaciji, najstariji muški potomak također je premješten u Transilvaniju, dok je južno vojvodstvo dodijeljeno

32 Kovács, 2014, 239–243.

33 Szovák, 2016, 118–119; Kovács, 2014, 243–254; Madgearu, 2022, 708–710.

34 Font / Barabás, 2019, 57.

35 Vidi: Bónis, 1974.

36 Szentpétery / Borsa no. 480, 596, 690 i 1039, “de baronum nostrorum consilio revocare fecissimus et idem carissimus frater noster felix memorie rex Colomanus, dux totius Sclavonie, fecisset in ducatu Sclavonie”. Smičiklas, IV. 594. no. 513.

37 Vidi: Györffy, 1958, 584; Zsoldos, 2016, 11–12; Gál, 2020, 128–129. Suprotno mišljenje je zastupljeno u: Kristó, 1979, 54.

mlađem sinu Beli.³⁸ Kako je Zsoldos naveo, ova promjena, odnosno nova situacija mlađeg kraljevskog brata, pokazuje da se nije automatski postajalo nasljednikom samo zato što se nosila titula vojvode Slavonije. Ova tvrdnja u vezi s Kolomanovom situacijom potvrđena je činjenicom da se Bela nije morao suočiti s bilo kakvim izazovima da bi došao na prijestolje nakon očeve smrti.³⁹

U vezi s novouspostavljenom praksom početkom 13. stoljeća, važno je naglasiti da su u oba područja, i Transilvaniji i Slavoniji, glavni kraljevski dostojanstvenici tih krajeva stavljeni pod plemićku vlast. U slučaju Transilvanije, vojvoda je bio lokalna kraljevska služba, dok je u Slavoniji vjerovatno jurisdikcija hrvatskih banova⁴⁰ bila proširena na to područje.⁴¹ Kada je riječ o situaciji u Slavoniji, treba naglasiti da su vojvode upravljale i Hrvatskom i Dalmacijom. Prema Attili Zsoldosu, formiranje, odnosno institucionalizacija plemićkih provincija Slavonije i Transilvanije može se povezati s djelovanjem princa Bele.⁴²

Neposredni prethodnik odvojene uprave južnih vojvodstava, tj. Dalmacije i Hrvatske, mogla je biti vladavina Emerika između 1194. i 1196. godine. Ipak, pretpostavlja se da je njegov otac, kralj Bela III, ranije također djelovao kao vojvoda Hrvatske i Dalmacije.⁴³ Prije Emerikove uloge, može se uočiti osebujan administrativni aranžman u vezi s tim područjima. Biskup Kalanus iz Pečuha bio je imenovan od strane Bele III za guvernera (*gubernator*) ovih provincija (1190–1194). Taj je prelat bio prvi ugarski službenik koji je donosio odluke u poslovima Slavonije, dok je istovremeno upravljao Hrvatskom i Dalmacijom. Neobična titula može se odnositi na ovu promjenu, budući je njegova jurisdikcija bila odvojena od banovske.⁴⁴

Titula vojvode Slavonije (*dux Sclavonie*) pojavljuje se i u čuvenom popisu prihoda kralja Bele III. Katalog, otkriven u ranonovovjekovnom kodeksu u Francuskoj, vjerovatno je sastavljen radi pripreme kraljeve ženidbe s Margaretom, kćerkom francuskog kralja Luja VII, ili pak ženidbe princa Emerika s Konstancijom od Aragona. Precizni iznosi navedeni u katalogu čine se previsokim, ali razmjeri prihoda, a time i

38 Zsoldos, 2007, 14–18.

39 Zsoldos, 2005, 235–236; Zsoldos, 2007, 14–18. Vidi: Procházková, 1998, 71.

40 O titulama vojvode Transilvanije i vojvode Slavonije vidi: Zsoldos 2021, 128–129.

41 O sličnostima između Transilvanije i Slavonije vidi: Nekić, 2021.

42 Zsoldos, 2005, 235–236.

43 O ulozi Bele kao princa za vrijeme vladavine njegovog oca, kralja Géze II (1142–1162) vidi: Makk, 1996, 202.

44 Szeberényi, 2002, passim.

sam popis, općenito se smatraju autentičnim,⁴⁵ pa možemo računati s postojanjem titule vojvode Slavonije već krajem 12. stoljeća.

Važnost vladavine kasnijeg kralja Andrije II kao vojvode Hrvatske i Dalmacije za vrijeme vladavine njegovog brata, kralja Emerika, također treba naglasiti.⁴⁶ Posebno stoga što je upravo on bio kralj koji je postavio obojicu svojih sinova da upravljaju južnim provincijama. Iz ove perspektive nije od ključne važnosti da li je Andrija naslijedio Hrvatsku i Dalmaciju od svog oca ili – što je vjerovatnije – jednostavno ih preuzeo silom nakon smrti Bele III.⁴⁷

Na osnovu poznatih okolnosti i istraživanja Attila Zsoldosa može se zaključiti: vrlo je vjerovatno (iako ne postoji pisani izvor koji bi potvrdio ovu pretpostavku) da su teritorije Dalmacije, Hrvatske, a kasnije zajedno sa Slavonijom, tzv. cijela Slavonija (*totius Slavonie*), pripadale nasljedniku prijestolja, bez obzira na to da li je to bio sin ili brat tadašnjeg vladara. Stoga je izuzetno zanimljivo zašto je Andrija II odlučio promijeniti ustaljeni red i dodijeliti Slavoniju svom mlađem sinu. Na ovo pitanje nema konačnog odgovora: kao što je već izloženo, imamo tek pretpostavke u vezi s tim.

Kraljevska braća i njihov odnos

Vrijedno je sagledati međusobne odnose unutar kraljevske porodice, s posebnim naglaskom na kontakte među braćom. Već je ranije spomenut izuzetno dobar odnos princa Kolomana sa starijim bratom, Belom. Ova situacija, međutim, nije značila da je vojvoda Slavonije imao jednako čvrstu vezu sa svom svojom braćom. Zapravo, njegov mlađi brat Andrija bio je njegov protivnik. Vjerovatni razlog leži u njihovom zajedničkom angažmanu u ugarskoj ekspanziji u Galiciji. Nakon što je Koloman bio prisiljen da napusti kneževinu 1221. godine, upravo je njegov mlađi brat personifikovao ugarske pretenzije u toj oblasti u narednim godinama.⁴⁸ To se dogodilo zahvaljujući dogovoru njegovog oca i kneza Mstislava Mstislaviča Udaloya, novog vladara Galicije,⁴⁹ prema kojem je Andrija bio zaručen za kćer vladara Rusa. Može se pretpostaviti da Koloman nije u potpunosti odustao od svojih planova

45 Barta – Barta, 1993; Barta, 1999.

46 Gál, 2020, 118–120.

47 Kristó, 1979, 45–48, 84–94; Zsoldos, 2001b, 276, 279–80; Szeberényi, 2003, 161–162; Barabás, 2017, 32–33.

48 Font / Barabás, 2019. 57–59.

49 Font, 2021a, 190–193.

u vezi s Galicijom, zbog čega su on i njegova supruga Salomea preselili u područje Spiša nakon što su bili protjerani iz svog „kraljevstva”.⁵⁰ Sjećanje na nekadašnje kraljevstvo kod vojvode vjerovatno nije iščezlo, budući da je bio zakoniti kralj, a zahvaljujući papinskoj dozvoli njegova kraljevska titula nije mogla biti ukinuta.⁵¹ Ipak, sama lokacija utočišta nije dovoljna da potvrdi ovu teoriju, jer je područje Spiša neposredno graničilo s Malopoljskom, a ne s Galicijom, te ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da je Koloman u vrijeme povratka u Ugarsku još uvijek bio maloljetan.

Formulisana je teorija da je namjera Andrije II bila da udalji Kolomana od blizine Galicije, pa je zato bio postavljen da upravlja južnim provincijama.⁵² Ova pretpostavka se može dodatno naglasiti činjenicom da je princ Andrija između 1224. i 1225. godine posjedovao Peremisl (današnji Przemyśl, Poljska), te je imao priliku da preuzme kontrolu nad Galicijom u narednim godinama.⁵³ Moguća napetost između braće razvila se u oružani sukob nekoliko godina kasnije. Detalji sukoba, međutim, ostaju gotovo potpuno nejasni. Sama činjenica sukoba poznata je isključivo zahvaljujući jednom navodu u povelji vojvode Kolomana. Prema njegovom svjedočenju, on je 1232. godine u Rovišću⁵⁴ darovao posjede jednom od svojih pristalica, Draganu i njegovom sinu Draganehu, jer su se vjerno borili na Kolomanovoj strani protiv Andrije, koji je, vođen lažnim savjetnicima, napao Kolomanovu oblast, Slavoniju.⁵⁵ Tekst povelje zaslužuje pažljiviju analizu u više aspekata. S jedne strane, on smješta datum napada prije 1232. godine, a s druge strane navodi da je Andrija zapravo napao bratovu oblast (*regnum*). Ovaj posljednji detalj mogao bi zakomplicirati analizu događaja, jer se na prvi pogled čini nejasnim da li se radi o referenci na njegov vojvodski posjed (*ducatus*) Slavonije ili na njegovo nekadašnje kraljevstvo, Galiciju.

Márta Font pretpostavlja drugu verziju na osnovu nejasne formulacije povelje,⁵⁶ dok Nataša Procházková naglašava da se čini neobičnim da bi Andrija krenuo u udaljenu Slavoniju, jer su Kolomano-

50 Procházková, 1998, 73; Procházková, 2003, 244–245.

51 Barabás, 2017, 37–44.

52 Procházková, 2003, 247.

53 Font, 2021a, 192–195.

54 Szeberényi, 2010, 233; Szeberényi, 2012, 291–293.

55 “frater noster dux Andreas a quibusdam vesano ductus consilio in regnum nostrum, videlicet Sclavoniam violenter intrasset” – Smičiklas, III. 369. No. 323, Zsoldos 2008, No. 10.

56 Font 2021a, 193–194.

vi posjedi u području Spiša bili odmah u blizini.⁵⁷ Ove hipoteze su prilično privlačne, ali sama lokacija pomenute donacije otvara dodatna pitanja. Po mom mišljenju, ne treba sumnjati u činjenicu vojnog sukoba, iako se može pomisliti na manji napad, budući da bi se veliki rat unutar kraljevske porodice zasigurno prepoznao i u drugim izvorima.

Nedavno je Attila Zsoldos predočio, po mom mišljenju prilično uvjerljivu teoriju u vezi s ovim pitanjem prilikom analize obnove Zlatne bule iz 1231. godine.⁵⁸ On je skrenuo pažnju na povelju nadbiskupa Roberta od Ostrogona izdatu u februaru 1232. godine, koja je obavijestila papu Grgura IX o kraljevom ponašanju u vezi s njegovim sukobom s Ugarskom crkvom. Nadbiskup u svom pismu spominje obnovu mira (*reformatio pacis*) između Andrije II i njegovih sinova, što je bilo praćeno izdavanjem nove Zlatne bule u korist Crkve, potvrđene pored kraljevskim, također i pečatima prinčeva Bele i Kolomana.⁵⁹

Prema Zsoldosu, ova izjava je jasan pokazatelj sukoba između Kolomana i princa Andrije, budući da je potonji bio prisutan u Ugarskoj 1230. godine nakon što je morao napustiti Galiciju.⁶⁰ Ako je tako, teško je zamisliti da bi napad mlađeg brata mogao biti izveden iza kraljevih leđa; prije će biti da ga je sam Andrija II ohrabrio, s ciljem da protjera Kolomana iz Slavonije, jer je ovaj podržavao svog starijeg brata u procesu revizije kraljevskih darivanja. Prema Zsoldosu, može se pretpostaviti da su se prateće prinčeva sukobile jedna s drugom dok je Andrija pokušavao preuzeti upravu nad vojvodstvom.⁶¹ Na kraju, Andrijin pokušaj bio je neuspješan, a Koloman je uspio zadržati svoju poziciju vojvode Slavonije.

Sukob između kraljevske braće u njemu nije izričito spomenut, ali jedna epizoda tzv. Ugarsko–poljske hronike, narativnog teksta iz 13. stoljeća sa živopisnim, ali uglavnom izmišljenim pričama,⁶² zaslužuje našu pažnju. Posljednji odlomci hronike izvještavaju o ženidbi Ladislava, unuka svetog Ladislava, s kćerkom Mstislava, kneza Rusa, čime je osigurao za sebe prijestolje Galicije, dok je njegov brat Solomon u to

57 Vidi: Procházková, 1998, 72; Procházková, 2013, 106.

58 Zsoldos, 2022a, 185–206.

59 "in reformatione pacis inter ipsum et suos filios super quibusdam articulis observandis et super quibusdam corrigendis constitutionem quandam fecit, quam corroboratam tam sigillo suo, quam sigillis filiorum suorum, scilicet domini Bele regis et domini Colomani regis promisit se de cetero firmiter servando" Marsina, I. 274. No. 384.

60 Za više o Avrijinoj situaciji vidi: Font, 2021a, 195–196.

61 Zsoldos, 2022c, 13–14.

62 Csákó, 2014; Homza, 2009; Grzesik, 1999; Grzesik, 2021.

vrijeme vladao Slavonijom. Ladislav je kasnije postao ugarski kralj, a njegov brat je na to dao svoj pristanak.⁶³ Neovisno o pitanju porijekla hronike, zasigurno možemo prepoznati elemente narativa koji se podudaraju s poznatim činjenicama. Ipak, po mom mišljenju, slični motivi nisu dovoljni da se zaključi kako je autor Hronike namjeravao odražavati događaje iz prve trećine 13. stoljeća; mnogo je vjerovatnije da je ova priča hronike gotovo u potpunosti izmišljena. Iako je moguće da su neki njeni dijelovi djelimično zasnovani na stvarnim događajima.⁶⁴

Ako se sada vratimo na odnose unutar kraljevske porodice, moramo postaviti pitanje da li je sukob između braće uopće imao utjecaja na Kolomanov odnos s njegovim ocem, i ako jeste – u kojoj mjeri. Na osnovu sačuvanih izvora može se ustvrditi da je odnos između Andrije II i njegovog drugog sina zaista bio pogođen događajima. Bio je zasigurno opterećen, u najmanju ruku, a napetost je vjerovatno bila uzrokovana kraljevom odlukom da podrži svog trećeg sina, Andriju, nakon što je Koloman bio prisiljen napustiti Galiciju. Najmlađi brat uspio je zauzeti i ovladati ovom kneževinom već 1227. godine, ali je njegova pozicija oslabila 1228. zbog smrti Mstislava Mstislaviča. Upravo je zbog toga Danilo Romanovič mogao preuzeti kontrolu nad Galicijom i protjerati Andriju odatle.⁶⁵ Koloman je zasigurno imao pomiješana osjećanja u vezi s ovim razvojem događaja, jer je to moglo lako utjecati i na njegov odnos s Andrijom II. Kolomanovi osjećaji prema starijem bratu Beli, kao što je ranije pokazano, bili su prijateljski, ali pitanje trećeg brata, a naročito Belino učešće u ugarskoj kampanji u Galiciji, moglo je baciti sjenu i na njihov odnos; barem je Koloman – jedini u porodici – ostao po strani od tog poduhvata. Ove kampanje nisu imale dugotrajan utjecaj na jedinstvo braće, ali je napetost između Kolomana i njegovog oca nestala tek nakon smrti princa Andrije 1234. godine,

63 "Hunc autem dux Rusie Miscizlaus de civitate Galicz in adoptivum filium accepit, et ei cum filia sua, eo quod unicum haberet et filio careret, Galicie regnum perpetuo possidendum tradidit, et iuramento corroboravit [...] Remansit autem dux Ladislaus in Galicia, Salomon vero frater eius Sclavoniam regabat. Habito vero consilio episcopi cum principibus, Dei disponente clementia, Rusie civitatem Galiciam properaverunt, et beatum principem Ladislaum in regem Ungarie acceperunt atque in Albam civitatem regiam properaverunt, et in regem coronaverunt, Salomone fratre eius in eum consentiente" Szovák / Veszprémy 1999, II. 320.

64 Vidi: Homza, 2009, 59–60; Procházková, 2003, 248; Procházková, 2013, 106–107.

65 Font, 2021a, 196–197.

kada vojvoda Slavonije vjerovatno više nije osjećao prijetnju od bratovih pretenzija. Koloman je, uistinu, učestvovao u kraljevskoj kampanji protiv austrijskog vojvode Fridrika II (1230–1246) 1235. godine.⁶⁶ Tačna uloga slavonskog vojvode u ratovanju, nažalost, nije poznata u detalje.⁶⁷

Novi kralj i njegov brat

Bela, kako je već spomenuto, bez poteškoća je preuzeo ugarski prijesto nakon smrti svog oca Andrije II 1235. godine, budući da se njegovom nasljedničkom pravu niko nije suprotstavio. Ovakav razvoj događaja predstavlja jedinstven izuzetak u historiji dinastije Arpadovića, jer je svaki preživjeli rođak – pa i sam brat – gotovo uvijek predstavljao potencijalnu prijetnju zakonitom nasljedniku, kao što je to bio slučaj s Andrijom i njegovim starijim bratom, kraljem Emerikom. Suprotno tome, Koloman kao vojvoda Slavonije nije dovodio u pitanje bratovo pravo na prijestolje; naprotiv, svim raspoloživim sredstvima je aktivno podržavao novog kralja.⁶⁸ Ovakva tvrdnja ne zasniva se samo na izostanku podataka o ikakvom sukobu među braćom, nego i na poznatim okolnostima Beline krunidbe. Koloman je također stao uz svog brata i u slučaju sukoba s udovicom pokojnog monarha, Andrijinom trećom suprugom Beatrice d'Este. Mladu udovicu novi je kralj optužio za preljubu, pa je čak i dao uhapsiti.⁶⁹

Najprije se trebamo osvrnuti na pozadinu krunisanja, s obzirom na pretpostavku da je Kolomanova supruga Salomea imala određenu ulogu u pripremi ceremonije. Prema kazivanju *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, u ceremoniji ustoličenja učestvovao je i galijski knez Danilo. Slovački historičar Karol Hollý pretpostavlja da je ovaj vladar iz zemlje Rusa nastojao uspostaviti bliže odnose s ugarskom kraljevskom porodicom nakon smrti svoga suparnika, princa Andrije. Kako bi to postigao, nije isključeno da se Danilo obratio Salomeinoj majci, udovici Leszeka Bijelog, ujedno i Kolomanovoj punici, koja je porijeklom potjecala iz zemlje Rus. Može se pretpostaviti da je voj-

66 Senga, 1988, 37–40; Font, 2021a, 196–198; Hollý, 2007, 27–28; Dąbrowski, 2012, 155–87.

67 Senga, 1988, 40–41, 48, 50; Almási. 1993, 136–137; Font / Barabás, 2019, 109.

68 Prema mišljenju Gyule Kristóa, Bela je dopustio svom bratu da ostane na vrhovnoj poziciji u Slavoniji i nakon vlastitog krunisanja. Kristó, 1979, 48.

69 Beatrice je uspjela pobjeći iz Ugarske pod pustolovnim okolnostima te je rodila sina Stjepana, budućeg oca posljednjeg arpadovičkog kralja, Andrije III. Vidi: Zsoldos, 2019, 15.

votkinja od Sandomierza iskoristila svoje porodične veze i posredovala između Danila i Kolomana, a naposljetku i kralja Bele IV. Neosporno je, neovisno o pretpostavljenim pripremama, da je galicijski knez bio prisutan na krunisanju; štaviše, imao je i vlastitu ulogu u ceremoniji. Prema *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, Koloman je držao mač svoga brata, dok je Danilo vodio konja novog vladara — činom kojim je simbolički priznao Belinu nadređenu poziciju i hijerarhijski se svrstao ispod Kolomana, u skladu s jednom vrstom kvazi-feudalnog običaja.⁷⁰ Danilova je namjera vjerovatno bila da osigura traženu ugarsku podršku. Zanimljivo je kako su ugarski kralj, princ koji je nosio kraljevsku titulu povezanu s Galicijom, te faktički vladar Galicije mogli međusobno sarađivati; stoga se može pretpostaviti da je krunisanje doista zahtijevalo ranije posredovanje, iako se pretpostavljena uloga Grzislave i Salomeje ne može potvrditi zbog nedovoljno pouzdanog karaktera sačuvanih izvora.⁷¹

Braća su nastavila međusobnu saradnju i nakon 1235. godine, što pokazuju formulacije u više kraljevskih povelja, budući da se Bela IV često pozivao na podršku, volju i pristanak svoga mlađeg brata. Posebno je značajan slučaj Jule iz roda Kán, u kojem je kralj naglasio Kolomanovu ulogu u presudi protiv bivšeg bana Slavonije.⁷² Učešće slavonskog vojvode u upravljanju bratovim kraljevstvom je neupitno, premda su njihove nadležnosti morale biti jasno određene. Uprkos Kolomanovoj kraljevskoj tituli, odluke je donosio kralj Bela IV, što jasno pokazuje i kraljevska potvrda ranijih vojvodinih mjera, poput njegove zamjene posjeda.⁷³ Kolomanova saradnja morala je biti naglašena

70 "Rex Bela post eum filius eius coronatus est pridie Idus Octobris feria prima, qua cantatur: Da pacem Domine ind cathedrali ecclesia Beati Petri Albe, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele vero duce Rutenorum equum suum ante ipsum summa cum reverentia ducente" Szóvák / Veszprémy 1999, I. 467, II. 42. Vidi: Font, 2021, 204; Dąbrowski, 2012, 188.

71 Vidi: Font, 2021, 204; Hollý, 2007, 30–31; Procházková, 2003, 247–248; Radek, 2008, 146; Procházková, 2013, 107; Dąbrowski, 2012, 188.

72 "[...] pro manifesto infidelitatis crimine per nostram, nec non karissimi fratris nostri Colomani regis et ducis totius Sclavonie illustris, hac omnium baronum nostrorum sententiam fuisset condemnatus." Wenzel, VII. 100, No. 64, Regesta regum stirpis, Szentpétery / Borsa No. 691 (and 690), MNL OL DL 246. Vidi: Procházková, 1998, 74; Zsoldos, 2016, 17.

73 Szentpétery / Borsa No. 665. Smičiklas, IV. 89. No. 83.

upravo zbog bliskih odnosa među braćom. Valja istaknuti i to da se u Kolomanovim poveljama također nalaze upućivanja na kraljev pristanak,⁷⁴ tako da se može govoriti o međusobnom predstavljanju jedinstva ove dvojice kraljeva.

Bela je čak podržao nastojanja slavonskog vojvode u vezi s Bosnom tako što je potvrdio vojvodine posjede. Preostali izvori ne nude detaljnu sliku, ali čini se sasvim izvjesnim da je Koloman ondje vodio barem jedan pohod, moguće kao križar, kako bi se borio protiv navodne bosanske hereze i mjesnog vladara, bana Mateja Ninoslava, možda s ciljem uspostavljanja ugarske vlasti nad cijelom Bosnom.⁷⁵

Dobri odnosi među braćom ogledaju se ne samo u njihovoj međusobnoj podršci, presudama i reviziji ranijih kraljevskih darivanja,⁷⁶ nego i u crkvenim i diplomatskim pitanjima, poput izbornog spora u Ostrogonu nakon smrti nadbiskupa Roberta 1239. godine. Nekoliko papinskih pisama iz marta 1239. donosi podatke o poteškoćama oko potvrđivanja novog nadbiskupa, budući je Grgur IX isprva odbio da potvrdi izabranog premeta Matiju, bivšeg biskupa Váca. Ova odluka donesena je zbog papine sumnje da su tokom izbora zanemarene odredbe kanonskog prava. Ipak, Grgur IX je promijenio svoju prvobitnu odluku zahvaljujući izjavama više crkvenih i svjetovnih dužnosnika, a podršku su izrazili i kralj i Koloman. Tako je na kraju palij poslan nadbiskupu Matiji.⁷⁷

Ime vojvode pojavljuje se i u vezi s još jednim slučajem, u kojem je on, ponovno, stao uz svog starijeg brata i pružio mu podršku u tom nastojanju. Kraljevska braća obratila su se papinstvu 1239. godine zbog teškog položaja njihovog strica Bertholda, patrijarha Akvileje, koji je bio izopćen zbog svojih veza s carem Fridrikom II (1220–1250). Nekadašnji nadbiskup Kaloče, mlađi brat pokojne kraljice Gertrude, priklonio se vladaru iz kuće Štaufovaca u njegovom sukobu s Grgurom IX krajem 1230-ih, zbog čega je na njega bila izrečena crkvena cenzura. Berthold je vjerovatno nastojao promijeniti takvo stanje, barem se to može zaključiti na osnovu papina pisma koje nas obavještava o ulozi Bele i Kolomana. Grgur IX nije mogao ostati ravnodušan na molbe „najomiljenijih vladara

74 Zsoldos, 2008, No. 14,

75 Szentpétery / Borsa No. 634, 787. Vidi: Barabás, 2023, 156–161; Barabás, 2024; Dautović, 2021.

76 Szentpétery / Borsa No. 637.

77 Potthast, No. 10850, 10851. Vidi: Ganzer, 1968, 129; Barabás, 2023, 76.

među kršćanskim kraljevima”,⁷⁸ no, kao uslov za povlačenje ekskomunikacije, tražio je da se patrijarh pojavi pred njim lično. Osnovni razlog uplitanja kralja i vojvode u ovaj sukob zasigurno je njihova spomenuta rodbinska veza s patrijarhom. Berthold je početkom trinaestog stoljeća postao nadbiskup Kaloče zahvaljujući podršci Andrije II, svoga šurjaka,⁷⁹ a tu je dužnost obavljao do 1219. godine. Smrt njegove sestre 1213. oslabila mu je položaj u Ugarskoj, no uspio je postati patrijarh Akvileje, zbog čega je napustio Ugarsko Kraljevstvo. Čini se vjerovatnim da su Bela i Koloman još iz djetinjstva bili bliski sa svojim ujakom, ili su barem imali živa sjećanja na njega.⁸⁰

Bertholdov se slučaj, međutim, nakon prvog papinskog pisma nije brzo okončao. Grgur IX je već u januaru 1241. ovlastio svog subđakona Grgura de Montelonga, kasnijeg akvilejskog prelata, da razriješi patrijarha. Za nas je još zanimljivije to što nova papinska povelja također sadrži upućivanje na raniji zahtjev ugarske kraljevske braće. Moguće je, ipak, da je taj odlomak u povelji, u skladu s praksom papinske kancelarije, jednostavno preuzet iz ranije molbe.⁸¹

Koloman se, nadalje, pojavljuje uz svoga brata i u jednoj drugoj papinskoj povelji. Grgur IX je, među ostalim evropskim vladarima, pozvao Belu i Kolomana na planirani ekumenski sabor. Sazivanje je bilo potaknuto prijetnjom cara Fridrika II, ali se skup u konačnici nije održao zbog očajnog položaja u kojem se papa našao.⁸²

Zajedno do samoga kraja?

Saradnja kraljevske braće tragično je okončana 1241. godine uslijed mongolske invazije. Bela IV bio je u času očaja podržan od svoga brata: Koloman je odgovorio na njegov poziv, poveo svoje trupe na kraljevsko okupljanje kod Pešte i potom slijedio kralja u nesretnoj bici na rijeci Šajo u aprilu 1241. godine. Koloman je bio jedan od glavnih zapovjednika ugarske kraljevske vojske; prema kazivanju dalmatinskog hroničara Tome Arhiđakona, slavonski vojvoda bio je čak i glavni junak

78 “inter ceteros reges catholicos et principes christianos speciali quadam prerogativa dilectionis” Gombos, No. 2597

79 Za dodatnu literaturu vidi: Barabás, 2023, 72–73.

80 Potthast, No. 10830, Gombos, No. 2597. Vidi: Zsoldos, 2011b, 84; Koszta, 2013, 110–11; Kiss, 2014.

81 Potthast, No. 10980; Gombos, No. 2598.

82 Potthast, No. 10926, 10930, 10945, 10952, 10994, 10995; Szentpétery / Borsa, No. 703. Vidi: Matthew, 1992, 347–54; Herbers, 2012, 185.

bitke, uz nadbiskupa Ugrina od Kaloče.⁸³ Međutim, prikazano junaštvo⁸⁴ vođa kraljevske vojske nije bilo dovoljno da se djelotvorno suprotstave mongolskoj sili, premda su kralj Bela IV i vojvoda Koloman ipak uspjeli napustiti bojno polje.⁸⁵ Koloman je zadobio teške rane boreći se protiv neprijatelja; iako se uspio vratiti u Slavoniju, na koncu je podlegao svojim ranama. U junu 1241. papa Grgur IX ponudio je oprost i oproštenje grijeha križarima koji bi bili spremni braniti Ugarsku tokom mongolske invazije. Papina ponuda očito je bila upućena ne znajući da je Koloman već preminuo, jer su i Koloman i njegov brat, kralj Bela IV, dobili osobitu papinsku zaštitu.⁸⁶ Tako se imena kraljevske braće još jednom pojavljuju zajedno — ovoga puta posljednji put.

Prije nego što donesemo zaključak, potrebno je pobliže razmotriti jedan osobit događaj iz djelovanja slavonskog vojvode, koji otvara pitanja u vezi s planovima o uređenju njegove vlasti. Koloman se 1239. ili 1240. obratio papi Grguru IX i zatražio njegovo odobrenje za ujedinjenje Splitske nadbiskupije i Zagrebačke biskupije. Štaviše, postojanje Kolomanova pisma poznato nam je isključivo zahvaljujući papinskom odgovoru, kao, uostalom, i čitav slučaj, a Grgur IX u svom odgovoru ponavlja raniju argumentaciju:⁸⁷ vojvoda je naglasio razorenost splitske nadbiskupije i bezizlazan položaj nadbiskupa Guncela. Zanimljivo je da je Koloman uspio uvjeriti prelata, koji je bio ugarskog porijekla, da podrži ideju ujedinjenja; on je čak bio spreman odstupiti sa svoje službe kako bi omogućio planirano ujedinjenje. Papa taj prijedlog nije odbio, ali mu nije ni dao svoj blagoslov. U junu 1240. obavijestio je vojvodu da su za odluku o ujedinjenju potrebni i pristanak nadbiskupa Kaloče, zagrebačkog biskupa te njihovih katedralnih kaptola.

Ovo bi ujedinjenje obuhvatilo teritorije kojima je Koloman upravljao, ali koje su crkveno pripadale različitim nadbiskupijama. Zagrebačka biskupija osnovana je krajem jedanaestog stoljeća kao dio Ugarske Crkve i postala je sufragan nadbiskupa Kaloče u drugoj polo-

83 Za dodatnu literaturu vidi: Barabás, 2023, 225–226.

84 Za dodatnu literaturu vidi: Barabás, 2023, 225–227.

85 Za dodatnu literaturu vidi: Barabás, 2023, 227.

86 Potthast, No. 11032, 11033, 11034; Auvray, No. 6057, 6058, 6059, 6062. Vidi: Fried 1980, 263–264; Srodecki, 2022, 312–313.

87 “a nobis tua serenitas postulavit, quod, quum Spalatensis ecclesia propter plurium malefactorum incursus ad illam devenerit egestatem, ut ven. frater noster – archiepiscopus Spalatensis subire mendicitatis opprobrium compellatur, ipsius spontaneam cessionem recipere, et eandem ecclesiam unire Zagrabiensi ecclesie curaremus” – Fejér, IV/1. 183–184, Potthast, No. 10890, Auvray, No. 5216.

vini dvanaestog stoljeća.⁸⁸ Relativno novi konstrukt cijele Slavonije (*tocius Sclavoniae*) obuhvatao je samo dio zagrebačke biskupije, što je možda i bio razlog zbog kojeg je vojvoda Koloman namjeravao provesti ovu promjenu, kako bi njegova provincija bila crkveno ujedinjena. U historiografiji se pretpostavlja da bi, osim Slavonije, u taj novi sklop mogle spadati i Dalmacija, Hrvatska, pa čak i Bosna, te bi se tako stvorilo novo područje, koje bi teoretski i dalje pripadalo Kraljevstvu svetog Stjepana.⁸⁹ Prema mišljenju pojedinih autora, suština planiranog ujedinjenja bila je u uzdizanju Zagrebačke biskupije, koja je kao nova nadbiskupija, mogla biti izdvojena iz ugarske crkvene hijerarhije.⁹⁰ Ova bi promjena ujedno odgovarala i ambicijama biskupa Stjepana. Ipak, po mom mišljenju, preostali izvori ne dopuštaju da idemo tako daleko: moguće je jedino pretpostaviti da je Kolomanov cilj bio pridružiti dalmatinske Crkve ugarskom crkvenom sistemu. Obje mogućnosti ostaju tek hipotetične zbog nedostatka daljnjih, relevantnih izvora.

Koloman je, pri iznošenju svojih prijedloga u vezi sa Splitskom Crkvom, možda slijedio već postojeći obrazac, budući da se ugarski kraljevi ranije zasigurno nisu ustručavali intervenirati na tom području.⁹¹ Ova bi promjena bila povoljna za vojvodu, jer bi čitava Crkva u njegovom vojvodstvu mogla pripadati Zagrebu umjesto udaljenom Splitu, dok bi istovremeno značila i znatno uzdizanje biskupa Stjepana. To bi, prema papinskoj povelji, moglo biti i razlog zbog kojeg je vojvoda želio predati Slavonsko vojvodstvo biskupu Stjepanu.⁹²

U vezi s ovim planom, pojedini autori su tvrdili da je Koloman čak namjeravao obnoviti svoje pravo na Galiciju, te da je upravo to bio razlog zbog kojeg je pokrenuo ovu promjenu. Na taj bi način biskup Stjepan mogao postati crkveni — a prema toj teoriji i svjetovni — poglavar svih vojvodinih teritorija, dok bi se Koloman, kao kralj Galicije, mogao posvetiti pitanjima svoga nekadašnjeg kraljevstva, možda oslonjen na

88 Körmendi, 2012, 340–341; Koszta, 2013, 81–82.

89 Razum, 2019, 143–145.

90 Goss, 2007a, 146; Goss, 2007b, 212, 221; Goss, 2020, 180–181; Homza, 2021, 21–23.

91 Vidi: Gál, 2014; Gál, 2015.

92 “ducatum tuum Sclavonie ven. fratri nostro – Zagrabiensi episcopo pro meliorando statu ipsius Spalatensis ecclesie liberali pietate conferre”. Theiner, I. 177. No. CCCXXII, Potthast, No. 10890, Auvray, No. 5216. Koloman je ponudio svoje vojvodstvo, ali ne i svoju vojvodsku titulu. Vidi: Razum, 2019, 143.

svoje posjede u području Špiša.⁹³ Vojvoda je preminuo 1241. godine, pa je takva pretpostavka izvan domena vjerovatnog. Ipak, teorija izgleda prilično nevjerovatno i zbog tadašnjih prilika u Galiciji, koja se nalazila u sjeni mongolske prijetnje, kao i zbog odsustva ugarske kraljevske aktivnosti u toj oblasti nakon 1235. godine.⁹⁴ Vrlo je teško povjerovati da bi Kolomanove ranije pretenzije na Galiciju imale bilo kakvu ulogu u ovom novom projektu, pa ovu teoriju, po našem mišljenju, treba odbaciti.⁹⁵

Zaključak

Lični odnosi unutar ugarske kraljevske porodice u prvoj polovini trinaestog stoljeća bili su izrazito nekarakteristični za doba Arpadovića, a možda i općenito za srednjovjekovnu prošlost Ugarske kraljevine. Sama činjenica da su dvojica sinova vladajućeg monarha dobila kraljevsku titulu još za života svoga oca potvrđuje ovu tvrdnju. Krunisanje najstarijeg sina kao čin određivanja nasljednika prijestolja može se opisati kao tradicija s relativno dugom historijom, ali paralelna kraljevska titula drugog sina svakako je predstavljala novi fenomen. Ipak, treba naglasiti da se ovaj potonji slučaj desio u vezi s ekspanzijom kralja Andrije II u Kijevsku Rusiju, tačnije u Kneževinu Galiciju. Sporazumom ugarskog vladara s Leszekom Bijelim, knezom Krakova, otvorila se mogućnost za krunisanje princa Kolomana, uz presudnu papinsku potvrdu. Princ je na kraju nepovoljnim razvojem situacije bio prisiljen napustiti svoje „kraljevstvo“ i vratiti se u Ugarsku, ali njegova je kraljevska titula ostala netaknuta.

Tako su tokom 1220-ih i 1230-ih godina trojica pripadnika dinastije Arpadovića nosila titulu 'rex'. Odnos oca prema sinovima bio je opterećen nizom sukoba, što, između ostalog, jasno pokazuje i promjena na čelu Slavenskog vojvodstva 1226. godine. Ipak, prema sačuvanim izvorima, najstariji sin Bela i njegov mlađi brat Koloman održavali su prilično srdačan odnos. Slavonski vojvoda nije bio toliko naklonjen najmlađem bratu Andriji, princu koji je nakon njegovog odlaska predstavljao ugarske pretenzije u Galiciji. Između njih je čak došlo i do oružanog sukoba, čiji su detalji slabo poznati, ali se nakon

93 Basić, 2006, 35; Goss, 2007a, 146; Goss, 2007b, 212, 221.

94 Font, 2021a, 203–208.

95 Györffy, 1970, 234; Zsoldos, 2001b, 270; Font, 2021a, 203–208.

smrti najmlađeg brata 1234. godine situacija u kraljevskoj porodici smirila.

Koloman je nastavio podržavati Belu i nakon smrti Andrije II 1235. godine, što potvrđuje i njegovo učešće u krunisanju novog monarha. Kralj Bela IV više je puta isticao saradnju slavonskog vojvode, dok se u brojnim Kolomanovim poveljama spominje kraljev pristanak. Osim nejasnog pokušaja ujedinjenja Splitske nadbiskupije i Zagrebačke biskupije, ne postoje dokazi koji bi se mogli tumačiti kao znak sukoba između kralja i slavonskog vojvode; granice njihovih nadležnosti morale su biti jasne svima. Koloman se borio u kraljevskoj vojsci u bici na rijeci Šajo u aprilu 1241. godine protiv mongolskih osvajača. Prema Tomi Arhiđakonu, slavonski vojvoda bio je jedan od zapovjednika kraljevskih trupa, no, iako je uspio izbjeći pokolj, ubrzo je podlegao zadobijenim ranama. Bela IV preživio je invaziju i naposljetku zauzeo svoje mjesto u ugarskoj historijskoj memoriji kao drugi utemeljitelj kraljevstva.

Conclusion

The personal relations within the Hungarian royal family in the first half of the thirteenth century are quite extraordinary in the Árpáadian Era, and perhaps even generally. The fact itself, that two of the actual monarch's son received the royal title in the lifetime of their father corroborates this statement. The coronation of the oldest son as an act of designation as heir to the throne can be described as a tradition with a relatively longer history, but the parallel royal title of the second son was definitely a new phenomenon. Nonetheless, it has to be emphasized that the latter happened in connection with the expansion of King Andrew II in the Kievan Rus', closer in the Principality of Galicia. The agreement of the Hungarian ruler with Leszek the White, Duke of Cracow presented the possibility for the coronation of Prince Coloman with the crucial papal confirmation. The prince eventually was forced to leave his "kingdom" and moved back to Hungary, yet his royal title remained intact.

Thus, in the 1220s and 1230s three members of the Árpáadian dynasty bore the title 'rex'. The relation of the father to his sons was burdened by several conflicts, as – among other things – the change on the top of the Dukedom of Slavonia in 1226 clearly show it. Nevertheless, based on the remaining sources, the oldest son, Béla and his younger brother, Coloman maintained a quite cordial relationship. The

Duke of Slavonia was not so fond of his younger brother, Andrew, the prince who represented the Hungarian claims in Galicia after him. They even had an armed conflict of obscure details, but after the death of the youngest sibling in 1234 things calmed down in the royal family.

Coloman continued to support his brother even after the death of Andrew II in 1235, as his participation in the coronation of the new monarch indicates it. King Béla IV referred to the cooperation of the Duke of Slavonia on several occasions, meanwhile many of Coloman's charters mention the king's consent. Beside the obscure attempt for the union of the Archbishopric of Split and the Bishopric of Zagreb, there is no evidence that could be interpreted as a sign for a conflict between the monarch and the Duke of Slavonia, the line of duty must have been clear for everyone. Coloman fought in the royal army in the battle of Muhi against the Mongol invaders. According to Thomas the Archdeacon, the Duke of Slavonia was one of the leaders of the royal troops, and although he managed to escape the slaughter, he died of his wounds soon afterwards. Béla IV survived the invasion and eventually took his place in the Hungarian historical memory as the second founder of the realm.

(Preveli s engleskog: Dženan Dautović i Nedim Rabić)

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL)

Objavljeni izvori

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI, ed. Georgius Fejér, Buda 1829–1844.
- Gombos, Franciscus Albinus (ed.): *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI*. I–IV, Budapest 1937–1943.
- Knauz, Ferdinandus et al. (eds): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–III, Esztergom 1874–1924. IV, Esztergom – Budapest, 1999.
- *Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican* par Lucien Auvray, t. I–IV, Paris 1890–1955.

- Marsina, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, vols. I–II, Bratislava 1971–1987.
- Potthast August (ed.): *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. I–II*, Berolini 1874.
- Smičiklas, Tadija (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae* I–XVII, Zagrabiae 1904–1981.
- Szentpétery, Imre / Borsa, Iván (eds): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, Budapest 1923–1943, 1961–1987.
- Szovák, Kornél / Veszprémy, László (eds.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, socii operis erant I. Balogh [et al.], Budapest 1999.
- Theiner, Augustinus (ed): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II, Romae 1859–1860.
- Wenzel, Gusztáv (ed.): *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vols. I–XII, Pest – Budapest 1860–1874.
- Zsoldos, Attila (ed.): *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. – Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*, Budapest, 2008.

Literatura

- Almási, Tibor. "Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában: Pecorari Jakab magyarországi legációja", *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5 (Historia Ecclesiastica Hungarica), Szeged 1993, 129–141.
- Bácsatyai, Dániel. "Jolánta királyné hitbére és az Aranybulla: Egy ismeretlen királyi adománylevél 1222-ből", *Magyarország és a római Szentszék III*, (ur. Péter Tusor, Viktor Kanász), Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport: Budapest - Róma 2022, 13–35.
- Bagi, Dániel. *Divisio Regni: The territorial divisions, power struggles, and dynastic historiography of the Árpáds of 11th- and early 12th-century Hungary, with comparative studies of the Piasts of Poland and the Přemyslids of Bohemia*, Arpadiana 2, Research Centre for the Humanities, Budapest 2020.
- Báling, Péter. *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-*

Európában a 11. században és a 12. század elején, Arpadiana 7, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2021.

- Barabás, Gábor. "The Titles of the Hungarian Royal Family in the Light of Hungarian and Papal Sources in the First Half of the 13th Century", *Chronica. Annual of the Institute of History. University of Szeged* 13, Institute of History. University of Szeged, Szeged 2017, 27–43.
- Barabás, Gábor. "To Eradicate the Depravity of Heresy: A Hungarian Crusade in the Early Thirteenth Century?", *Mercenaries and Crusaders* (ur. Attila Bárány), HUN-REN – University of Debrecen Research Group "Military History of Medieval Hungary and Central Europe", Debrecen 2024, 87–104.
- Barabás, Gábor. *Popes, Rulers and their Delegates: Chapters of Papal–Hungarian Relations in the Thirteenth Century*, Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 13, University of Pécs, Center for Ecclesiastical Studies, Pécs 2023.
- Barta, Gábor – Barta, János. "III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről)", *Századok* 127, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1993, 419–449.
- Barta, Gábor – Barta, János. "Royal finance in medieval Hungary: the revenues of King Béla III", *Crises, Revolutions and Self-sustained Growth: Essays in European Fiscal History, 1130–1830* (ur. William Mark Ormrod, Richard Bonney, Margaret Bonney), Paul Watkins Publishing, Stamford 1999, 24–40.
- Basić, Ivan. "O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću", *Pro tempore* 3, Zagreb 2006, 5–43.
- Bónis, György. "Decretalis Intellecto. III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről", *Történelmi Szemle* 17, Történettudományi Intézet, Budapest 1974, 24–31.
- Csákó, Judit. "A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány", *Századok* 148, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 2014, 289–334.
- Dąbrowski, Dariusz. *Daniel Romanowicz król Rusi. (ok. 1201 – 1264). Biografia polityczna*, Avalon, Kraków 2012.
- Dautović, Dženan. "Nulla spes sit... Bosnia and the Papacy in the Thirteenth Century", *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis* 11, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs 2021, 97–125.
- Font, Márta – Barabás, Gábor. *Coloman, King of Galicia and Duke of Slavonia (1208–1241). Medieval Central Europe and Hungarian Power*, ARC Humanites Press, Leeds 2019.

- Font, Márta. "Coloman, the King of Galicia: The Problems of Coronation", *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis* 10, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs 2019, 81–94.
- Font, Márta. "Meeting of Rulers in the Scepus Region (1214)", *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis* 11, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs 2021, 11–22.
- Font, Márta. *The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes - Cooperation and conflict in medieval Hungary and Kievan Rus'*, Arpadiana 8, Research Centre for the Humanities, Budapest 2021.
- Fried, Johannes. *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jahrhundert)*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1980.
- Gál, Judit. "The Role of the Dalmatian Bishops and Archbishops in Warfare During the Twelfth and Thirteenth Centuries: A Case Study on the Archbishops of Split", *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia* (ur. Radosław Koteci, Carsten Selch Jensen, Stephen Bennett), ARC Humanities Press, Leeds 2021, 25–38.
- Gál, Judit. "The Social Context of Hungarian Royal Grants to the Church in Dalmatia (1102–1301)", *Annual of Medieval Studies at CEU* 21, CEU, Budapest 2015, 47–63.
- Gál, Judit. *Dalmatia and the Exercise of Royal Authority in the Árpád-Era Kingdom of Hungary*, Arpadiana 3, Research Centre for the Humanities, Budapest 2020.
- Gál, Judit. "The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301)", *Hungarian Historical Review* 3, Research Centre for the Humanities, Budapest 2014, 471–493.
- Ganzer, Klaus. *Papsttum und Bistumbesetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservationen*, Böhlau Verlag, Köln – Graz 1968.
- Goss, Vladimir Peter. "Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic", *Hortus artium medievalium* 13, International Research Centre for Late Antiquity and Middle Ages Zagreb, Zagreb 2007, 211–224.
- Goss, Vladimir Peter. "The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th Century", *Medioevo: l'Europa delle cattedrali; atti del convegno internazionale di*

studi, Parma, 19 – 23 settembre 2006 (ur. Arturo Carlo Quintavalle), Electa, Milano 2007, 146–154.

- Goss, Vladimir Peter. *The Beginnings of Croatian Art*, Ibis grafika d.o.o., Zagreb 2020.
- Grzesik, Ryszard. "Polish and Hungarian Historical Tradition in the Hungarian-Polish Chronicle", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 148, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2021, 649–659.
- Grzesik, Ryszard. *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, PTPN, Poznań 1999.
- Györffy, György. "A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig", *Századok* 92, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1958, 12–87, 565–615.
- Györffy, György. "Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata", *Levéltári Közlemények* 41, Országos Levéltár, Budapest 1970, 223–240.
- Herbers, Klaus. *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, Primus Verlag, Darmstadt 2012.
- Hollý, Karol. "Princess Salomea and Hungarian – Polish Relations in the Period 1214–1241", *Historický Časopis* 55 Supplement, Historický ústav SAV, Bratislava 2007, 5–32.
- Homza, Martin. "Coloman of Galicia, a Symbol of Medieval Intellectual Culture Between Slovakia and Croatia", *Studia Carpathico-Adriatica* Vol. II. *Intellectual Connections Between Croatia and Slovakia* (ur. Željko Holjevac, Martin Homza), Slovak-Croatian Commission of Humanities, Zagreb 2021, 15–24.
- Homza, Martin. *Uhorsko polska kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Post Scriptum, Bratislava, 2009.
- Hunyadi, Zsolt. "The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): new re-considerations", *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e cultura* (ur. Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg), Mario Congedo Editore, Galatina 2008, 151–162.
- Kiss, Gergely. "Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai", *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013* (ur. Judit Majorossy), Ferenczy Múzeum, Szentendre 2014, 87–94.

- Koszta, László. *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2, PTE Egyháztörténeti Kutatóközpont, Pécs 2013.
- Kovács, Szilvia. *A kunok története a mongol hódításig*, Balassi Kiadó, Budapest 2014.
- Körmendi Tamás. "A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei", *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013* (ur. Judit Majorossy), Ferenczy Múzeum, Szentendre 2014, 95–124.
- Körmendi, Tamás. "A zágrábi püspökség alapítási éve", *Köztes-Európa" vonzásában: Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére* (ur. Dániel Bagi, Tamás Fedeles, Gergely Kiss), Kronosz, Pécs 2012, 329–341.
- Körmendi, Tamás. "Szlavónia korai hovatartozása", *Századok* 146, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 2012, 369–388.
- Körmendi, Tamás. "The Struggle between King Emeric of Hungary and Duke Andrew in Dalmatia", *Stefan the First-Crowned and his Time* (ur. Ivana Komatina), (Institute of History Collection of Works 42), Istorijski institut Beograd, Beograd 2020, 195–211.
- Kristó, Gyula. *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- Madgearu, Alexandru: The Competition for Cumania between Hungary and Bulgaria (1211–1247), *Studia Ceranea* 12, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022, 699–723.
- Makk, Ferenc. *Magyar külpolitika 896–1196*, Szegedi középkortörténeti könyvtár 2, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996.
- Matthew, Donald. *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Cambridge et al. 1992.
- Nekić, Antun: "Slavonia and Transylvania (1272–1342): Oligarchs, King's Men, and the (Trans)Formation of the Local Noble Communities", *Povijesni prilozi* 40, Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb 2021, 141–191.
- Pószán, László. *Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages*, Arpadiana 6, Research Centre for the Humanities, Budapest 2021.
- Procházková, Nataša. "Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241", *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu* (ur. Ryszard Gładkiewicz, Martin Homza), Slovensko-poľská komisia humanitných vied et al., Levoča – Wrocław 2003, 243–249.

- Procházková, Nataša. "Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia", *Medea* 2, History at the Philosophical Faculty of Comenius University in Bratislava, Bratislava 1998, 64–75.
- Procházková, Nataša. "Some Notes on the Titles of Coloman of Galicia / K intulatúre Kolomana Haličského / O titulama Kolomana Haličkoga", *Slovakia and Croatia Vol I. Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780) / Slowakei und Kroatien Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)* (ur. Veronika Kucharská, Stanislava Kuzmová, Adam Mesiarkin), Department of Slovak History, Faculty of Philosophy, Comenius University in Bratislava – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb 2013, 104–109.
- Radek, Tünde. *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*, Peter Lang, Frankfurt a.M. et al. 2008.
- Razum, Igor. Ecclesiastical Reformer and Politician: The Two Faces of Bishop Stephen II of Zagreb, 1225–1247, *Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads* (ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović), ARC Humanities Press, Leeds 2019, 137–146.
- Senga, Toru. "Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz", *Századok* 122, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1988, 36–51.
- Srodecki, Paul. "'Fighting the 'Eastern Plague'. Anti-Mongol Crusade Ventures in the Thirteenth Century", *The Expansion of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages* (ur. Paul Srodecki, Norbert Kersken), Brepols, Turnhout 2022, 303–327.
- Szeberényi, Gábor. "„Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Horvátország és Dalmácia kormányzója". Újabb szempont a horvát-magyar perszónálunió 12. századi történetének kérdéséhez", *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai* (ur. Lajos Varga, József Vonyó), Pécs Története Alapítvány, Pécs 2002, 229–241.
- Szeberényi, Gábor. "A gorai comitatus a XIII. században. Megjegyzések a „hat gorai nemzetség” és a Babonič-ok korai történetéhez", *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*

- (ur. Péter G. Tóth, Pál Szabó), Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010, 233–248.
- Szeberényi, Gábor. "A rojcsai prediálisok a 13–14. században [Nobles, Castle Warriors, and Praediales of Rovišće in the Thirteenth and Fourteenth Centuries]", *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai* (ur. Attila Kiss P., Ferenc Piti, György Szabados), Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2012, 291–312.
 - Szeberényi, Gábor. "Domonkos zágrábi püspök politikai szerepe a 12–13. század fordulóján", *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai* (ur. Boglárka Weisz), Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2003, 159–168.
 - Szovák, Kornél. "A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában", *A Szent Domonkos Rend és a kunok* (ur. Gábor Barna, Ágnes Deme), Helytörténeti Múzeum, Kunszentmárton 2016, 105–114.
 - Veszprémy, László. "II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218", *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik* (ur. József Laszlovszky, Judit Majorossy, József Zsengeller), Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő 2006, 99–111.
 - Veszprémy, László. "II. András, a keresztes vezér", *„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!": Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére* (ur. Zsófia Medgyesy, László Pászti), Hadtörténeti Intézet és Múzeum, HM Zrínyi Nonprofit Kft., Zrínyi Kiadó, Budapest 2023, 403–410.
 - Veszprémy, László. "The Crusade of Andrew II, King of Hungary, 1217–1218", *Iacobus: Revista De Estudios Jacobeos y Medievales* 13–14, 2002, 87–110.
 - Wertner, Mór. *Az Árpádok családi története*, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Nagy-Becskerek 1892.
 - Zimmermann, Harald. *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung. 2. durchgesehene Auflage*, Böhlau, Köln – Weimar – Wien 2011.
 - Zsoldos, Attila. "A felforgató király esete a hagyománytisztelő herceggel", *Korunk* 29/2, Korunk-Komp-Press, Kolozsvár/Cluj-Napoca 2018, 11–17.
 - Zsoldos, Attila. "Az Aranybulla megújítása 1231-ben", *Aetas* 37/2, AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület, Szeged 2022, 5–20.

- Zsoldos, Attila. "Az Aranybulla útja a történeti mitológiába", *Pontes* 5, PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs 2022, 13–32.
- Zsoldos, Attila. "Egész Szlavónia bánja", *Tanulmányok a középkorról. Analecta mediaevalia I.* (ur. Tibor Neumann), Argumentum Kiadó, PPKE, Budapest 2001, 269–281.
- Zsoldos, Attila. "Egy új II. András-kép felé", *II. András és Székesfehérvár: King Andrew II and Székesfehérvár* (ur. Terézia Kerny, András Smohay), Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár 2012, 21–35.
- Zsoldos, Attila. "Hercegek és hercegnők az Árpád-kori Magyarországon", *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon* (ur. Attila Zsoldos), Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár 2016, 9–24.
- Zsoldos, Attila. "II. András Aranybullája", *Történelmi Szemle* 53, Történettudományi intézet, Budapest 2011, 1–38.
- Zsoldos, Attila. "Szepes megye kialakulása", *Történelmi Szemle* 43. Történettudományi Intézet, Budapest 2001, 19–31.
- Zsoldos, Attila. *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2007.
- Zsoldos, Attila. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2011.
- Zsoldos, Attila. *The Árpáds and Their People*, Arpadiana 4, Research Centre for the Humanities, Budapest 2021.
- Zsoldos, Attila. *The Árpáds and Their Wives. Queenship in Early Medieval Hungary 1000–1301*, Viella Historical Research 12, Viella, Roma 2019.
- Zsoldos, Attila. *The Golden Bull of Hungary*, Arpadiana 9, Research Centre for the Humanities, Budapest 2022.
- Zsoldos, Attila. "„Igaz szolgálattal szerzett birtok” „Múltunk építőkövei...” (ur. József Csurgai Horváth, Eleonóra Kovács), Székesfehérvár Megyei Jogú Város levéltára, Székesfehérvár 2001, 73–83.
- Zsoldos, Attila. "Karászi Sándor bán és utódai. (Megjegyzések a narratiók eredetéről és szerepéről)", *Századok* 135, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 2001, 385–407.
- Zsoldos, Attila. "The Golden Bull of Andrew II", *Des chartes aux constitutions: Autour de l'idée constitutionnelle en Europe (XIIe–XVIIe siècle)* (ur. François Foronda, Jean-Philippe Genet), Éditions de la Sorbonne, École française de Rome, Paris – Roma 2019, 57–80.

BOSANSKA VOJSKA U DOBA BANA MATEJA NINOSLAVA

Apstrakt

Cilj priloga je ukazati na političke prilike u Bosni i vojnu snagu ove zemlje tokom četvrte i pete decenije 13. stoljeća, za vladavine bana Mateja Ninoslava. Ovaj vremenski period obilježilo je turbulentno tranzicijsko vrijeme za državu, po svom uređenju karakterističnu za razvijeni srednji vijek. Strani politički subjekti, Ugarska i Rim, fokusirali su se u svojstvu zainteresiranih strana na političke i vjerske prilike u Bosni. Osnovna karakteristika dvodecenijskog perioda su ugarske prijetnje vojnom intervencijom pod parolom križarskih pohoda, a potom i provedene vojne kampanje. Bosanska vojska stasala je uslijed okolnosti obilježenih ratom i nasiljem. S obzirom na skromnu očuvanost izvorne građe, pokušavaju se posrednim podacima detektovati osnovne društvene karakteristike zemlje i njena vojna snaga u definisanom vremenskom okviru.

Ključne riječi: vojska, politika, društvo, vlastela, ban, Matej Ninoslav, Bosna, Ugarska, Rim, papa.

THE BOSNIAN ARMY DURING THE TIME OF BAN MATEJ NINOSLAV

Abstract

The aim of the paper is to examine the political circumstances in Bosnia and the military capacity of the country during the fourth and fifth decades of the thirteenth century, under the rule of Ban Matej Ninoslav. This period was characterized by a turbulent phase of transition for the Bosnian state, whose structure reflected the features typical of the High Middle Ages. Foreign political actors – primarily the Kingdom of Hungary and the Papacy – became actively involved as interested parties, focusing their attention on Bosnia's political and religious conditions. The defining characteristic of this two-decade span was Hungary's persistent threat of military intervention under the pretext of crusading campaigns, which eventually culminated in actual military expeditions. The Bosnian army emerged and evolved amid circumstances marked by warfare and violence. Given the limited preservation of primary sources, this study seeks, through indirect evidence, to identify the fundamental social characteristics of the Bosnian state and to assess its military strength within the specified historical framework.

Keywords: army, politics, society, nobility, Ban, Matej Ninoslav, Bosnia, Hungary, Rome, Pope.

Društveno raslojavanje zabilježeno je u više navrata u Bosni tokom razvijenog srednjeg vijeka, spominju se posebne kategorije stanovništva. Zemlja se time uklapala u širu sliku feudalnih država. Bosna se sastojala od više pridruženih većih oblasti ili zemalja, a svaka zemlja sastojala se od župa. Upravne jedinice zvane župe nastale su na osnovu rodovsko-teritorijalnog okvira i karakteristične su za rani srednji vijek. Feudalni sistem je već u 12. stoljeću zauzeo ključne pozicije u državi i društvenom životu, unutar kojeg su osnovne jedinice bile vlastelinstvo i kmetovsko selište. Stare rodovsko-baštinske zajednice održavale su se dugo, ali su se ipak uklopile u feudalni sistem.¹

Različito rangirana vlastela obavezna je na vojnu službu. Glavni rod vojske, njenu osnovu i mjerilo snage općenito u srednjem vijeku, činila je teško naoružana i oklopljena feudalna konjica, koju je popunjavala krupna vlastela sa svojom pratnjom, sitnom vlastelom i vlasteličićima. Naoružani zavisni seljaci i Vlasi činili su lako naoružanu pješadiju i strijelce, te razne pomoćne službe. Vojsku je na pohodu pratila logistička podrška u vidu pomoćnih odreda koji su brinuli o snabdjevanju, opremi, naoružanju, ishrani i sl. Najamnici su često bili iz redova sitne vlastele, razni avanturisti i bjegunci, pretežno stranog porijekla. Od veličine, snage i organizacije vojske zavisila je stabilnost države, njen opstanak ili širenje, kao i ugled vladara i dinastije među susjedima.² Izlazeći van općih okvira o vojnoj službi karakterističnih za kasniji period, za vladavine bana Ninoslava vlastela još nije bila do kraja diferencirana. Upravo u ovo vrijeme nastajala je teška konjica kao zaseban rod vojske.³ Pored krupne vlastele koja se postepeno izdvajala, pojmovi sitne vlastele i vlasteličića također su terminološki naknadno razlučivi tek od narednog, 14. stoljeća.

Bitno je istaći u kontekstu zadanog tematskog okvira kako je Bosna jedna od rijetkih južnoslavenskih zemalja koja je preživjela raniji period srednjovjekovne epohe. Radi se o dugom i prilično nepoznatom vremenskom okviru (ca. 800.-1100. godine), punom turbulencija i čestih političkih promjena, periodično obilježenim nasiljem. Mnoštvo manjih slavenskih formacija u vidu kneževina, arhontija, zemalja, prestali su postojati kao subjekti do 12. stoljeća. Proces uobličavanja političke strukture šire regije prethodio je vladavini bana Ninoslava (1233.-1249. – njegov prvi i posljednji spomen u izvornoj građi). Čak su dvije zemlje

1 Anđelić, 1984, 438.

2 Veselinović, 1999, 99–100.

3 Dodatno u daljem tekstu.

u statusu kraljevina izgubile samostalnost – Duklja i Hrvatska. Ugarska je u vojnom i političkom smislu od 1102. godine ovladala Hrvatskom, nakon čega se njen kralj počeo 1138. titulirati kao *rex Ramae*. Budući da je župa Rama ušla u sastav Bosne, ugarski kralj smatrao se takvom titulacijom i bosanskim vladarem, što je predstavljalo izraz pretenzije.⁴ Pored regionalnih sila Bizanta i Ugarske, prostor Balkana u razvijenom srednjem vijeku politički je definisan i s tri južnoslavenske države: Bugarskom, Srbijom i Bosnom. Ovakvo stanje ostat će na snazi naredna tri stoljeća, do njihovog konačnog pada pod osmansku vlast, na izmaku srednjovjekovne epohe.

Ekonomsko-društvena snaga vlastele zasnovana je i čvrsto ukorijenjena u plemenitim baštinama. Porijeklo plemenite baštine je staro i datira iz vremena zajedničke, plemenske svojine na zemlji. Riječ je o sjećanju na nekadašnju plemensku organizaciju društva i zajedničku, plemensku svojinu zemlje. Opća karakteristika srednjovjekovnog feudalizma je porodična svojina baštinske zemlje, u kojoj svi članovi šire porodice, u Bosni nazvane bratstva (bratije), zajednički učestvuju u obavljanju svojinskih prava. Baštine su bile nedjeljive i teško otuđive, te su kao takve okupljale čitav vlastelinski rod, čvrsto povezan ekonomskim interesima i krvnim srodstvom.⁵

Vlastelin je morao opremiti za pohod određeni broj vojnika, konjanika i pješaka, zavisno od veličine dobivene baštine, broja naseljenika na posjedu i od njegovog odnosa prema vladaru. Obaveze su bile veće što je veća baština. Uz baštinu je dobivao i ljude na njoj, kako za obradu zemlje, tako i za vojnu službu.⁶ Vlastela je općenito spadala u povlašteni društveni sloj, proistekao iz starješinskih rodova ranog srednjeg vijeka. Uporedo s procesom jačanja i širenja starješinske vlasti, pojedini ljudi iz njihove oružane pratnje i iz reda vršilaca javnih službi počeli su na osnovu zasluga također ulaziti u povlašteni red vlastele, dobivši pri tom privilegije. Unapređenjem državne organizacije u razvijenom srednjem vijeku, konkretno na primjeru Bosne iz vremena vladavine bana Kulina s kraja 12. stoljeća, javlja se sve više ljudi koji su obavljanjem raznih javnih funkcija stekli značajnije mjesto u društvu. U procesu konačnog formiranja vlasteoskog sloja, novo plemstvo po službi i oružju stapalo se sa potomcima prvobitnog rodovskog plemstva u jedinstven povlašteni sloj. Društveni položaj nije

4 Župa Rama je do treće decenije 12. stoljeća uključena u titulaturu ugarskih kraljeva. Od 1203. u proširenu titulaturu ulazi i Srbija. Živković, 2004, 153–164.

5 Babić, 1972, 15–17.

6 Škrivanić, 1967, 143–144.

se više određivao prema porijeklu i starini, nego po aktuelnom značaju koji su uspjeli obezbijediti sebi u feudalnom društvu.⁷

Prema hronološki neodređenom podatku popa Dukljanina, bosansko plemstvo rano se javlja kao svjesna društvena kategorija sa odlučujućim utjecajem na prilike u zemlji.⁸ Za vladavine bosanskog bana Mateja Ninoslava primjetno je kako je vlasteoski sloj čvrsto uključen u državni mehanizam kao glavni društveni oslonac i istovremeno korisnik vlasti. To je vidljivo u banovoj povelji Dubrovčanima iz 1240. godine, gdje su predstavnici vlastele navedeni ne samo kao dvorjani i pratnja vladara, nego su ujedno i suodgovorni činioци u državnom poslu, konkretno u ovom slučaju sklapanju međudržavnog ugovora između Bosne i Dubrovnika.⁹ Dvorjani su ugledne osobe na vladarevom dvoru, služba im se ograničavala posebnim titulama. Ban je u dva navrata naveo širu pratnju, među kojima je nekolicina pratilaca nosila titule tepčije, peharnika, kaznaca.¹⁰

Vlastelu u svojoj pratnji, koja je činila službenu državnu delegaciju prilikom posjete prijateljskom Dubrovniku, ban Ninoslav naziva boljarima i nabraja ih pojedinačno. Neki među njima navedeni su s dvorskim titulama.¹¹ Vlastelu spominje i u sljedećoj povelji iz 1249. godine, gdje ih naziva identično kao u prethodnom slučaju, te kod nekih od njih ponovo naglašava zvanja i titule.¹² Boljar je riječ turskog porijekla koju

7 Babić, 1987, 79.

8 "U svakoj od ovih oblasti postavi bana tj. vojvodu, od svoje braće po krvi, i župane tj. komese, i satnike tj. centurione od plemenitih ljudi istih oblasti." *Ljetopis popa Dukljanina*, 1950, 55; Babić, 1972, 53–54, 75–78.

9 Babić, 1987, 80.

10 Kaznac je najistaknutiji predstavnik državne uprave, odgovoran za prikupljanje vladarevih prihoda, brinuo se za finansije. Tepčije su vodile računa o zemljoposjedima svojih gospodara, javljaju se prilikom razgraničenja vladarskih i vlastelinskih posjeda, te u sudskim sporovima. Službenici im pomažu u poslovima. Peharnik ili vinotoč je u dvorskoj pratnji. Ovo zvanje kratko se javlja samo sredinom 13. stoljeća, za vladavine bana Ninoslava. Blagojević, Mihaljčić, 1999, 268, 509–510, 728. Up. sljedeće dvije napomene.

11 придохъ си ѿ Дѣрвовѣнникъ къ старимъ ми приателомъ, властеломъ, и Сѣпкинѣ градъскѣ, а придохъ си съ моими боларими, съ воеводомъ Юришемъ, тепѣуица Радона и братъ юговъ Симеонъ, пехарѣнникъ Мирохъна, Забавъ, Продаса, Прикъсѣда, Сѣфинаръ, Славѣко Поличиѣ, Градиславъ Тѣрѣбикъ. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Diplomata et acta*, HR-DADU 7.33, br. 82. Dokument objavljen u više navrata. Izdvajamo izdanje: *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 153–155, 22. 3. 1240.

12 Язь Матен Стѣпанъ, по милости Божіе вѣлики банъ босенъски, съ моимъ братиовъ, и съ моими боларими ки сѣ зде подѣписани (...) кнезь Ђринъ, кнезь Радона, казнѣць Грѣдомилъ, казнѣць Семѣионъ, воевода Пѣрѣва, Грѣбѣша пехарѣ-

su koristili Bugari, prisutna na Balkanu od sedmog stoljeća. Slavenizirani Bugari zajedno su s vodećim slavenskim klanovima formirali gornju klasu poznatu pod tim imenom.¹³ Nakon povelje bana Kulina iz 1189. godine, najstarijeg sačuvanog dokumenta iz državne kancelarije, gdje se općenito spominje povlaštena, vodeći društveni sloj,¹⁴ citirane dvije povelje bana Mateja Ninoslava iz 1240. i 1249. godine također su među prvim sačuvanim izvornim podacima domaće provenijencije, u kojima se spominje vlastela kao definisana i diferencirana društvena kategorija.

Prijetnje vojnim rješenjem političkih i vjerskih problema u Bosni s mogućim težim posljedicama izbjegnute su početkom 13. stoljeća jer se aktuelizirano pitanje hereze privremeno riješilo diplomatskim putem. Nakon izjave bana Kulina i istaknutih bosanskih prvaka pred papskim legatom nastalo je dvodecenijsko zatišje.¹⁵ Porazom i uništenjem Katara u južnoj Francuskoj otvorio se prostor katoličkoj crkvi za aktivnijim angažmanom na gašenju sličnih žarišta. Predstojeća intervencija u vidu križarskog pohoda dočekan je ovaj put spremnije. Vrijeme će pokazati da je vojnička pripremljenost Bosne u pravom trenutku bila na potrebnom nivou, upravo kada su diplomatske mogućnosti postale potpuno iscrpljene.

Početkom treće decenije 13. stoljeća iz Rima su ponovo počeli potencirati vjerska pitanja u Bosni. Papa je 1225. godine potvrdio Bosnu, Soli i Usoru kaločkom nadbiskupu Ugrinu, uz obavezu pokretanja križarskog rata. Izgleda kako do pohoda tada nije ni došlo jer je papa naknadno upozoravao navedenog nadbiskupa crkvenim kaznama na obavezu izvršenja preuzete obaveze.¹⁶ Ugarska se pod krinkom sređivanja vjerskih prilika nastojala sve više involvirati u bosanske političke prilike. Bitno za našu temu je dokučiti razlog zbog kojeg je kaločki nadbiskup eskivirao preuzetu obavezu pokretanja križarskog pohoda. Pokušat ćemo odgovoriti posrednim putem.

никъ, казнѣнь Бѣльханъ, Ежъ Обѣуеновиуъ еновиуъ, Домаславъ Гѣнетѣуъ, Хра-
ниславъ Свравиуъ, Радое Дрѣговиуъ, Бериславъ Баниуъ, Какъмѣжъ Одрамѣвиуъ,
Бѣлькѣа Бѣлькасовиуъ. *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 181–183, mart
1249.

13 Sedlar, 1994, 59.

14 И да имъ не бѣде уды моихъ честѣниковъ силе. *Monumenta Serbica*, 1964, 2, 29. 8. 1189.

15 Rezultati međunarodnog naučnog skupa povodom 800 godina od Bilinopoljske izjave prezentirani su s šest radova u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju* 32, Sarajevo, 2003, 11–132.

16 *Codex diplomaticus*, 1905, 242–243, 264–265, 15. 5. 1225; 15. 1. 1227; Šidak, 1975, 183; Ćirković, 1964, 59.

Paralelno s aktivnostima pokretanim iz Rima, sačuvani su podaci iznutra. Ban Ninoslav ponudio je po prvi put vojnu pomoć Dubrovčanima ukoliko zarate sa raškim kraljem.¹⁷ Bosanski vladar istupao je kao potpuni suveren u korespondenciji sa Dubrovčanima. Za sebe kaže da je *rab božji* a titulisao se kao *ban bosanski veliki*. Podatak ukazuje na trenutnu snagu Bosne. Ban je u stanju pružiti garancije i konkretnu vojnu pomoć prijateljskom Dubrovniku, bez obzira na opasnost koja je prijetila od Ugarske. Svojom intitulacijom istakao je samostalan istup u komunikaciji sa stranim političkim subjektom. Ujedno je poslao diplomatsku poruku sve agresivnijim protivnicima. Upravo tih godina došlo je do zaoštavanja političkih odnosa Bosne s Rimom i Ugarskom.

Ugarska je intenzivirala optužbe za herezu. Kralj Andrija (vladao: 1205-1235) "ustupio" je darovnicom čitavu Bosnu svom sinu hercegu Kolomanu, što je papa potvrdio 1235. godine. Sprega Rima s Ugarskom otuđila im je bana Ninoslava jer više nisu bile samo u pitanju crkvene prilike nego i opstojnost državne samostalnosti. Usorski knez Sibislav odvojio se sljedeće godine od vladara i ostalog bosanskog plemstva i pristao uz Rim i Ugarsku kao deklarirani katolik među hereticima.¹⁸ Postupak Sibislava, sina bivšeg bana Stjepana, ukazuje na trenutni nejedinstven stav među akterima na bosanskoj političkoj sceni. Mogući razlog je nezadovoljstvo Sibislava zbog izbora druge ličnosti za vladara. Ninoslav je stao uz većinu bosanskog plemstva jer su reforme crkvenih prilika u zemlji trebali provoditi stranci, prvenstveno dominikanci, uz snažnu političku podršku Ugarske. Papino potvrđivanje darovnice hercegu Kolomanu presudno je utjecalo na banov politički zaokret jer mu je vladarska pozicija postala upitna takvim postupkom na kuriji.

Sudeći prema zapaljivoj retorici papske kancelarije tog vremena, verbalna komunikacija sa osumnjičenim hereticima potpuno je utihnula, dok je između Bosne i Ugarske izbio rat. O oružanom konfliktu nema konkretnijih podataka, izuzimajući samohvale hercega Kolomana. Bosna ipak nije bila pregažena zemlja u križarskom pohodu. Vojna intervencija Ugarske odvijala se u periodu od maja 1237. do kraja 1239. godine,

17 Povelja je nastala nakon aprila 1235. a prije opširne banove zakletve iz marta 1240. Budući da su se ugovori sve do treće četvrtine 13. stoljeća obnavljali i prilikom smjene dubrovačkih kneževa, vremenski okvir se može suziti na 1235/36, kada dolazi novi knez, nasljednik Ivana Dandola. *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 141–142; Kos, 1927, 52–53.

18 Ćirković, 1964, 62–63.

ali nije polučila željenim rezultatom.¹⁹ Većinu ugarske kraljevske vojske činila je lahka konjica koja je mogla priuštiti sebi tradicionalni kožni oklop. Pripadnici teško naoružane konjice tada su još uvijek zastupljeni u skromnijem obimu, sve do značajnijih vojnih reformi provedenih početkom naredne decenije.²⁰

Domaći klanovi u Ugarskoj prihvatili su već u 12. stoljeću teško naoružanu konjicu kao rod vojske pod utjecajem pridošlih stranaca sa zapada. Utjecaj stranih vitezova među ugarskim plemstvom doveo je do širenja konjaničkog načina ratovanja. Viteški turniri koji se počinju organizirati na prelasku iz 12. u 13. stoljeće, pokazatelj su postojanja ovog roda vojske jer su neophodan element konjaničkog načina života.²¹ Potom su se i u Bosni održavali viteški turniri, o čemu svjedoči otisak sačuvanog većeg pečata bana Ninoslava iz 1249. godine.²² Moglo bi se reći da je utjecaj sa zapada u pogledu intenzivnije upotrebe teške konjice stigao u Bosnu posredstvom Ugarske do sredine 13. stoljeća.

Grafički otisak pečata prema: Anđelić, 1970, 10.

19 Drugačiji pristup u odnosu na raniju historiografiju, u kojem se potpuno osporava teza o križarskim pohodima, zasnovana na pretpostavkama i manjim dijelom na skromnim savremenim izvornim podacima: Klaić, 1988, 97–101. Do vojnih pohoda na Bosnu je ipak došlo. Maja 1237. dubrovačkim trgovcima zabranjen je odlazak u Bosnu a sljedeće godine herceg Koloman se hvali papi kako je uništio heretike. *Codex diplomaticus*, 1906, 27, 18. 5. 1237; 51, 26. 4. 1238; Ćirković, 1964, 63; Dautović, 2021, 81.

20 Engel, 2005, 104–105.

21 Fügedi, 1986, IV, 7.

22 U srednjem dijelu pečata je predstava dvaju konjanika, vitezova u borbenom položaju na konjima u trku. Obojica su okrenuta jedan prema drugom s uperenim oružjem. Grafički prikaz otiska pečata na kojem je predstavljen mogući viteški turnir ili motiv borbe konjanika: Anđelić, 1970, 9–11. Up. sliku.

Tokom rata 1237–1239. obje vojske pokazivale su organizacijski i strukturalno dosta sličnosti. Moguće razlike ogledale su se u tome što je ugarska bila opremljenija i vjerovatno znatno brojnija u odnosu na bosansku, zbog veće teritorijalne rasprostranjenosti i populacije Ugarske, iz čega je ujedno proizlazila veća mogućnost mobilizacije. Ako prihvatimo pretpostavku o brojčanoj inferiornosti bosanske vojske, onda joj je osnovni nedostatak što je bila prisiljena na uzmićanje i izbjegavanje velike, odlučujuće bitke. Prednosti su joj bile borba na poznatom, domaćem terenu, s preovladavajućim brdsko-planinskim područjima.²³ Brojne su mogućnosti iskorištavanja pogodne konfiguracije terena, poput postavljanja učinkovitih zasjeda na planinskim prevojima, u klancima i gustim šumama. Mjestimično skućeni prostori pružali su bosanskoj vojsci taktičku prednost u vidu unaprijed isplaniranih manjih bitaka i konstantnog iscrpljivanja protivnika.

Dok su se na terenu odvijale borbe herceg Koloman je, proljeća 1238. godine, izvijestio papu o trenutnom stanju. Naveo je kako je “izbrisao mrlje heretičke izopačenosti, te ih je s mnogo truda poveo ka svjetlu katoličke čistoće”.²⁴ Optimističan ton izvještaja, koji ipak ukazuje na poteškoće s kojima se suočila ugarska vojska, nije bio u potpunosti u skladu s realnošću. Na izmaku iste godine papa dodatno ohrabruje Kolomana da istraje u iskorijenjivanju heretičke izopačenosti u Bosni. Sličnim sadržajem potrebe iskorijenjivanja hereze papa se obratio i bosanskom biskupu dominikancu Ponsi. Također je naložio varadinskom opatu da obezbijedi logističku podršku tako što će osigurati sredstva za križarski rat i proslijediti ih biskupu Ponsi.²⁵

Određene uspjehe ugarska vojska je ostvarila jer se spominje gradnja katedrale u Bosni. Izgradnja je započeta na lokalitetu Brdo u župi Vrhbosni.²⁶ Uspostavili su kontrolu nad određenim dijelom terito-

23 Geomorfološki orografsku strukturu centralne Bosne predstavljaju planinski masivi, hrbati i grede s predgorskim stepenicama, planinske površi, niža gorska uzvišenja, pobrđa, zavale i kotline. Hrbati su prosječnih visina 1.000–1.500 m. Slično je u makroregiji visokih središnjih Dinarida koju dodatno karakterišu visokoplaninski masivi, ponegdje s hrbatima preko 2.000 m n/v. Lepirica, 2013, 58, 90–95.

24 *Codex diplomaticus*, 1906, 57, 26. 4. 1238.

25 Isto, 65–68, 22. i 23. 12. 1238.

26 Lokalitet se navodi u kasnijem podatku, kada ugarski kralj Bela IV potvrđuje posjede bosanskoj biskupiji: “in supra Urhbozna Burdo cum omnibus suis pertinentiis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata”. Isto, 239–240, 20. 7. 1244; Ćirković, 1964, 63–66.

rije – osvjedočeno nad Vrhbosnom u unutrašnjosti, te vjerovatno i nad sjevernim dijelom zemlje na prostoru Usore. U prilog pretpostavci ugarske vojne kontrole nad Usorom ide ponašanje tamošnjeg kneza Sibislava neposredno prije početka rata. Pored izvjesne podrške napadačima iznutra, taj dio Bosne znatno je prohodniji zbog niskog reljefa, naslonjen je na ugarski teritorij i time dostupniji.

Nakon vremenske distance od skoro čitave godine, u novoj uzajamnoj prepisci papa na izmaku 1239. hvali uspjeh Kolomana. Ističe kako se morao potruditi u tekućem ratu jer je bio izložen napadima protivnika.²⁷ Iz ovog naizgled štureg podatka jasno je da je ugarska vojska naišla na adekvatan otpor. Pohod na Bosnu se odužio i bio je daleko od planirane pobjede. Sudeći prema dataciji posljednjeg papinog pisma trajao je minimalno dvije godine i osam mjeseci, te se ugarska vojska morala u određenom trenutku povući. To se desilo tada ili tokom naredna tri mjeseca, definitivno prije nego što je visoka bosanska delegacija otputovala van zemlje i posjetila marta 1240. godine strani politički subjekt.²⁸

Svjetovne vlasti u Bosni stale su u zaštitu svojih podanika od misionarskog i političko-diplomatskog pritiska dominikanaca, čiji rad je okončan 1240. godine sa potpunim neuspjehom. Bosanski ban nije dozvoljavao dolazak biskupu dominikancu Ponsi u svoju zemlju. S novim papom Inoćentijem IV pogoršao se položaj Bosanske biskupije. Tada počinje borba Kaločkog nadbiskupa za Bosansku biskupiju, koji se nudi papi povesti križarski pohod. Papa ga je imenovao legatom i početkom 1247. pozdravio je odluku ugarskog kralja Bele IV (1235-1270) za polazak u rat protiv heretika. Obećanja o pokretanju pohoda podupirala su inicijativu kaločkog nadbiskupa i bosanskog biskupa Ponse o podvrgavanju Bosanske biskupije nadbiskupiji u Kaloči, što je papa i učinio. Ban Ninoslav uspješno je odbio nasrtljive ugarske prelate od svoje zemlje i zadržao do kraja položaj samostalnog vladara.²⁹ Takvom političkom statusu svjedoče još dvije povelje Mateja Ninoslava Dubrovčanima iz 1240. i 1249. godine i opće političke prilike u petoj deceniji 13. stoljeća.

Ninoslav je bio prvi poznati bosanski vladar koji je 1240. posjetio prijateljski grad Dubrovnik, u pratnji dvorske svite i boljara, odnosno plemića i političkih prvaka zemlje, o čemu je na početku bilo riječi.

27 *Codex diplomaticus*, 93–94, 5. 12. 1239.

28 *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 153–155, 22. 3. 1240. Dodatno o banovoj povelji izdatoj u Dubrovniku u daljem tekstu.

29 Šidak, 1975, 191–207; Klaić, 1988, 102–105; Dautović, 2021, 83–84.

Učinio je to na krilima vojne pobjede nad Ugri: te ponovo istupio kao potpuni suveren: *Az Matej Ninoslav, po milosti Božjoj veliki ban bosanski*, koji destinatarima po drugi put garantuje sigurnost u slučaju rata sa Raškom.³⁰ Odnosi Dubrovnika i Srbije ostali su i dalje napeti, a povoda za konflikt bilo je više. Glavni sporovi su oko ingerencija dubrovačke i barske nadbiskupije nad teritorijem u zaleđu, što je pre-raslo u politički problem, te pogranični sporovi na trebinjskoj i humskoj granici u neposrednoj blizini grada Dubrovnika.³¹ Dubrovčani su se obratili za pomoć na staru adresu i ponovo našli saveznika u bosanskom banu. Kretanje trgovaca na relaciji Bosna-Dubrovnik podrazumijevalo je prolazak kroz Zahumlje ili Travuniju, što je tada bio srpski teritorij. Postojao je interes s bosanske strane za uključivanje u spor.

U međuvremenu, Mongoli su aprila 1241. u najezdi preplavili Ugarsku, a u bici na rijeci Šajo stradao je herceg Koloman.³² Zbog toga je učinak ugarske vojske u Bosni bio ograničenog karaktera i zemlji je omogućen predah. Može se osnovano pretpostaviti da je najkasnije do tada ban Ninoslav povratio kontrolu nad cijelom svojom teritorijom. Mongoli su progonili ugarskog kralja do dalmatinske obale. Nakon smrti vrhovnog hana podijelili su se u dvije grupe i povukli se. Dio Mongola je u proljeće 1242. prošao kroz Bosnu na putu prema istoku.³³ Nakon kratkotrajne i teške invazije pažnja Ugara usmjerena je ka utvrđivanju zemlje pa je ban Ninoslav neko vrijeme mogao biti miran s te strane.³⁴ Budući da su kralju pri bijegu Splitski uskratili podršku a Trogirani pružili, Bela je 1243. izdao darovnicu Trogiru, kojom je međa između dvaju komuna pomjerena na štetu Splita. Izbio je sukob u kojem su obje komune tražile saveznike.³⁵

Savremenik i hroničar Toma arhiđakon navodi kako su Splitski, izgubivši povjerenje u svoje snage, povjerovali u moć bosanskog bana Ninoslava. Pozvali su ga i podmirili mu troškove iz gradske blagajne te ga izabrali za gradskoga kneza. Došao je u pratnji brojnih odvažnih ljudi i pošao je sa Splitskim na Trogirsko polje, gdje su se zadržali gotovo dvije sedmice, posjekli lozu, oborili stabla i uništili sve usjeve i

30 *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 153–155, 22. 3. 1240.

31 Ćorović, 2009, 152–153; Brandt, 1970, 53–56.

32 O invaziji Mongola i posljedicama za Ugarsku: Uzelac, 2015, 42–58.

33 Podatak o povlačenju mongolskih trupa kroz Bosnu ostavlja Toma arhiđakon. *Historia Salonitana*, 1894, 156; Šidak, 1975, 196.

34 O provedenim vojnim reformama u Ugarskoj, posebno u pogledu masovne izgradnje kamenih utvrđenja umjesto ranijih drvenih i poduzetim koracima ka modernizaciji vojske: Engel, 2005, 103–105.

35 Ćirković, 1964, 65–66; Šidak, 1975, 196–197.

nasade. Kada se Ninoslav povukao s trogirskog područja vratio se u svoju zemlju, predavši prije toga upravljanje svom rođaku Rikardu. Ostavio je jednog od svojih sinova sa odredom konjanika da brani Split. Ugarski kralj se veoma naljutio pa je naknadno poslao dvije vojske, jednu na Splitsku a drugu na bosanskog bana, kako bi ga kaznio zbog drskih postupaka.³⁶ Nedostaju konkretniji podaci je li došlo do realizacije kaznenog pohoda i ako jeste, kada se vremenski desio.

Prethodno je ban Ninoslav uspješno prebrodio provalu Mongola koji su općenito opustošili krajeve kroz koje su prošli. Prije nego što je upao s vojskom na trogirsko područje Ninoslav je opsjedao i grad Klis. Napad bosanske vojske na utvrđeni Klis navodi se u kasnijem podatku.³⁷ Naknadno je ugarski kralj darovao kneza Butka sina Julijanovog za mnoge vojne zasluge. Između ostalog, Butko se istakao u odbrani Klisa i hrabro se borio protiv bosanske vojske oko Klisa i Trogira. Neki njegovi rođaci i mnogi srodnici su u tim bitkama poginuli.³⁸

Rat je završen jula 1244. kada se sklopio mir između Splita i Trogira, kralj Bela se ujedno izmirio s Ninoslavom. Postignuti mir je bio privremenog karaktera, ali nema dokaza o nekim vojnim akcijama kasnijih godina. Rimska kurija također je postala svjesna potpunog neuspjeha misionarske djelatnosti u Bosni, iako su pape tokom prve polovine 13. stoljeća primijenile sva raspoloživa sredstva radi postizanja cilja.³⁹ Mir je potrajao do kraja banove vladavine. Zbog tatarskog pustošenja Ugarska određen period nije imala snage baviti se Bosnom kao prije. Nakon okončanja rata na bosanskom tlu i povlačenja ugarske vojske nije bilo prilike za ozbiljniji revanš. Zahvaljujući vojnoj sili praktično demonstriranoj u ratu na stranom terenu, Bosna je prethodne decenije uspješno očuvala samostalnost. Takva sposobnost dobila je dodatnu potvrdu nakon prebacivanja ratnog težišta na ugarski teritorij i otvorenog miješanja bosanskog vladara u pogranični spor dalmatinskih komuna.

Bosanski ban je sopstveni politički status još jednom iskazao intulacijom u četvrtoj i posljednjoj povelji 1249. godine upućenoj Dubrovniku, u kojoj naglašava način vladavine, te podršku koju uživa među društveno-političkim faktorima u zemlji: *Az Matej Stjepan, po milosti Božjoj veliki ban bosanski, s mojom bratijom, i s mojim boljarima*. Nakon primjene vojne sile u ratu na ugarskom teritoriju uslijedilo

36 *Historia Salonitana*, 1894, 195.

37 Ančić, 2001, 98–99.

38 *Codex diplomaticus*, 1906, 349–350, 22. 4. 1248.

39 Šidak, 1975, 197–203.

je novo obećanje pomoći Dubrovčanima, ukoliko zarate sa raškim kraljem.⁴⁰ Vojska mu je već bila prekaljena iz prethodnih bitaka. Problematičan odnos Dubrovnika i Srbije, te moguću vojnu intervenciju kao otvorenu opciju, bosanski ban spominje u tri od ukupno četiri povelje upućene istim destinatarima. Ban Matej Ninoslav spominje se posljednji put u izvornoj građi 1249. kao autor povelje.

Za vladavine Ninoslava zemlja je bila vojnički spremna, ali nije zadugo ostala u takvom statusu. Nakon njega Bosna je zapala u težak politički položaj, njen teritorij je podijeljen na dvije banovine. Usora i Soli izdvojene su u posebnu banovinu, ostatak je činila uža Bosna. Uslijedila je opća stagnacija duga sedam decenija.⁴¹ Ugarski kralj Bela IV obavijestio je papu već u jesen 1253. godine kako je prisiljen ratovati u Bosni. Tih godina došlo je do promjene na banskoj poziciji, te ugarsku intervenciju možemo posmatrati u tom kontekstu. Ninoslava je naslijedio Prijezda definitivno prije 1255. godine, kada mu ugarski kralj daruje župu Novake kod Drave u Slavoniji.⁴²

Pogoršanim okolnostima u Bosni indirektno svjedoče prilike u bližem susjedstvu. Dubrovčani su se tih godina našli u tri navrata u ratu sa Srbijom za vladavine kralja Uroša: 1252, od 1253. do 1254. i od 1265. do 1268. godine.⁴³ Nije bilo *velikog bana* Mateja Ninoslava koji će im garantovati bezbjednost, niti je Bosna bila u stanju pružiti slične garancije. Umjesto u bosanskom banu Dubrovčani su prisiljeni potražiti zaštitnika na drugom mjestu, ali bez konkretnog učinka.

Zaključak

Uzimajući u obzir otežavajuće političke okolnosti i značajno suženiji diplomatski manevarski prostor u odnosu na njegovog prethodnika Kulina, vladavinu bana Mateja Ninoslava obilježile su prijetnje križarskim ratovima, realizacija jednog takvog pohoda na teritoriji Bosne, potom i prebacivanje težišta vojnih aktivnosti na ugarski teritorij. Bosna je bila ratno poprište u trajanju od minimalno dvije godine i osam mjeseci, u periodu od maja 1237. do decembra 1239. godine. Teška konjica kao novi rod vojske formirala se u ovoj zemlji do sredine 13. stoljeća.

40 *Zbornik srednjovekovnih povelja*, 2011, 181–183.

41 Zilić, Rabić, 2023, 43–58.

42 Ćirković, 1964, 72.

43 Foretić, 1980, 85–88.

Iščekivanje moguće oružane intervencije Ugarske i opasnost od ograničavanja suvereniteta razlozi su što je vojnička pripremljenost bila na potrebnom nivou. Bilo je dovoljno vremena za adekvatnu pripremu, te je zemlja prepoznata kao snažna i od susjednih političkih faktora. U tom kontekstu posmatramo sigurnosne garancije koje je ban Ninoslav u tri navrata davao Dubrovčanima u slučaju rata sa Srbijom. Zaštita koju je Ninoslav obećao pružiti političkim saveznicima bila je dovoljna garancija za očuvanje mira jer za njegove dvodecenijske vladavine nije bilo konflikta između Srbije i Dubrovnika.

Bosanska vojska demonstrirala je više puta sposobnost i snagu tokom vladavine bana Ninoslava. Radilo se o osjetljivom periodu prilagođavanja zemlje usloženim političkim okolnostima, nastalim uslijed narušavanja balansa odnosa snaga između regionalnih sila Ugarske i Bizanta. Ugarska je već odnijela prevagu i nastojala je instalirati novi poredak. Bosna je u konačnici ipak uspjela prevazići političke probleme izazovnog i teškog 13. stoljeća, te je kao politički faktor ipak dočekala kasni srednji vijek, kada se iz korjena mijenjaju okolnosti u njenu korist. Pripada veoma suženom broju od samo tri južnoslavenske zemlje koje su kao subjekti dočekale istek epohe do dolaska Osmanlija.

Hronološki pristup u radu poslužio je radi lakšeg razumijevanja šireg konteksta i boljeg sagledavanja cjeline, iako su se političke i vojne aktivnosti mogle razvrstati tematski, poput višestrukih ugarskih prijetnji vojnim pohodima, upada bosanske vojske na područje oko Klisa, Splita i Trogira ili sigurnosnih garancija bana Ninoslava Dubrovniku u slučaju rata s Raškom.

Conclusion

Taking into account the challenging political circumstances and the significantly reduced scope for diplomatic maneuvering compared to his predecessor Kulin, the rule of Ban Matej Ninoslav was marked by threats of crusades, the realization of one such campaign on Bosnian territory, and the subsequent shifting of military operations toward Hungarian lands. Bosnia was a battlefield for at least two years and eight months, from May 1237 to December 1239. Heavy cavalry as a new type of army was formed in this country by the middle of the 13th century.

The anticipation of a possible Hungarian military intervention and the threat of restricted sovereignty were key reasons why Bosnia's military readiness remained at the necessary level. There was sufficient time for adequate preparation, and the country was consequently

recognized by neighboring political actors as a strong and capable power. Within this context, particular attention should be given to the security guarantees that Ban Ninoslav, on three separate occasions, extended to the people of Dubrovnik in the event of a war with Serbia. The protection that Ninoslav promised to his political allies served as an effective guarantee for the preservation of peace, as no conflicts between Serbia and Dubrovnik occurred during his two decades of rule.

The Bosnian army repeatedly demonstrated its capability and strength during the reign of Ban Matej Ninoslav. This was a sensitive period of adjustment for the country, as it adapted to increasingly complex political circumstances resulting from the disruption of the balance of power between the regional forces of Hungary and Byzantium. Hungary had already gained the upper hand and sought to establish a new political order in the region. Despite these challenges, Bosnia ultimately succeeded in overcoming the political difficulties of the turbulent and demanding thirteenth century. It endured as a political entity into the Late Middle Ages, a period in which the broader circumstances gradually shifted in its favor. Bosnia thus belongs to the very limited group of only three South Slavic states that survived as independent political subjects until the end of the medieval era and the arrival of the Ottoman Empire.

A chronological approach has been employed in this study to facilitate a clearer understanding of the broader context and to provide a more comprehensive view of the subject as a whole. Nevertheless, the political and military activities under consideration could also have been organized thematically – for instance, by examining the repeated Hungarian threats of military campaigns, the incursions of the Bosnian army into the areas surrounding Klis, Split and Trogir, or Ban Ninoslav's security guarantees to Dubrovnik in the event of a war with Raška (Serbia).

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Miklosich, Franz. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Institut für Slavistik der Universität Graz, Graz 1964.
- Mošin, Vladimir. *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb 1950.

- Mošin, Vladimir. – Ćirković, Sima. – Sindik, Dušan. *Zbornik srednjovekovnih ćiriličnih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. I, 1186–1321, Istorijski institut Beograd, Izvori za srpsku istoriju, knj. 9, Ćirilični izvori, knj. 1, Beograd 2011.
- Rački, Franjo. *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, Scriptorum, 3, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1894.
- Smičklas, Tadija. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 4 (1236–1255), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1906.

Knjige

- Anđelić, Pavao. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Djela ANUBiH, Knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 23, Sarajevo 1970.
- Anđelić, Pavao. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Babić, Anto. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1972.
- Babić, Anto. U: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Srpska književna zadruka, Beograd 1964.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija Srba*, Logos-art, Beograd 2009.
- Engel, Pál. *The Realm of St Stephen, A History of Medieval Hungary 895–1526*, I. B. Tauris, London – New York, 2005.
- Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808.*, knj. I, Matica hrvatska, Zagreb 1980.
- Fügedi, Erik. *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, Variorum reprints, London, 1986.
- Klaić, Nada. *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Eminex, Zagreb 1988.
- Lepirica, Alen. *Geomorfologija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2013.
- Sedlar, Jean W. *East Central Europe in the Middle Ages*, University of Washington press, Seattle – London 1994.
- Šidak, Jaroslav. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975.

- Uzelac, Aleksandar. *Pod senkom psa. Tataři i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*, Utopija, Beograd 2015.
- Zilić, Adis. – Rabić, Nedim, U: *Historija Bosne i Hercegovine, Knj. II. Srednjovjekovna Bosna* (ur. Enes Dedić), Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023.

Članci u časopisima

- Brandt, Miroslav. "Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća", *Analı* 12, Historijski institut JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik 1970, 27–57.
- Kos, Milko. "Dubrovačko-srpski ugovori do sredine XIII veka", *Glas*, 123, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1927, 1–65.
- *Prilozi Instituta za istoriju* 32, Sarajevo, 2003, 11–132.
- Škrivanić, Gavro. "Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubroviku", *Vojnoistorijski glasnik* 1, Institut za strategijska istraživanja, Beograd 1967, 141–168.
- Živković, Tibor. "Rama u titulaturi ugarskih kraljeva", *Zbornik radova* 41, Vizantološki institut, Beograd 2004, 153–164.

Članci u zbornicima radova, leksikoni

- Blagojević, Miloš. Mihaljčić, Rade. Veselinović, Andrija. Pojmovi: "Kaznac", "Peharnik", "Vojska", "Tepčija", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, (ur. Sima Ćirković, Rade Mihaljčić), Knowledge, Beograd 1999, 99–102, 268, 509–510, 728.
- Dautović, Dženan. "Regio nullius dioecesis: kako je Bosna ostala bez biskupije? Procesi i posljedice", *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, I, Zbornik radova (ur. Sedad Bešlija), Posebna izdanja, 13, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 75–92.

TRGOVINA ROBLJEM IZ USORE: DUBROVAČKO POSREDNIŠTVO U SREDNJOVJEKOVNOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

Apstrakt

Trgovina robljem s područja Usore u srednjem vijeku predstavljala je važan dio ekonomskih i društvenih tokova, a Dubrovački arhiv sačuvao je dragocjene podatke o identitetu, statusu i okolnostima pod kojima su ti ljudi prodavani. Oslanjajući se na objavljene arhivske izvore iz Dubrovnika, te relevantnu domaću i stranu literaturu, ovaj rad analizira dinamiku trgovine robljem porijeklom iz Usore. Poseban naglasak stavljen je na mlade žene, koje su, osim što su radile u domaćinstvima i radionicama, istovremeno bile izložene i seksualnoj eksploataciji, često u ulozi naložnica. Cilj rada je, uz doprinos razumijevanju rodne dimenzije ropstva i uloge Dubrovnika kao ključne karike u lancu trgovine ljudima u kasnom srednjem vijeku, afirmirati istraživanje historije Usore i Soli kao važnih, ali nedovoljno proučenih prostora.

Ključne riječi: Bosna, Usora, roblje, srednji vijek, Dubrovnik, žene, trgovina ljudima.

SLAVE TRADE FROM USORA: DUBROVNIK'S INTERMEDIARY ROLE IN THE MEDIEVAL SOCIAL CONTEXT

Abstract

The medieval slave trade involving individuals from the region of Usora constituted a significant facet of broader economic and social currents in the Adriatic and beyond. Drawing on published archival sources from Dubrovnik, alongside relevant domestic and international scholarship, this article examines the mechanisms and trajectories of slave trade originating in Usora. Particular attention is given to young women, whose roles extended beyond domestic and artisanal labour to include sexual exploitation, often in the form of concubinage. By foregrounding the gendered dimensions of slavery and positioning Dubrovnik as a pivotal intermediary in the late medieval human trafficking network, the study also seeks to advance historical inquiry into Usora and Soli - regions of strategic importance that remain underexplored in current historiography.

Keywords: Bosna, Usora, slaves, Middle Ages, Dubrovnik, women, human trafficking.

Uvod

Ropstvo u srednjem vijeku predstavlja složen i višeslojan društveni, ekonomski i pravni fenomen koji je, uprkos raspadu antičkog robovlasničkog sistema, nastavio egzistirati u različitim oblicima širom Evrope, uključujući i prostor srednjovjekovne Bosne. Od najranijih civilizacija pa sve do savremenih oblika prisilnog rada ropstvo se kontinuirano prilagođavalo promjenjivim političkim, kulturnim i religijskim okolnostima, ostavljajući duboke tragove u kolektivnoj svijesti i društvenim strukturama. Njegova dugovječnost ne proizlazi isključivo iz ekonomske isplativosti i profita od jeftine radne snage, već i iz zadovoljavanja dubljih ljudskih potreba za dominacijom, moći i kontrolom nad drugim bićem.¹

Problem ropstva u srednjovjekovnom društvu zauzima vidno mjesto u historiografiji, gdje je obrađivan kroz različite tematske i metodološke pristupe, kako u domaćim tako i u stranim istraživanjima. Istraživanja ropstva u srednjovjekovnoj Bosni otvaraju važne perspektive za razumijevanje ekonomskih, pravnih i političkih odnosa koji su oblikovali tadašnje društvo. Problematika trgovine bosanskim robljem u srednjem vijeku već duže vrijeme predmet je pažnje historičara. Obim dosadašnjih istraživanja svjedoči o značaju i složenosti ove teme. Od pionirskih radova Aleksandra Solovjeva i Gregora Čremošnika, preko analitičkih studija Vuka Vinavera, Pave Živkovića i Nenada Fejića, pa sve do savremenih doprinosa autora poput Esada Kurtovića formiran je respektabilan korpus literature koji obuhvata pravne, ekonomske, kulturne i međunarodne aspekte ropstva.²

Osnovna arhivska građa za proučavanje bosanskog roblja u srednjem vijeku nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku, čiji fondovi sadrže niz serija dokumenata od ključne važnosti za istraživanje ove tematike (*Debita Notariae*, *Diversa Cancellariae*, *Praecepta Rectoris*, *Diversa Notaria* i dr). Ova dokumentacija djelimično je objavljena u nekoliko zbirki izvora, što istraživačima olakšava pristup, ali istovremeno postavlja izazove u interpretaciji.³ Naime, riječ je o građi koja je često formalizirana i stereotipna po svojoj strukturi, sastavljena od formula i pravnih obrazaca koji pružaju osnovne informacije o prav-

1 Detelić, 2008, 61.

2 Pregled dosadašnje literature dostupan je na više mjesta, a jedan od najnovijih i sveobuhvatnijih prikaza, uz dodatak radova Bojana Stojkovskog, nalazi se u: Dautović, 2023, 40–41.

3 Čremošnik, 1932; Čremošnik, 1951; Dinić, 1967; Lučić, 1984.

nom položaju roblja i njihovoj ulozi u trgovini. Međutim, pitanja koja se tiču svakodnevnog života robova, njihovih ličnih iskustava, odnosa unutar zajednice i kulturnih aspekata ostaju uglavnom bez odgovora. Upravo zbog toga historiografski pristup ovoj temi zahtijeva pažljivo čitanje izvora, kontekstualizaciju i kritičku analizu kako bi se iz fragmentarnih podataka rekonstruisala što potpunija slika o ovom važnom segmentu srednjovjekovnog društva.

Fokus ovog rada usmjeren je na roblje porijeklom iz srednjovjekovne Usore, koje se učestalo spominje u kancelarijskim i notarskim spisima Dubrovačkog arhiva. Oblast Usora predstavljala je sjeverni dio srednjovjekovne Bosne i, zajedno sa Soli i Bosnom u užem smislu, činila jednu od najstarijih oblasti Bosanske banovine i kasnije Kraljevine. Njene granice u razvijenom srednjem vijeku bile su određene na sjeveru rijekom Savom, na istoku srednjim i donjim tokom Drine s jugoistočnom granicom duž Drinjače, dok su jug i jugozapad zatvarali planina Vlašić te područje Olova i Kladnja, a zapadnu granicu činili su donji tok rijeke Vrbas te planine Uzlomac i Očauš. Teritorijalna organizacija Usore bila je rezultat dugotrajnog i postepenog procesa izgradnje državne strukture, te prvi pouzdani spomen ove oblasti koji datira iz vremena bana Ninoslava, nikako ne predstavlja vrijeme njenog nastanka kao zasebne teritorijalno-upravne jedinice.⁴ Sredinom XIII stoljeća Usora zajedno s oblašću pod nazivom Soli izdvojena je iz bosanske države. Obje oblasti potpale su pod vlast ugarskog kralja, vjerovatno nakon sukoba iz 1254. godine. Kralj Bela IV uključio ih je u niz pograničnih banovina kojima su upravljali ugarski velikaši. Od 1284. godine njima je vladao bivši srpski kralj Dragutin zahvaljujući braku s ugarskom princezom i dobijanju Mačvanske banovine kao miraza.⁵ Tek za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića Usora i Soli vraćene su pod vlast bosanskih banova, a od sredine XIV stoljeća ime Usore proširilo se na čitavo područje današnje sjeverne Bosne, uključujući i nekadašnju oblast Soli. Time su se i župe u poriječju Spreče, koje su ranije činile Soli, našle u sastavu Usore.⁶

Analizom navedenih izvora dubrovačke provenijencije nastojali smo osvijetliti konkretnu praksu trgovine ljudima iz Usore, sagledanu kroz prizmu regionalnih odnosa, ekonomskih interesa i pravnih normi koje su omogućavale i regulisale ovu djelatnost. Ponovno vraćanje

4 O oblastima Usora i Soli nastala je značajna historiografska literatura. Up. Mrgić, 2008, zajedno sa relevantnim izvorima i starijom literaturom.

5 Ćirković, 2008.

6 Mrgić, 2008, 15–17.

ovoj temi u kontekstu obilježavanja jubileja, 800 godina od prvog spomena Usore i Soli u pisanim izvorima, dodatno naglašava njen historiografski i simbolički značaj.⁷

Rad se temelji na analizi objavljenih primarnih izvora iz Državnog arhiva u Dubrovniku, uz korištenje relevantne historiografske literature koja se bavi srednjovjekovnim ropstvom, bosansko-dubrovačkim odnosima i pravnim okvirima srednjovjekovnog doba. Vremenski okvir ovog istraživanja determinisan je dostupnošću relevantnih izvora, prvenstveno dubrovačkih notarskih knjiga koje se sistematski vode tek od druge polovine XIII stoljeća. Upravo iz tog perioda potječe veći broj ugovora o kupoprodaji, što omogućava uvid u intenzitet trgovine bosanskim robljem, u ovom slučaju robljem iz Usore, na dubrovačkom tržištu. Iako brojnost zabilježenih transakcija nesumnjivo odražava tadašnju potražnju, ne može se isključiti mogućnost da je trgovina robljem postojala i ranije, ali o njenim razmjerama i karakteristikama znamo vrlo malo zbog oskudnosti sačuvanih izvora.⁸ Dosadašnja istraživanja ukazuju na promjene u obrascima trgovine ljudima, pri čemu se bilježi pomak od snabdijevanja pretežno poljoprivredne radne snage ka sve učestalijem uključivanju žena u trgovačke tokove. Takav prijelaz bio je rezultat šireg skupa socioekonomskih promjena, uključujući političku stabilizaciju, napredak u poljoprivrednoj tehnologiji, demografski rast tokom XI i XII stoljeća, te razvoj urbanizacije i trgovine, uz sve izraženiju potražnju za novcem. Razvoj urbanih sredina u mediteranskom prostoru, tokom razvijenog srednjeg vijeka doveo je do značajnog rasta broja i bogatstva trgovačkih domaćinstava. Kao

7 Kao zasebne teritorijalno-političke jedinice Usora i Soli prvi put se spominju 15. maja 1225. godine. Najprije se navode u pismu pape Honorija III, upućenom kaločkom nadbiskupu Ugrinu, s nalogom da djeluje protiv herezika u Bosni, Usori i Soli. Istoga dana papa je u drugom dokumentu potvrdio odluku ugarskog kralja Andrije II da nadbiskupu preda navedene zemlje radi njihovog čišćenja od hereze. Smičiklas, 1905, 242–243.

8 Iako za rani srednji vijek, pa sve do kraja XIII stoljeća, kada počinje sistematsko vođenje notarskih knjiga u Dubrovniku, nema sačuvanih izvora koji bi neposredno svjedočili o trgovini robljem iz Bosne, ne može se isključiti pretpostavka postojanja takve prakse. Indirektni izvori iz južne Italije, posebno iz XI i XII stoljeća, ukazuju na prisustvo slavenskih robova koji su u regiju stizali preko jadranske obale. Dokumenti iz Barija potvrđuju da su Slaveni činili većinu robovske populacije tog doba. U njima se nazire proces njihove integracije u lokalne zajednice kroz liječenje, vjersko uključivanje i kulturnu asimilaciju. Među njima su bili najvjerovatnije i robovi porijeklom iz Bosne. Nikolić Jakus, 2015, 268.

posljedica toga porasla je potražnja za robovima koji su često služili u kućama imućnih vlasnika, obavljajući raznovrsne zadatke.⁹

Trgovina ljudima s prostora Bosne, uključujući područje Ustore, bila je naročito izražena krajem XIII,¹⁰ dok je u prvoj polovini XIV stoljeća njen intenzitet značajno opao. Ipak, krajem istog stoljeća dolazi do ponovnog porasta potražnje za robovima.¹¹ U tom razdoblju, broj transakcija koje uključuju roblje porijeklom iz Bosne bio je izuzetno visok. Većina tih transakcija odvijala se na relaciji Bosna – Dubrovnik, dok je značajan dio izvoza bio usmjeren prema stranim kupcima. Ovi podaci potvrđuju postojanje razvijenog unutrašnjeg tržišta robova, koje je nadmašivalo izвозno. Upravo zbog koncentracije izvora iz kasnog XIII i XIV stoljeća fokus ovog rada usmjeren je na taj period, dok su raniji vijekovi znatno slabije dokumentirani.

Odabrani analitički okvir ovog istraživanja zasniva se na lokaliziranom i vremenski preciznom pristupu proučavanju ropstva. Umjesto sveobuhvatnih pregleda fokus je na jasno definisanim geografskim i hronološkim tačkama, što omogućava dublje razumijevanje konkretnih okolnosti koje oblikuju ropstvo u specifičnim kontekstima. Zbog njegove složenosti i raznolikosti ropstvo se ne može svesti na je-

-
- 9 Premda je ropstvo postupno iščezavalo iz agrarne sfere, nastavilo je egzistirati unutar bogatih urbanih domaćinstava širom Evrope. Rast italijanskih gradova poput Genove, Venecije i Pise, te kasniji uspon aragonskih trgovačkih centara, uključujući Barselonu, doprinijeli su očuvanju vitalnosti mediteranskih mreža trgovine ljudima, koje su bile povezane s lokalnim i regionalnim tokovima. Paoletta, 2020, 167–170.
 - 10 Susan Mosher Stuard ukazuje na intenzivnu trgovinu robovima u Dubrovniku u tom razdoblju, uprkos relativno maloj veličini zajednice. U vremenskom okviru od novembra 1280. do januara 1284. godine zabilježeno je 236 promjena vlasništva nad robovima, pri čemu su većinu činile žene. Analiza pokazuje da se više od polovine tih transakcija odvijalo unutar lokalne zajednice, dok je na izvoz otpadalo oko 30%, što ukazuje na postojanje dinamičnog unutrašnjeg tržišta robova, dvostruko većeg od izvoznog. Stuard, 1986, 42.
 - 11 U prvoj polovini XIV stoljeća dolazi do zatišja u izvorima, što Neven Budak tumači slabljenjem trgovine robljem u Dubrovniku. Kao razloge navodi procvat trgovine ljudima iz Bosne preko Drijeva i, u manjoj mjeri, Brštanika, gdje se trgovina odvijala bez stroge administrativne kontrole. Osim toga, dolazi do promjene karaktera ropstva: sve češće se zapošljava radna snaga iz slobodnog stanovništva koje su angažirane na osnovu ugovora o radu i za to primale naknadu. Krajem XIV stoljeća, prema Budaku, započinje novi period trgovine robljem, koji karakterizira obnova robovskih mreža i prilagođavanje novim društveno-ekonomskim okolnostima, kada se povećava broj zabilježenih kupoprodaja, iako ne jednakog obima kao krajem XIII stoljeća. Budak, 2000, 752, 756.

dinstvenu narativnu strukturu, iako postoje zajednički obrasci u različitim prostorima i epohama. Lokalna istraživanja, međutim, doprinose oblikovanju šire slike i otkrivaju strukturne sličnosti unutar evropskog konteksta.¹² Stoga se ovaj rad opredjeljuje za mikrohistorijski pristup, s fokusom na Usoru kao jasno određenu tačku u vremenu i prostoru. Takav okvir omogućava preciznije mapiranje trgovine ljudima u srednjovjekovnom kontekstu i dublje razumijevanje društvenih i ekonomskih uslova koji su omogućavali ovu praksu.

Roblje iz Usore u dubrovačkim zapisima

U historijskim izvorima robovi su često bili označavani prema svom geografskom porijeklu, što je omogućavalo identifikaciju regija iz kojih su potjecali. Ugovori o prodaji iz Dubrovnika redovno su bilježili podatke poput „de Bosna“, ali i preciznije oznake kao što su Usora, Lašva, Sana, Hum, Neretva, Drina, Foča i druge. Među područjima koja su činila sastavni dio srednjovjekovne bosanske države najviše podataka dostupno je o roblju koje potječe upravo s prostora Bosne. Pritom valja naglasiti da se termin *Bosna* u dubrovačkim dokumentima može odnositi kako na cjelokupnu bosansku državu tako i na užu teritorijalno-upravnu jedinicu, tj. na „zemlju“ Bosnu formiranu u središnjem dijelu države. Odmah nakon Bosne oblast Usora se izdvaja kao značajan izvor robova, čiji je broj bio posebno uočljiv na dubrovačkom tržištu.¹³

Analiza historijskih izvora pokazuje da se u XIII stoljeću identifikacija roblja kupoprodajnim ugovorima svodila na ime i geografsko porijeklo, bez dodatnih porodičnih oznaka. Samo jedan od primjera za to je ugovor o prodaji robinje Sestre iz Usore. Naime, u Dubrovniku je izvjeshni Ivan, sin Klapote (*Juannus filius Clapote*), prodao Petru Berisni robinju po imenu Sestra. Sestra je bila prisutna i dala svoj pristanak na prodaju, koja je bila konačna, do kraja njenog života. Sestra se definira isključivo kroz vlasnički odnos: kao *ancilla sua*, njegova ropkinja. Ime i porijeklo (*de Vsora*) ostaju jedini tragovi njenog prethodnog identiteta, dok porodična pripadnost i društvena uloga bivaju izbrisani.¹⁴ U XIV

12 Kłosowska, 2020, 155.

13 Duranović, 2014, 55.

14 Čremošnik, 1951, 99–100. Na margini dokumenta zabilježeno je da je Petar oslobodio ropkinju. U srednjovjekovnim ispravama čin oslobađanja robova često se evidentirao upravo na marginama originalne isprave, čime se pravno povezivala prodaja s kasnijim oslobađanjem. Tri godine kasnije u odnosu na kupoprodaju sastavljen je dokument koji potvrđuje čin oslobađanja. Dana 4. maja 1283. godine u Dubrovniku Petar Berisina izjavio je da svojom

stoljeću dolazi do promjene u načinu identifikacije ropkinja. U većini sačuvanih kupoprodajnih ugovora iz tog perioda uz ime ropkinje navodi se i ime njenog oca, naročito kada je riječ o mlađim ženama, djevojkama ili djevojčicama. Ova praksa ukazuje na sve izraženiju potrebu za jasnijom identifikacijom u trgovačkim transakcijama, gdje ime muškog srodnika postaje ključan element u potvrđivanju porijekla i vlasničkog statusa ropkinje. U najvećem broju ugovora koji se odnose na roblje porijeklom iz Usore upravo se uz ime ropkinje dosljedno bilježi i ime njenog oca, što potvrđuje ustaljenost ove evidencijske norme u tadašnjoj dokumentaciji.¹⁵

Trgovina robljem u srednjem vijeku pokazuje izraženu potražnju za ženskim robovima, prvenstveno zbog njihove radne i reproduktivne uloge unutar tadašnjih društvenih i ekonomskih struktura. Pomjeranjem fokusa s muškog roba na ženu ropkinju slika ropstva dobija dodatnu dimenziju. Iako su formalno dijelili isti pravni status, društveni položaj muških i ženskih robova bio je značajno različit. Ženske robinje, poznate kao *ancillae*,¹⁶ bile su uključene u kućne poslove i mogle su rađati djecu, ali su rijetko bile prihvaćene kao legitimne bračne partnerice unutar domaćinstava. Njihova prisutnost u domaćem okruženju nije bila praćena integracijom u porodicu, što je dovodilo do toga da neke

slobodnom voljom oslobađa i pušta na slobodu svoju robinju Sestru iz Usore. Oslobodio ju je svakog oblika ropstva i obaveze, tako da je Sestra mogla slobodno i neometano ići kud god poželi, „na sve četiri strane svijeta, zauvijek.“ Čremošnik, 1932, 104.

15 „...Radoslauam filiam Stoyci de Vxora servam meam empticiam...“ Dinić, 1967, 18. „...Budislauam filliam Veselchi de Vsore...“ Isto, 21. Sličnih dokumenata ima više: Isto, 23; 26–27; 34; 42; 47; 69–70 (spominje se pokojni otac); 72–73. itd.

16 U zapadnoevropskoj pravnoj terminologiji nakon antike, izrazi poput *servus* i *ancilla* ostali su u upotrebi, ali su postupno mijenjali značenje, dok se termin *mancipium* sve rjeđe pojavljivao. Iako je razlika između slobodnih i neslobodnih osoba ostala relevantna, društvene promjene tokom razvijenog srednjeg vijeka, uključujući ekonomsku ekspanziju i veću mobilnost, dovele su do slabljenja klasičnih oblika ropstva. U XII i XIII stoljeću pojavljuju se novi izrazi koji označavaju osobe podložne vlasti gospodara u skladu s rimskim pravom. Notarski dokumenti iz mediteranskih luka bilježe upotrebu etničkih oznaka za robove, koji su se kupovali, prodavali, poklanjali, iznajmljivali, seksualno iskorištavali, a povremeno i oslobađali. Tokom Reconquiste i križarskih pohoda muslimanski zarobljenici prodavani su kao *sarraceni*, dok je trgovina robljem s Istoka imala dugotrajan utjecaj na latinsku terminologiju: od XIII stoljeća, nazivi *sclavus* i *sclava* – izvedeni iz etničkog označavanja Slavena, postaju standardni, reflektujući višestoljetnu ulogu crnomorskih područja kao izvora roblja. Cluse–Amitai, 2017, 11–30.

od njih, zajedno sa svojim potomcima, generacijama ostaju u statusu pokretnog vlasništva, zauzimajući najniži društveni sloj.¹⁷

Period između 1281. i 1283. godine predstavlja jedno od najintenzivnijih razdoblja trgovine bosanskim robljem u Dubrovniku. Značajan broj sačuvanih kupoprodajnih ugovora iz tog vremena odnosi se na roblje porijeklom iz Usore, pri čemu preovladavaju žene kao predmet transakcije.¹⁸ Među brojnim zabilježenim slučajevima tek dva dokumentiraju prodaju muških robova. Prvi takav primjer datira iz jula 1281. godine, kada je zabilježena prodaja roba Ivana iz Usore izvjesnom Vitu Getaldiću.¹⁹ Dokument, iako vrijedan, sadrži tek osnovne podatke o transakciji. Nasuprot tome, ugovor sklopljen 18. maja 1283. godine pruža znatno više informacija i omogućava dublju kontekstualizaciju. Tog dana majstor Muscus, kamenorezac po zanimanju, pred dubrovačkim vlastima izložio je notarsku ispravu poznatu kao *carta servitutis* — pravni dokument koji potvrđuje vlasništvo nad osobom u statusu ropstva.²⁰ U toj ispravi, datiranoj 1278. godine, navodi se da je majstor Muscus kupio roba Simona, porijeklom iz Usore. Simon je bio prisutan prilikom sklapanja ugovora i dao je svoj pristanak na prodaju, koja je bila konačna, tj. do smrti. Ipak, njegov iskaz nije imao pravnu težinu pred sudom, što je bila uobičajena praksa u dubrovačkom pravnom okviru. Majstor Muscus je nekoliko godina nakon prvobitne kupovine odlučio prodati roba Simona izvjesnom Basiliju iz Drača, koji je stekao pravo da raspolaže navedenim robom po vlastitoj volji do kraja

17 U srednjovjekovnim pravnim okvirima, izraz *ancilla* nosio je specifično značenje koje seže od rimskog prava, gdje je označavao „žensku pokretnu robinju“. Taj termin nije bio samo deskriptivan, već je implicirao doživotni ropski status koji se prenosio na potomstvo. U skladu s načelom *partus sequitur ventrem*, djeca ropkinje automatski su nasljeđivala njen pravni status, bez obzira na identitet oca. Ova praksa omogućavala je da ropstvo funkcioniše kao samoodrživa društvena struktura, u kojoj su robinje bile ne samo radna snaga, već i sredstvo reprodukcije ropske klase. Stuard, 1995, 6.

18 Up. Duranović, 55–56.

19 Čremošnik, 1932, 59–60.

20 Ova vrsta dokumenta bila je obavezna za svakog vlasnika roba u Dubrovniku, jer je služila kao pravni dokaz vlasništva nad osobom u statusu ropstva. Važno je napomenuti da se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, iz koje je Simon porijeklom, nisu izdavali slični dokumenti. Stoga je po dolasku robova u Dubrovnik bilo nužno sastaviti *cartu servitutis*, uz prisustvo roba, kako bi se pravno regulisao njegov status. Ove isprave bile su ključne ne samo za dokazivanje vlasništva, već i za eventualnu prodaju, jer su potencijalni kupci imali pravo tražiti uvid u kartu kako bi se uvjerili u zakonitost transakcije. O ovim ispravama više u: Čremošnik, 1947, 70; Vinaver, 1953, 143,

njegovog života. Cijena ove transakcije bila je nešto niža od one iz prvobitnog ugovora.²¹ Snižena cijena prilikom Simonove preprodaje može ukazivati na različite faktore. Moguće je da vlasnik više nije imao potrebu za njegovom radnom snagom, da su godine ili zdravstveno stanje roba utjecali na njegovu tržišnu vrijednost ili da je finansijska situacija prvobitnog vlasnika zahtijevala hitnu prodaju, čak i po nižoj cijeni od one po kojoj ga je stekao.

Dakle, cijene robova varirale su u skladu s nizom faktora, uključujući starost, fizičku sposobnost, zdravstveno stanje, vještine i spol roba. Osim individualnih karakteristika na tržišnu vrijednost utjecale su i šire društveno-političke okolnosti, potražnja, te ekonomske prilike u Dubrovniku i mediteranskom prostoru. Općenito, žene su često postizale višu cijenu od muškaraca, naročito ako su bile mlađe i smatrane prikladnima za kućanske poslove, službu kao naložnice ili druge specifične zadatke.²² Ipak, ni to nije bilo pravilo. U srednjovjekovnim ugovorima cijene roblja nisu bile fiksne, već su varirale u zavisnosti od pregovora između kupaca i prodavača, ali i regije. Za razliku od nekih zapadnoevropskih regija, gdje su ženske robinje bile skuplje od muških, u bosanskom kontekstu cijene ženskih robova nisu bile znatno više od muških, uprkos njihovoj većoj zastupljenosti i potražnji. Rodna struktura ropstva u Bosni potvrđuje širi evropski obrazac u kojem su žene bile najčešće eksploatisane u ropskom sistemu, ali istovremeno otkriva regionalne varijacije u tretmanu, vrijednosti i porijeklu robova.²³ Bosanski primjer ne predstavlja izuzetak, već varijaciju unutar

21 Čremošnik, 1932, 105; Lučić, 1984, 257.

22 Dubrovačka plemićka domaćinstva suočavala su se s izazovom rastuće potražnje stranih trgovaca za domaćim ženskim robinjama, koje su zbog uspješne integracije u urbane sredine postale posebno tražene. Iako je prodaja donosila brzu dobit, ona je istovremeno stvarala manjak obučениh robova, što je plemiće stavljalo pred dilemu između kratkoročnog profita i dugoročne potrebe za stabilnom radnom snagom. U tom kontekstu, ograničena ponuda i visoka potražnja doveli su do rasta cijena: prosječna robinja koštala je više od krave ili skromne kuće. Ipak, robovi su bili dostupni imućnijim slojevima društva. Plemkinje su ropkinje donosile u miraz, pri čemu je njihova cijena činila tek mali dio ukupne imovine. Cijene su rasle s vremenom, a sezonske varijacije utjecale su na dinamiku tržišta. Trgovina je bila najintenzivnija u ljetnim mjesecima, posebno između 1281. i 1283. godine, kada su dominirali strani kupci iz Venecije i drugih jadranskih gradova. Stuard, 1986, 46–47.

23 Ova razlika ukazuje na specifičnu ekonomsku logiku lokalnog tržišta, gdje je funkcionalna uloga robinje (domaći poslovi, briga o djeci) bila cijenjena, ali ne i tržišno valorizovana kao u nekim drugim dijelovima Evrope. Up. Gillingham, 2012, 67–68.

evropske stvarnosti, onu u kojoj su žene bile istovremeno najtraženije, najranjivije, ali i najnevidljivije u historiografiji.

U pravnoj praksi srednjovjekovnog Dubrovnika trgovina robljem bila je strogo regulisana ne samo kroz bilježenje kupoprodajnih ugovora već i kroz dodatne klauzule koje su štitile interese kupaca. Dokument iz novembra 1280. godine, u kojem izvjesni Petar prodaje ropkinju Radost iz Usore, sadrži upravo takvu klauzulu. Osim što je transakcija bila uobičajeno – konačna, do smrti, prodavač se obavezuje da će, u slučaju da ropkinja pobjegne kopnom, odgovarati „secundum usum Ragusii” – prema običaju Dubrovnika. Ova odredba o jamstvu za bijeg ukazuje na razvijenost pravnog sistema koji je anticipirao rizike povezane s ropstvom i osiguravao pravnu zaštitu kupca i kontinuitet vlasništva. Prodavač nije bio odgovoran samo za ispravnost transakcije, već i za ponašanje ropkinje nakon prodaje, što potvrđuje da je ropstvo bilo duboko integrisano u pravne i ekonomske strukture grada.²⁴

Početak naredne godine ropkinja također po imenu Radost iz Usore prodana je za 8 groša izvjesnoj Dobroستی.²⁵ Isti dan Dobroستی je svoju tek stečenu ropkinju Radost iz Usore „dala i poklonila Desači do smrti” kako bi sebe oslobodila ropstva. Morala se obavezati da će, ukoliko Radost pobjegne, isplatiti Desači 12 groša bez ikakvog osporavanja, u suprotnom vratit će se u ropstvo Desači.²⁶ Navedeni dokumenti pružaju vrijedan uvid u pravni i društveni položaj roblja, ističući mehanizme kroz koje su mogli steći slobodu. Ključni aspekt ovog fenomena jeste mogućnost otkupa, koja je bila uslovljena obezbjeđivanjem druge ropkinje kao zamjene, što postavlja važno pitanje o ekonomskom položaju i potencijalnoj finansijskoj neovisnosti pojedinih robova. Analiza ovih ugovora sugerira da su neke ropkinje, poput Dobroستی, mogle raspolagati određenim finansijama ili su kroz svoj rad uspjele steći sredstva potrebna za kupovinu i preprodaju druge ropkinje. To implicira da je barem dio roblja imao mogućnost stjecanja ograničene finansijske samostalnosti bilo kroz obavljanje različitih poslova ili putem posebnih aranžmana s vlasnicima.²⁷ Pitanje ostaje koliko je takvih

24 Čremošnik, 1932, 39.

25 S obzirom da je riječ o različitim prodavačima, nismo sigurni da je riječ o istoj ropkinji, ali ne treba isključiti ni tu mogućnost. Preprodaje ropkinja znale su se dešavati u vrlo kratkom vremenskom periodu. Čremošnik, 1932, 42.

26 Čremošnik, 1932, 42.

27 U srednjovjekovnom Dubrovniku robovi su, pod određenim uslovima, mogli imati vlastitu imovinu, ali njihova prava nad tom imovinom bila su ograničena. Bez saglasnosti gospodara nisu mogli njome raspolagati niti je prodavati, budući da je formalno pripadala vlasniku. Oslobođanje roba nije

slučajeva bilo u praksi i da li se može govoriti o sistemskoj pojavi ili rijetkim izuzecima. Dodatno, način formulacije ugovora, kao i obaveza isplate određenog iznosa u slučaju bijega²⁸ govori o strogo regulisanom sistemu, gdje su čak i postupci oslobađanja ropkinja bili pravno kontrolisani. Time se otvara prostor za dalje istraživanje uloge pravnih normi i trgovinskih praksi koje su regulisale tržište roblja u Dubrovniku, kao i načina na koji su pojedinci unutar tog sistema koristili dostupne pravne mehanizme za poboljšanje svog položaja.

Također, dokumentirani su slučajevi oslobađanja robinja iz Usore, pri čemu su njihovi vlasnici omogućili oslobađanje bez ikakvih dodatnih obaveza.²⁹ Ovi sporadični primjeri postavljaju pitanja o motivima vlasnika – da li se radilo o gestama milosrđa, pravnim ili ekonomskim razlozima, ili možda o specifičnim društvenim kontekstima koji su omogućili takve odluke. S druge strane, jedan dokumentirani slučaj ropkinje iz Usore pokazuje dobrovoljno stupanje u ropstvo, što je fenomen vrijedan daljnjeg istraživanja. U dubrovačkom dokumentu od 16. novembra 1299. godine žena po imenu Margheta pred sudijom i svjedokom javno je izjavila da je robinja dubrovačkog plemića Ranjina (Nicihora Ragnanea). U svojoj izjavi Margheta potvrđuje da je njegova robinja, te da želi ostati njegova robinja zauvijek.³⁰

Marghetina izjava najvjerovatnije nije bila rezultat prisile, već formalni čin dobrovoljnog stupanja u ropstvo, koji je u srednjovjekovnom Dubrovniku bio institucionaliziran i pravno regulisan. Takvi slučajevi su se bilježili kako bi se spriječili budući sporovi oko statusa osobe, te kako bi se vlasništvo nad robom moglo pravno potvrditi i

automatski značilo i oslobađanje njegove imovine, iako je to često bila praksa. Zabilježeni su i slučajevi u kojima su porobljene žene posjedovale vlastite robove. Mnogi su koristili svoju ličnu imovinu (*peculium*) kao sredstvo za otkup slobode. Vidi: Budak, 2000, 758.

- 28 Jedan od načina da se robovi riješe svoje podređene pozicije bio je bijeg. Iako su muškarci činili manji dio ugovora o prodaji robova i zavisnih sluga, upravo su oni dominirali u ukupnom broju zabilježenih slučajeva bijega. Njihova uključenost u poslove koji su podrazumijevali kretanje, poput rada u karavanima, na brodovima ili u pratnji diplomata, otvarala je stvarne mogućnosti za bijeg. Nasuprot tome, robinje vezane za domaćinstvo, često s djecom i uključene u sistem nagrađivanja za poslušnost, bile su znatno manje sklone bijegu, što ih je činilo poželjnijima u očima vlasnika. Stuard, 1986, 45.

- 29 „...quod ancillam meam Milnam de Vsora francavi et liberavi ab omni servitute, ut dicta Milna vadat libera et franca...” Čremošnik, 1932, 110; Lučić, 1984, 283–284.

- 30 Čremošnik, 1932, 173.

zaštititi. Margheta je ovim činom trajno odustala od slobodnog statusa, prihvatajući da bude robinja navedenog Dubrovčanina u vječnost. Dobrovoljno stupanje u ropstvo, kao u slučaju Marghete, najčešće se dešavalo iz ekonomskih razloga. Siromašni ljudi bez sredstava za život mogli su se staviti pod zaštitu bogatijih građana u zamjenu za rad, smještaj i osnovnu sigurnost. Iako su time gubili ličnu slobodu, dobivali su hranu, krov nad glavom i određenu socijalnu stabilnost, što je u turbulentnim vremenima moglo značiti razliku između opstanka i propasti. Dobrovoljno stupanje u ropstvo pokazuje da robovski status nije bio isključivo rezultat rođenja ili prodaje, već je ponekad predstavljao i pragmatičan izbor pojedinca u borbi za preživljavanje.

Kupovina roblja u srednjovjekovnom Dubrovniku obavljala se prvenstveno radi zadovoljenja vlastitih potreba imućnijih slojeva društva. Većina bogatijih dubrovačkih porodica posjedovala je robove koji su služili kao radna snaga ne samo u domaćinstvima, već i u raznim zanatskim radionicama, te u javnim službama. U tom kontekstu istaknut ćemo primjere dokumenata koji nam svjedoče kako su robovi završavali u vlasništvu dubrovačkih liječnika. Dana 11. februara 1377. godine zabilježena su dva takva slučaja, oba vezana za žene iz Usore koje su prodane kao ropkinje službenim medicinskim radnicima Dubrovačke općine. Prvi slučaj odnosi se na Bogoslavu, kćer Medosije iz Usore, koju je Maroje Stanković prodao *magistru* Petru (de Serzana), gradskom liječniku, za iznos od šest zlatnih dukata. Bogoslava je bila prisutna i „voljna“, te je izjavila da će služiti svom novom gospodaru do kraja života. U dokumentu se eksplicitno navodi da *magistar* Petar ima pravo činiti s njom „što god želi, kao sa svojom vlastitom stvari“, čime se potvrđuje njen status kao pravno priznate pokretne imovine. Drugi slučaj bilježi prodaju Stojače, kćeri Ratka iz Usore, istog dana i od istog prodavatelja. Kupac je bio *magistar* Ivan, hirurg u službi Dubrovačke općine, koji je također platio šest zlatnih dukata. Stojača je dala istu doživotnu obavezu služenja, uz punu vlasničku slobodu gospodara.³¹ Iako dostupni dokumenti ne navode konkretne zadatke koje su ropkinje obavljale, činjenica da su završile u vlasništvu medicinskog osoblja u javnoj službi otvara prostor za interpretaciju njihove uloge u medicinskom kontekstu. Moguće je da su bile angažirane kao pomoćnice u liječenju i njegovanju bolesnika, pripremi lijekova, održavanju higijene ili obavljanju drugih zadataka vezanih za svakodnevnu medicinsku praksu.

31 Dinić, 1967, 34.

Istovremeno, trgovina robovima predstavljala je i sekundarni ekonomski kanal kroz koji su pojedini trgovci i vlasnici robova ostvarivali profit putem preprodaje. Dokumenti iz tog perioda pokazuju da su ropkinje iz Usore često bile uključene u takve transakcije. Kao primjer navedenom može nam poslužiti trgovac Bratoje, koji se u dva uzastopna dokumenta spominje kao prodavač ropkinja iz Usore, iako mu preprodaja roblja nije bila osnovna djelatnost.³² Njihova kupovina nije bila motivisana samo potrebom za radnom snagom, već i konkretnim ekonomskim interesima, uključujući mogućnost daljnje preprodaje i ostvarivanja profita.

Jedan od najistaknutijih poznatih aktera u ovom trgovačkom lancu bio je Žore Bokšić, ugledni dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih vladara.³³ Njegova aktivnost u trgovini robljem dokumentirana je kroz više slučajeva, uključujući kupovinu ropkinje Radoslave iz Kučeva, koju je 1367. godine nabavio od Vukca Vidoslavića u Usori.³⁴ U drugom poznatom slučaju Bokšić je pribavio, tj. kupio Miloslavu, kćerku Ostoje Obrenovića iz Usore, u Podvisokom, od izvjesnog Gojslava Bogdanića, a potom je doveo u Dubrovnik, gdje ju je dalje preprodao.³⁵ Ovo su samo neki od primjera koji potvrđuju njegovu sistematsku uključenost u trgovinu ljudima. Značajan aspekt Bokšićeve trgovačke djelatnosti ogleda se i u ulozi njegove supruge Maruše, koja ga je povremeno zastupala u poslovima prodaje roblja. Njeno aktivno sudjelovanje, potvrđeno kroz pravno valjane punomoći, otvara prostor za dalju analizu uloge žena u trgovini robljem i njihovog statusa unutar trgovačkih krugova srednjovjekovnog Dubrovnika. Takva praksa ukazuje na složenost društvenih i ekonomskih odnosa, u kojima su žene, iako formalno isključene iz političke moći, mogle djelovati kao pravno ovlaštene predstavnice u poslovnim transakcijama.

Dubrovački dokument od 27. septembra 1398. godine dodatno osvjetljava ove odnose kroz darovnicu u kojoj Maruša nastupa u ime svoga supruga Žore Bokšića kao ovlaštena punomoćnica svoga supruga.³⁶ Predmet darivanja bila je djevojka po imenu Gojslava, kćer pokojnog Vukoslava iz Usore. U dokumentu se izričito navodi da je Gojslava rođena u ropstvu, kao pripadnica *genus servorum*, što znači da

32 Čremošnik, 1932, 63. Takvih primjera ima više. U prethodno analiziranim dokumentima koji se odnose na dvije prodaje ropkinja iz Usore riječ je o istom vlasniku, odnosno identičnom prodavaču. Up. Dinić, 1967, 34.

33 O njemu: Kovačević, 1962, 289–310.

34 Dinić, 1967, 21.

35 Dinić, 1967, 42.

36 Dinić, 1967, 72–73; Kurtović, 2019, 403–404.

nije samo kupljena kao ropkinja, već je i po rođenju pripadala robovskom sloju. Osim toga, označena je kao *patarenka*, što upućuje na njenu vjersku pripadnost vjerovatno Crkvi bosanskoj, koja je u očima dubrovačkih i zapadnih krugova bila heretička. Ova oznaka dodatno je učvršćivala njen marginalizirani status i olakšavala pravno opravdanje njenog ropstva. Gojslava je prethodno bila kupljena od izvjesnog Tripka, a zatim darovana *plemenitoj gospođi* Margareti, putem njene zastupnice Mare. Sama Gojslava bila je prisutna pri darovanju i, prema formulaciji dokumenta, „svojom dobrom voljom“ pristala na darovanje, iako je jasno da se takva saglasnost u kontekstu ropstva ne može smatrati istinski slobodnom. Darovnica je sadržavala posebnu klauzulu prema kojoj se Gojslava nije smjela dalje prodavati, darovati niti otuđivati, osim ako bi gospođa Margareta odlučila da je oslobodi. U slučaju da Gojslava nadživi svoju novu gospodaricu, dokument predviđa njeno oslobađanje i stjecanje slobode. Ova odredba pokazuje da su pojedine ropkinje mogle steći slobodu, ali isključivo voljom vlasnika i pod strogo definiranim uslovima.

Sličan oblik darivanja ropkinje zabilježen je i u narednom primjeru, koji dodatno potvrđuje ustaljenost ove prakse u tadašnjim društvenim odnosima. U dokumentu iz 1370. godine zabilježen je slučaj Pribislave, kćerke Mojmila iz Usore, ropkinje koju je Luka Bogdanić prethodno kupio u Bosni od osobe po imenu Veloje. Transakcija je bila uredno zabilježena, s navedenom cijenom od 27 perpera. Ono što ovaj dokument čini posebno značajnim jest čin koji slijedi: Luka Bogdanić, kao zakoniti vlasnik Pribislave, odlučuje prenijeti svoje pravo vlasništva na drugu osobu, Vita Andrije iz Barola. Ovaj prijenos nije prodaja, već darivanje, što dodatno naglašava dubinu koncepta ropstva u srednjovjekovnom društvu. Pribislava se tretira kao stvar, kao pokretna imovina, kojom se može raspolagati voljom vlasnika, bilo prodajom, poklonom ili naslijeđem. U dokumentu se jasno navodi da Luka daje „svu svoju moć, ovlast i upravu“ nad Pribislavom Vitu, koji je bio prisutan i voljan prihvatiti je kao svoju „kupljenu i trajnu sluškinju“.³⁷ Time se potvrđuje da ropkinje nisu imale mogućnost da

37 Dinić, 1967, 26–27; Kurtović, Peco, 2021, 4–5.

Dvije godine ranije zabilježen je slučaj kupoprodaje ropkinje Budislave, kćerke Veselka iz Usore. Kupac je bio Vido (Vito) Andrija, moguće ista osoba kao u prethodnom primjeru. Ipak, u dva dokumenta njegovo porijeklo bilježi se s određenim razlikama: jednom kao „de Barleto“, drugi put kao „de Barolo“. Takve razlike mogu biti rezultat notarskih pogrešaka u pisanju toponima, što je česta pojava u srednjovjekovnim ispravama. No, ne treba isključiti ni mogućnost da se radi o dvjema različitim osobama, jednoj iz Barlete u Apuli-

samostalno nastupaju pred zakonom, već su bile predmet pravnih radnji poput bilo kojeg drugog oblika imovine. Darivanje ropkinje u ovom kontekstu nije čin milosrđa, već demonstracija apsolutne vlasti nad osobom, vlasti koja uključuje pravo da se ona pokloni kao stvar. Ovakvi dokumenti ne samo da potvrđuju postojanje ropstva, već i otkrivaju njegovu duboku integraciju u pravne i društvene strukture srednjovjekovnog Dubrovnika i šire regije. Pribislava, kao žena iz Usore, nije bila iznimka; njen slučaj samo dodatno ilustrira širu praksu trgovine i raspolaganja ljudima, u kojoj se etničko porijeklo, spol i društveni status stapaju u pravnu kategoriju „*serva empticia et perpetua*“.³⁸

Značajno je i to da su žene, posebno udovice, nastupale kao samostalni kupci ropkinja. Dokument iz 1281. godine bilježi kako Marija, udovica istaknutog dubrovačkog plemića, kupuje ropkinju Dragu porijeklom iz Usore.³⁹ Ovaj i slični primjeri pokazuju da su žene, iako pravno ograničene u nekim aspektima, ipak imale kapacitet da upravljaju imovinom i učestvuju u tržištu roblja, a njihova kupovina nije bila isključivo motivisana ekonomskom dobiti, već i potrebama domaćinstva, radne pomoći ili društvenog statusa.

O svakodnevnom životu robova znamo vrlo malo, budući da raspoloživi izvori, uglavnom kupoprodajni ugovor, rijetko nude informacije koje bi osvijetlile njihove lične sudbine, dužnosti ili društveni položaj. Čak i podaci o njihovom porijeklu najčešće su služili kao pravno opravdanje za porobljavanje, a ne kao deskriptivne oznake pojedinaca. S obzirom na to da su žene činile većinu robovske populacije u trgovačkim razmjenama, pretpostavlja se da je njihova prisutnost bila prvenstveno motivirana potrebama za radom u domaćinstvima. Ropkinje su dane provodile obavljajući razne kućanske poslove, poput čišćenja, kuhanja, održavanja doma, brige o svojim gospodarima, ali i odgajanja njihove djece.

Pravni i običajni okvir ropstva u srednjem vijeku bio je duboko rodno asimetričan, pri čemu se isti propisi nisu jednako primjenjivali na muškarce i žene. Ova nejednakost naročito je dolazila do izražaja u sferi

ji (južna Italija), a drugoj iz Barula u Pijemontu (sjeverozapadna Italija). Bez dodatnih izvora, identitet kupca ostaje otvoren za daljnju interpretaciju. Dinić, 1967, 23.

38 Još jedan primjer darivanja ropkinje iz Usore zabilježen je u slučaju Stanislave, koju je najprije kupila izvjesna Marija, o čemu svjedoči notarski zapis *carta servitutis* iz 1278. godine. Tri godine kasnije, 18. augusta 1281, Marija je odlučila da Stanislavu pokloni drugoj osobi i sve je to uredno zavedeno u dubrovačkim kancelarijama. Čremošnik, 1951, 192.

39 „...Marie, uxori quondam Lençi de Nichola...” Čremošnik, 1932, 58.

seksualnog iskorištavanja. Dok su odnosi između slobodnih žena i muških robova bili strogo zabranjeni i društveno stigmatizirani, seksualni odnosi između slobodnih muškaraca i ženskih robinja nailazili su na znatno blaži tretman, pa čak i na prešutno odobravanje. Ropkinje su često bile izložene seksualnom iskorištavanju od strane svojih vlasnika, nerijetko u ulozi naložnica,⁴⁰ a takva praksa nije izazivala pravne posljedice. Zakon je reagovao tek u slučajevima kada bi slobodan muškarac imao seksualni odnos s ropkinjom koja nije bila njegovo vlasništvo, posebno ako se čin dogodio u domaćinstvu njenog gospodara.⁴¹ Jedan od najmračnijih aspekata ovih odnosa bio je status djece rođene iz takvih veza: bez obzira na očinstvo, djeca ropkinja automatski su se smatrala robovima. Ova pravna norma bila je jasno definirana i nije ostavljala prostor za tumačenje, ropski status majke određivao je pravni položaj potomstva.⁴²

Putovanja bez izbora: roblje iz Usore u mediteranskom svijetu

Savremena historiografija sve više odbacuje tradicionalnu sliku srednjeg vijeka kao perioda statičnosti i izolacije. Umjesto toga naglašava se da su ljudi, roba, ideje, tehnologije, religije i kulturni obrasci neprestano cirkulirali evropskim prostorom. Mobilnost se ne odnosi isključivo na slobodne pojedince poput trgovaca, misionara ili diplomata, već ob-

40 Mnoge robinje radile su u bordelima pod dubrovačkim gradskim zidinama, što spominje i Marin Držić u jednom od svojih djela. Up. Stojkovski, 2011, 252.

41 U srednjovjekovnom pravnom kontekstu, ropkinje su bile tretirane kao sva-ka druga imovina, bez priznanja njihove ličnosti ili prava. Povreda njihovog tijela nije se tumačila kao čin nasilja nad ženom, već isključivo kao povreda vlasničkih prava. Seksualni čin, čak i kada je prisilan, nije bio predmet pravne osude zbog nasilja, već bi eventualno bio razmatran samo u okviru štete nanesene vlasniku. Susan Mosher Stuard navodi jedan upečatljiv primjer iz Dubrovnika koji to jasno ilustrira. Naime, plemić Marino Ranjanin podnio je tužbu protiv drugog plemića, Marina Getaldića, zbog napada na dvije njegove ropkinje koje su radile u vinogradu izvan gradskih zidina. Time je Ranjanin zapravo branio svoja imovinska prava, jer bi optuženi izbjegao krivično gonjenje da je svoje postupke ograničio na vlastite robinje. Stuard, 1995, 10.

42 Iako rijetko, zabilježeni su pojedinačni slučajevi u kojima bi otac priznao dijete koje je imao sa sluškinjom i odgajao ga kao zakonito. Takvi postupci najčešće su se vezivali za izuzetne okolnosti, primjerice kada otac nije imao drugu djecu, pa bi dijete rođeno iz veze s ropkinjom bilo prihvaćeno i odgajano kao vlastito. Međutim, takvi slučajevi ostaju izuzetak, dok je pravna praksa u većini slučajeva dosljedno održavala ropski status djece ropkinja. Stuard, 1995, 15.

uhvata i neslobodne slojeve društva, uključujući robove. Poseban primjer takve mobilnosti predstavlja roblje porijeklom iz srednjovjekovne Bosne. Iako lišeni lične slobode, pripadnici ove populacije bili su uključeni u trgovačke mreže koje su povezivale Bosnu s jadranskim gradovima poput Dubrovnika, te dalje s Venecijom, Genovom, Barcelonom, pa čak i Bliskim Istokom.⁴³ Bosansko roblje, uključujući roblje iz Usore, prodavalo se i prevozilo u udaljene regije, često prelazeći stotine, pa i hiljade kilometara od svojih zavičaja. Ova prisilna mobilnost pokazuje da kretanje nije bilo privilegija slobodnih slojeva, već je zahvatilo šire društvene segmente. Takva dinamika ukazuje na potrebu da se mobilnost u srednjem vijeku ne posmatra isključivo kroz prizmu slobode izbora, već i kroz strukture prisile, trgovine i političke dominacije.⁴⁴

Dubrovnik je u srednjem vijeku predstavljao jedno od ključnih čvorišta trgovine robljem koje je povezivalo unutrašnjost Balkanskog poluotoka s mediteranskim trgovačkim i aristokratskim centrima. Posebno su bile tražene djevojčice iz bosanskih krajeva, koje su po rođenju pripadale robovskom sloju i često bile identificirane kao pripadnice *patarenske* vjere. Njihov pravni status, etnička i vjerska pripadnost, kao i maloljetnost činili su ih izrazito ranjivom i poželjnom robom na tadašnjem tržištu.⁴⁵

43 U analizi ranosrednjovjekovne trgovine robljem Christopher Paoletta ističe višeslojnost i fleksibilnost trgovačkih mreža, koje su obuhvatale dugodometne, regionalne i lokalne razmjene. Iako su se povezivale u šire sisteme, lokalne i regionalne mreže zadržavale su autonomnost, često jačajući kada je dugodometna trgovina opadala. Prema autoru, upravo su te mreže pokazivale veću stabilnost i dugovječnost. U bosanskom kontekstu trgovina robljem odvijala se kroz regionalne mreže koje su povezivale unutrašnjost s obalnim gradovima poput Dubrovnika. One su djelovale izvan imperijalnih struktura, potvrđujući sposobnost lokalnih sistema da funkcionišu samostalno. Dubrovnik, kao važna mediteranska luka, omogućavao je uključanje u šire trgovačke tokove. Robovi su se preko njegove luke izvozili prema talijanskim gradovima i drugim centrima, čime se lokalna razmjena stapala s međunarodnom i potvrđivala autorovu tezu o istovremenoj autonomnosti i povezanosti mreža. Paoletta, 2020, 41–42.

44 O'Doherty - Schmiede, 2015, XIV.

45 Ilustrativan primjer funkcionalne uloge robova u kasnosrednjovjekovnim trgovačkim društvima predstavlja slučaj firentinskog trgovca Francesca Datinija iz Prata, koji je od partnera u Genovi zatražio da mu nabavi ropkinju, djevojčicu između osam i deset godina, „dobre loze, zdravlja i naravi“, za obavljanje kućanskih poslova poput „pranja suđa, nošenja drva i hljeba do peći“. Nakon neuspjeha u Genovi ropkinju je kupio u Veneciji, a pretpostavlja se da je bila bosanskog porijekla. Ovaj slučaj potvrđuje prisutnost robovske

Trgovina robljem između Dubrovnika i Venecije odvijala se pretežno u jednosmjernom pravcu, iz Dubrovnika prema Veneciji, pri čemu je zabilježen njen intenzivan porast tokom XIII i XIV stoljeća. U nekoliko dokumentiranih slučajeva prodaje ropkinja porijeklom iz Usore kupci su dolazili upravo iz Venecije. O njihovoj daljoj sudbini, međutim, ne postoje pouzdani podaci, što otvara niz pitanja o tome da li su te žene nastavile život u Veneciji kao radna snaga u domaćinstvima i radionicama ili su pak bile uključene u šire mreže preprodaje roblja koje su sezale i izvan teritorija Mletačke Republike.⁴⁶

U novembru 1398. godine Dubrovčanin Ivan Gučetić (Zanin de Gociis) kupio je dvije djevojčice iz Usore: Dragnu, staru oko trinaest godina,⁴⁷ i Ivicu, staru oko jedanaest,⁴⁸ obje rođene u ropstvu i označene kao *patarenke*. Ova dvostruka oznaka, etnička i vjerska, dodatno je učvršćivala njihov marginalizirani status i pravno opravdavala njihovo ropstvo. Dragna je kupljena direktno od svog oca Milše, dok je Ivica prodana od strane strica Dobroslava (otac se spominje kao pokojni). Nakon dolaska u Dubrovnik obje djevojčice su pred notarom i svjedocima izjavile da se, „svojom voljom, bez prisile ili straha“ obavezuju na doživotnu poslušnost Ivanu i njegovom zastupniku Benediktu Gondoli. Ove izjave, iako formalno pravno važeće, u kontekstu ropstva i maloljetnosti ne mogu se smatrati izrazom stvarne slobode. Njihova saglasnost bila je dio pravne procedure (formulacija koja je bila standardna u notarskim spisima) kojom se potvrđivao status kupljene ropkinje i omogućavalo dalje raspolaganje osobom kao imovinom. Djevojčice poput Dragne i Ivice bile su potpuno lišene pravnog subjektiviteta, tretirane kao roba, čije se porijeklo, vjera i dob bilježe isključivo radi pravne sigurnosti kupca. Njihova *patarenska* vjerska pripadnost dodatno ih je marginalizirala i olakšala njihovu pravnu klasifikaciju kao robova.

U trećem dokumentu Ivan Gučetić (Zaninus Clementis de Gočiis) potvrđuje da je obje djevojčice kupio po nalogu i za račun firentinskog

trgovine u urbanim sredinama i otkriva kriterije koje su kupci primjenjivali pri odabiru robova: dob, zdravlje, temperament i etničko porijeklo. Stuard, 1995, 12–13.

46 Notarski dubrovački zapisi iz 1281. i 1282. godine, u kojima se bilježi prodaja robinja iz Usore venecijanskim kupcima, nedvosmisleno potvrđuju da je roblje s područja Usore bilo predmet izvoza u Veneciju, iako sami dokumenti nisu bogati drugim informacijama osim osnovnih podataka o transakciji. Čremošnik, 1932, 46, 87.

47 Div. Canc. XXXIII, 129 (16. 11. 1398); Dinić, 1967, 75–76; Kurtović, 2019, 405.

48 Div. Canc. XXXIII, 129 (16. 11. 1398); Dinić, 1967, 76; Kurtović, 2019, 405–406.

plemića Tadeja Petra, koji je tada živio u Veneciji. Kupovina je izvršena od Tadejevog novca, koji je Ivanu predao Benedikt Gondula, a ropkinje su trebale biti poslone u Italiju upravo preko Benediktove ruke. Ivan formalno prenosi sva prava nad Dragom i Ivicom na Tadeja, uključujući pravo da ih zadrži, proda, daruje ili koristi kao svoju imovinu.⁴⁹

Kupovina direktno u Usori pokazuje da su dubrovački trgovci djelovali na terenu, ne oslanjajući se isključivo na posrednike, već su aktivno učestvovali u nabavci ropkinja kako za sebe tako i za međunarodne klijente.⁵⁰ Draga i Ivica, dvije djevojčice iz Usore, postale su dio tog sistema, ne kao osobe već kao imovina u rukama moćnih muškaraca i institucija. Ova dva slučaja jasno pokazuju da su bosanske djevojčice, rođene u ropstvu i često označene kao patarenke, bile predmet ciljane trgovine za strane naručioce, u ovom slučaju za jednog firentinskog plemića u Veneciji. Dubrovnik je u toj mreži imao ulogu posredničkog i pravnog čvorišta, gdje su se obavljale kupovine, sastavljali notarski akti i organizovala isporuka.

U istom pravnom i društvenom okviru, i Gojna iz Usore bila je evidentirana kao ropkinja po porijeklu, što je u dubrovačkom dokumentu jasno označeno terminom *genus servorum*. Gojna, kćer pokojnog Radoje, kupljena je u Usori od strane dubrovačkog građanina Stojka Bogdanovića, koji ju je potom prodao venecijanskom plemiću Stefanu Contarenu iz kvarta svetog Benedikta. Transakcija je bila u potpunosti formalizirana: djevojčica stara 12 godina, bila je prisutna, navodno voljna, a cijena je iznosila dvadeset i pet zlatnih dukata. Kupac ju je prihvatio „zdravu ili bolesnu, dobru ili lošu“, bez ikakvih garancija. Značajan detalj u dokumentu jeste promjena njenog imena. Djevojčica koja se u slavenskom kontekstu zvala Gojna, po dolasku u Dubrovnik postala je Simona.⁵¹ Takve promjene nisu bile neuobičajene prilikom prelaska ropkinja iz jednog kulturnog i jezičkog okruženja u drugo. Ime „Simona“ vjerovatno je odabrano radi lakše integracije u venecijansko društvo, olakšanja komunikacije, ali i simboličkog prekida s prethod-

49 Div. Canc. XXXIII, 141 (15. 4. 1399); Kurtović, 2019, 408.

50 Jedan od primjera kupovine ropkinja od strane dubrovačkih trgovaca neposredno u Usori zabilježen je 16. juna 1388. godine, kada je Bogdan Okrugli kupio Pribislavu, kćer Radeše iz Usore. U notarskom dokumentu Pribislava je označena kao *serva emptica*, što implicira da je bila kupljena s obavezom doživotne službe. Takav status podrazumijevao je potpunu pokornost gospodar, uključujući obavezu da mu služi vječno, izvršava sve njegove naredbe i da ga ne napušta bez njegove izričite dozvole. Dinić, 1967, 47.

51 Dinić, 1967, 69–70.

nim identitetom. Promjena imena često je služila kao sredstvo potpune asimilacije i podvrgavanja novoj sredini.

Zanimljivo je primijetiti da su ropkinje porijeklom iz Usore, kao i iz ostalih dijelova bosanske srednjovjekovne države, nosile uglavnom slavenska narodna imena poput Radost, Dobrost, Draga, Tihoslava, Milica, Dragoslava, Gojislava, Ivica i dr.⁵² Međutim, dolaskom u Dubrovnik neke od njih mijenjale su imena, kao što je bio slučaj s Gojnom, koja je postala Simona. Ova praksa može se tumačiti i u kontekstu šireg procesa pokrštavanja robova u zapadnom Mediteranu.⁵³ Razlozi za promjenu imena bili su višestruki, od olakšanja integracije u novo društveno okruženje preko prelaska na drugu vjeru, do prilagođavanja očekivanjima novih vlasnika i lokalnim društvenim normama.

Osim Venecije ropkinje iz Usore izvožene su i u druge mediteranske gradove,⁵⁴ što potvrđuje i slučaj zabilježen 22. augusta 1281. godine. Tada je gospodin Nikola Bondimir, stanovnik Tripolija, u Dubrovniku od istog trgovca kupio dvije ropkinje iz Usore: Tvrdislavu i Drugost. Obje transakcije bile su standardne, konačne i važeće do smrti ropkinja.⁵⁵ Kupci poput Nikole Bondimira, koji je djelovao u Tripoliju, svjedoče o tome da su žene iz Usore dospijevale i u gradove Levanta, gdje su, s obzirom na tadašnje društveno-ekonomske okolnosti, vjero-

52 Dedić, 2014, 63–74.

53 Ova praksa, koja je uključivala i promjenu imena, bila je sastavni dio procesa konverzije neslobodnih osoba u zajednicu vjernika. Nenad Fejić, na osnovu istraživanja provedenih u arhivima Barselone, gdje je prikupio četrdesetak kupoprodajnih ugovora u kojima se pojavljuju robovi bosanskog porijekla, analizira obrasce trgovine bosanskim robovima, njihovu percepciju, te religijsko-kulturne mehanizme koji su pratili njihovu konverziju i transformaciju identiteta. U notarskim registrima često se bilježi da robovi nisu bili kršteni (*servus nondum christianus, serva nondum baptizata*), te da su nakon prodaje bivali kršteni i dobivali novo ime, čime su formalno ulazili u zajednicu vjernika. Ova praksa bila je naročito prisutna kod bosanskih robova koji su se povezivali s *katarskom herezom*, a krštenje je služilo kao sredstvo legitimacije njihovog robovskog statusa. Kupoprodajni akti često su sadržavali oba imena, staro i novo, čime se potvrđivala transformacija identiteta kroz religijski obred. Fejić, 2002, 298–299.

54 Jedan od rijetkih dokumenata iz tog vremena svjedoči i o izvozu roblja iz Bosne u druge talijanske gradove pored Venecije. Dana 2. augusta 1282. u Dubrovniku prodana je robinja Godmila iz Usore sudiji Adamaru, službeniku grofa iz Trana u Apuliji, za šest srebrenih groša. Ovaj zapis pokazuje da su žene iz Bosne, poput Godmille, završavale i u južnoj Italiji, što potvrđuje široku mrežu trgovine robljem između Balkana i Apulije. Čremošnik, 1932, 86.

55 Čremošnik, 1932, 64.

vatno bile angažirane u domaćinstvima, zanatskim radionicama ili kao dio složenih trgovačkih mreža.

Slično kao što su Venecija, Genova, Barcelona i Sevilla povezivale unutrašnjosti Evrope s obalnim tržištem, Dubrovnik je imao posredničku ulogu između Bosne i zapadnog Mediterana, uključujući Kataloniju i Al-Andalus,⁵⁶ omogućujući plasman roblja porijeklom iz bosanske srednjovjekovne države, najčešće žena i djece, koje je bio posebno traženo zbog svoje radne sposobnosti, jezičke prilagodljivosti i kulturne fleksibilnosti. Ženske robinje, obučene za obavljanje kućnih poslova, izvozile su se iz Dubrovnika prema trgovačkim centrima Italije, ali i prema južnoj Francuskoj, Siciliji i Levantu, gdje je hronični nedostatak lokalne radne snage poticao potražnju za uvezenim robljem.⁵⁷

Prodaja roblja koje je dospijevalo u Dubrovnik, uključujući i ropkinje iz Usole, stranim kupcima, naročito imućnim urbanim domaćinstvima, bila je motivisana upravo tom strukturnom potražnjom za obućenom radnom snagom. Ropkinje iz dubrovačkih domaćinstava, već prilagođene gradskom životu i obučene za kućanske poslove, postizale su višu tržišnu vrijednost u odnosu na one koje su dolazile direktno iz zaleđa. Njihova sposobnost da se uključe u urbani ritam činila ih je posebno traženima na tržištima zapadnog Jadrana i šireg Mediterana.⁵⁸ Ironično, iako pod prisilom, upravo su porobljene žene bile među rijetkim društvenim slojevima koji su intenzivno migrirali pomorskim putevima, anticipirajući kasnije obrasce kretanja nekvalificiranih radnika. Nekoliko zabilježenih slučajeva, u kojima se obučene ropkinje najprije prodaju, a zatim kupuju nove, sugerira da je njihova priprema za izvoz mogla predstavljati oblik specijalizirane djelatnosti usmjerene ka dodatnoj zaradi.⁵⁹

⁵⁶ Up. Fejić, 1981, 27–48.

⁵⁷ Stuard, 1986, 48.

⁵⁸ Paleolla, 2020, 187.

⁵⁹ Iako za takvu pretpostavku nema konkretnih dokaza, pa ni u primjeru koji donosi Susan Mosher Stuard, ona se ne može u potpunosti odbaciti. U radu o urbanom ropstvu Stuard navodi slučaj Slave, supruge dubrovačkog vlastelina Marina Binčulića, koja istoga dana prodaje jednu ropkinju venecijanskom kupcu i kupuje drugu, porijeklom iz Bosne. Budući da nemamo podatke o starosti ni jedne ni druge ropkinje, a cijena im je bila jednaka, teško je potvrditi da je riječ o zamjeni obučene ropkinje novom, koju tek treba pripremiti za izvoz. Ipak, zahtjevi stranih kupaca u Dubrovniku, poput poznavanja jezika, prikladnog ponašanja i radne discipline, upućuju na postojanje tržišnih očekivanja koja su mogla potaknuti domaćinstva da aktivno oblikuju ropkinje za prodaju. Čremošnik, 1932, 63–64; Up. Stuard, 1986, 43.

Uprkos formalnim zabranama i moralnim osudama, ropstvo je opstajalo kroz različite epohe, svjedočeći o svojoj kompleksnosti i otpornosti. U srednjem vijeku ropstvo je bilo prisutno i u evropskim društvima koja su nominalno odbacivala tu praksu.⁶⁰ Posebno su ranjive bile zajednice koje su se nalazile izvan dominantnih religijskih i političkih struktura. Bosna, često označavana kao heretička zemlja zbog djelovanja Crkve bosanske, bila je percipirana kao pogodno područje za porobljavanje. U svijesti savremenika izvan Bosne pojmovi „bosanski“ i „patarenski“ nerijetko su se poistovjećivali kada se govorilo o roblju.⁶¹ U tom kontekstu ropkinje iz Usore mogu se posmatrati kao konkretne žrtve ovakvih procesa društvene isključivosti. Njihova marginalizacija nije bila slučajna, već je proizašla iz specifične vjerske fragmentacije koja je obilježavala bosanski prostor. Dominantna pripadnost lokalnog stanovništva Crkvi bosanskoj, instituciji koju su vanjski akteri, naročito katolički i pravoslavni autoriteti, često označavali kao heretičku, dodatno je učvrstila percepciju „drugosti“ i time legitimirala njihovo porobljavanje u očima trgovačkih i političkih struktura koje su djelovale izvan tog konteksta. Ova kombinacija vjerske stigmatizacije i društvene fragmentacije nije samo ideološki oblikovala odnose moći, već je imala i vrlo konkretne posljedice u obliku trgovine ljudima, pri čemu su žene iz perifernih zajednica poput Usore bile posebno ranjive i izložene.

60 U srednjovjekovnom mediteranskom svijetu ropstvo je imalo važnu društvenu i ekonomsku ulogu, a trgovina robljem bila je široko rasprostranjena. Protivljenja su se uglavnom temeljila na strateškim, a ne etičkim razlozima s ciljem da se spriječi korist neprijateljske strane. Nijedna od tri velike religije nije osporavala ropstvo kao instituciju ili zagovarala njegovo ukidanje. Umjesto toga, religijske norme služile su regulaciji i ublažavanju njihovih posljedica. Iako je porobljavanje pripadnika iste vjere formalno bilo zabranjeno, te su se zabrane često zaobilazile. Latinski kršćani, naprimjer, porobljavali su pravoslavne hrišćane iz Vizantije, pa čak ih i kupovali od muslimanskih trgovaca. Etničke oznake u notarskim dokumentima nisu bile samo opisne, već su često služile kao pravna osnova za opravdanje porobljavanja. Cluse – Amitai, 2017, 11–30.

61 Fragmentacija srednjovjekovnog društva po političkim, kulturnim i naročito vjerskim linijama rezultirala je stvaranjem brojnih „drugih“ pojedinaca i zajednica koje su se nalazile izvan dominantnih društvenih okvira i koje su se, upravo zbog te marginalizacije, smatrale legitimnim metama za porobljavanje. Takva društvena dinamika, direktno je pogodovala razvoju trgovine robljem, jer je omogućavala ideološko opravdanje nasilne eksploatacije onih koji su bili označeni kao „nepripadnici“ vlastite zajednice. Paoella, 2020, 42.

U srednjovjekovnim tokovima robovske trgovine žene porijeklom s Balkana, a naročito iz Bosne, bile su izložene sistematskom nasilju koje je nadilazilo fizičko porobljavanje. Njihova prisilna mobilnost, najčešće započinjana izvozom preko Dubrovnika, vodila ih je ka Veneciji i dalje širom Mediterana. U tom procesu tragovi njihovih života često se gube u dokumentima, dok se njihova prisutnost svodi na fragmentarne bilješke u trgovačkim i pravnim zapisima.⁶² Ono što je činilo suštinu nasilja nad njima bilo je u potpunom prekidu veze s vlastitim kulturnim i društvenim okruženjem, što je dovelo do gubitka identiteta i osjećaja pripadnosti. Njihova identitetska matrica bivala je izbrisana i zamijenjena novim, nametnutim obrascima, dok je čak i bijeg rijetko pružao stvarnu mogućnost povratka kući, daleko preko mora.⁶³

Krajem XIV i početkom XV stoljeća dubrovačka vlada i bosanska strana poduzimale su mjere za suzbijanje trgovine robljem. Zajedničkom odlukom iz 1396. godine nastojali su spriječiti krijumčarenje roblja, što je kasnije dovelo do formalne zabrane trgovine slobodnim ljudima. Bosanski kralj Ostoja tražio je prekid trgovine robljem, posebno na trgu Drijeva, a Dubrovčani su 1400. godine donijeli zabranu kupoprodaje ljudi i naredili hapšenje prekršitelja, pozivajući bosansku vlast da uvede slične mjere.⁶⁴ Unatoč brojnim upozorenjima i zabranama, tek 1416. godine donesene su strožije mjere protiv prodaje robova. Propisi su zabranili kupoprodaju, posredništvo i učestvovanje u trgovini robljem na dubrovačkom području, uz kazne zatvora i novčane kazne. Ipak, Dubrovčani su i dalje smjeli kupovati robove za vlastitu upotrebu, što je činilo zabranu djelimičnom. Fokus ovih mjera bio je sprečavanje pretvaranja slobod-

62 Sudbine žena koje su dospijevale u mediteranske trgovačke centre ostaju uglavnom nepoznate, jer njihova daljnja kretanja nisu dokumentirana. Nepoznato je koliko ih je zadržano u lukama poput Venecije, a koliko je preprodavano dalje i kako su dalje iskorištavane. U razvijenom srednjem vijeku u zapadnoj Evropi postojala je institucionalizirana mreža seksualne eksploatacije kroz bordele pod nadzorom lokalnih vlasti. Iako izvori rijetko bilježe pojedinačne sudbine, nije isključeno da su neke od žena porijeklom iz Usore završile upravo u takvim ustanovama. Paoletta, 2020, 193–214.

63 Za ovu temu relevantni su rezultati istraživanja Suzanne Stuard o nevidljivosti porobljenih žena u izvorima. Robovi koji su služili u italijanskim domaćinstvima rijetko su ostavljali trag u pisanim izvorima, osim sporadičnih imena tatarskog, grčkog i slavenskog porijekla, te nekoliko stihova na tzv. „jeziku robinja“ (*linguaggio di schiave*). Vidi: Stuard, 1995, 19.

64 Kurtović, 2020, 55–56.

nih ljudi u roblje, dok je legalna trgovina robovima i dalje postojala, ali u smanjenom obimu.⁶⁵

Robovsku radnu snagu sve češće su zamjenjivali sluge i sluškinje, no pravna i društvena zavisnost ostajala je prisutna. Za razliku od robova, koji su se kupovali kao imovina, sa slugama se sklapao vremenski ograničeni ugovor o služenju. Oni su uključivali početnu isplatu novca pojedincu ili njegovim starateljima u zamjenu za određeni period rada, uz mogućnost dodatnih klauzula koje su regulisale bijeg, smještaj, ishranu, odijevanje i obuku za zanatske vještine. Ova reorganizacija u načinu opskrbe radne snage za potrebe dubrovačkih domaćinstava označila je formalni pomak od ropstva ka ugovornoj radnoj službi, ali bez suštinske promjene u svakodnevnim uvjetima rada. Jedna od rijetkih konkretnih razlika ležala je u trajanju ugovora i nemogućnosti pravne preprodaje ili izvoza ugovorenih radnika, što ih je činilo nominalno slobodnijima, ali ne nužno i manje zavisnima.⁶⁶ Izrazi *ancilla* i *servus*, koji su označavali ropkinje i robove, vremenom su zamijenjeni terminima *famuli* i *servientes*, pri čemu je novi naziv često bio eufemizam za zavisne osobe, odražavajući postupnu tranziciju u jeziku.⁶⁷ U tom kontekstu promjena termina više je služila prikrivanju kontinuiteta zavisničkog odnosa nego njegovom stvarnom ukidanju.

Zaključak

Dubrovački arhiv predstavlja izuzetno vrijedan izvor za proučavanje zemalja unutrašnjosti, posebno u kontekstu nedostatka domaće arhivske građe, kao što je slučaj s Bosnom. Iako su Usora i Soli, zbog svoje geografske udaljenosti od središta dubrovačkih interesa, slabije doku-

65 Dana 27. januara 1416. godine, Veliko vijeće Dubrovačke Republike zabranilo je trgovinu robljem na teritoriji grada, kao odgovor na pritužbe susjednih vladara koji su takvu praksu smatrali nečovječnom, sramotnom i protivnom ljudskom dostojanstvu. U dokumentu se naglašava da je čovjek stvoren „na sliku našeg Stvoritelja“, čime se robovima priznaje pripadnost ljudskoj vrsti bez obzira na vjeru ili porijeklo. Zabrana se odnosila na kupovinu, prodaju, posredovanje i prijevoz robova, uz kaznene i novčane sankcije, dok je posjedovanje robova za lične potrebe ostalo dozvoljeno, što ukazuje na kompromis između moralnih načela i ekonomskih interesa. U januaru 1418. godine zabrana trgovine robljem proširena je na cijeli mediteranski prostor, s dodatnim sankcijama za prijevoz robova na stranim brodovima izvan Jadranskog mora, dok je posjedovanje robova ostalo pravno dozvoljeno. Fejić, 2002, 305–307

66 Janeković Römer, 1994, 122.

67 Stuard, 1986, 45.

mentovane u odnosu na druge dijelove srednjovjekovne bosanske države, i rijetki sačuvani podaci nude dragocjen uvid u društveno-ekonomske tokove tog vremena.

Fokus na trgovinu robljem porijeklom iz Usore, s naglaskom na mlade žene, otkriva složenu i višeslojnu sliku ropstva u srednjovjekovnoj Bosni i njenim vezama s Dubrovnikom. Iako arhivski izvori svode prodaju žena isključivo na ekonomski čin, ipak smo je nastojali sagledati u kontekstu tadašnjih društvenih normi, rodni uloga i pravnih praksi. Ropkinje su služile u domaćinstvima, radionicama i često bile izložene seksualnom iskorištavanju, živeći u uslovima podređenosti, fizičkog i emocionalnog opterećenja te ograničenih mogućnosti za lični razvoj. Njihova radna snaga bila je ključna za funkcionisanje urbanih sredina, dok su istovremeno trpjele duboke oblike društvene i lične dehumanizacije.

Afirmacija historije Usore i Soli, zajedno s osvjetljavanjem zane-marenih rodni i regionalnih aspekata ropstva na srednjovjekovnom Balkanu, otvara prostor za dublje razumijevanje srednjovjekovnih društvenih struktura. Mikrohistorijski pristup pokazuje da i fragmentarni izvori mogu razotkriti složene obrasce svakodnevice, te ukazati na važnost daljnjeg istraživanja marginaliziranih prostora i grupa koje su oblikovale društvenu dinamiku srednjeg vijeka. Takva perspektiva doprinosi širenju historiografskih okvira srednjovjekovne Bosne i potiče promišljanje o ulozi lokalnih iskustava u širim procesima društvene transformacije.

Conclusion

The Dubrovnik archives constitutes an exceptionally valuable source for the study of inland regions, particularly in light of the scarcity of indigenous archival material, as is the case with Bosnia. Although Usora and Soli, due to their geographical distance from the core of Dubrovnik's interests, are less documented than other parts of the medieval Bosnian polity, even the few surviving records provide precious insight into the socio-economic currents of the time.

The focus on the slave trade originating from Usora, with particular emphasis on young women, reveals a complex and multilayered picture of slavery in medieval Bosnia and its connections with Dubrovnik. While archival sources reduce the sale of women to a purely economic transaction, our analysis seeks to situate it within the broader framework of contemporary social norms, gender roles, and legal prac-

tices. Female slaves served in households and workshops and were frequently subjected to sexual exploitation, living under conditions of subordination, physical and emotional strain, and severely limited opportunities for personal development. Their labor was indispensable to the functioning of urban environments, even as they endured profound forms of social and personal dehumanization.

The affirmation of the histories of Usora and Soli, together with the illumination of neglected gendered and regional dimensions of slavery in the medieval Balkans, opens new avenues of research for a deeper understanding of medieval social structures. A microhistorical approach demonstrates that even fragmentary sources can uncover intricate patterns of everyday life and highlight the importance of further research into marginalized spaces and groups that shaped the social dynamics of the Middle Ages. Such a perspective contributes to the expansion of historiographical frameworks of medieval Bosnia and encourages reflection on the role of local experiences within broader processes of social transformation.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

- Čremošnik, Gregor. *Kancelarijski i notarski spisi 1278–1301*, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje, Spomenici srednjeg veka, Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva, serija III, sveska 1, Beograd 1932.
- Čremošnik, Gregor. *Spisi dubrovačke kancelarije*, knj. I, *Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951.
- Dinić, Mihailo J. *Iz Dubrovačkog arhiva*, knjiga III, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III odeljenje, knjiga XXII, Beograd 1967.
- Lučić, Josip. *Spisi dubrovačke kancelarije*, knj. II, *Zapisi Tomazina de Savere 1282–1284*. *Diversa cancellariae I (1282–1284) Testamenta I (1282–1284)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred društvene znanosti, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1984.

- Smičiklas, Tadija. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, svezak III (1201–1235), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1905.
- Kurtović, Esad. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)* 1–3, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, JU Historijski arhiv, Sarajevo 2019.
- Kurtović, Esad - Peco, Almir. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)* 1–3, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv, Sarajevo 2021.

Literatura

- Budak, Neven. „Slavery in Late Medieval Dalmatia/Croatia: Labour, Legal Status, Integration“, *Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge*, tome 112, No. 2, Rome 745–760.
- Cluse, Christoph – Amitai, Reuven. „Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 CE): Introduction“, *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 CE)*, ed. Reuven Amitai – Christoph Cluse, Turnhout: Brepols 2017, 11–30.
- Čremošnik, Gregor. „Pravni položaj našeg roblja u srednjem vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova seria, br. 2, Sarajevo 1947, 69–73.
- Ćirković, Sima. „Zemlja Mačva i grad Mačva“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knj. LXXIV, Sv. 1–4, Filološki fakultet, Beograd 2008, 3–20.
- Dautović, Dženan. „Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i publicistici“, *Zamišljanje Žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova (ur. Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić), Heinrich Böll Stiftung, Sarajevo 2023, 40–41.
- Dedić, Enes. „Učestalost ženskih imena u srednjovjekovnoj Bosni“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga XVII/3, Filozofski fakultet, Sarajevo 2014, 63–74.
- Detelić, Mirjana. „Slavery in the West Balkans: history and oral tradition“, *Grenzüberschreitungen Traditionen und Identitäten*

in *Südosteuropa*, Festschrift für Gabriella Schubert (ed. Herausgegeben von Wolfgang Dahmen, Petra Himstedt-Vaid und Gerhard Ressel), Harrassowitz Verlag, Balkanologische Veröffentlichungen, Band 45, Weisbaden 2008, 61–71.

- Duranović, Elmedina. „Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279–1301“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knj. XVII/3, Sarajevo 2014, 47–62.
- Fejić, Nenad. „Imaging the „Other”: The Bosnian Slave in Mediterranean Space during the Lower Middle Ages“, *The Medieval History Journal*, 5, 2002, 291–308.
- Gillingham, John. „Women, children and the profits of war“, *Gender and Historiography: Studies in the earlier middle ages in honour of Pauline Stafford*, (ed. Janet L. Nelson, Susan Reynolds, Susan M. Johns), University of London Press, London 2012, 61–74.
- Janeković Römer, Zdenka. *Rod i grad: Dubrovačka obitelj od XII do XV stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik 1994.
- Kłosowska, Anna. „The Etymology of Slave“, *Disturbing Times: Medieval Pasts, Reimagined Futures*, (ed. Catherine E. Karkov, Anna Kłosowska and Vincent W. J. van Gerven Oei), Punctum Books, California 2020, 151–214.
- Kovačević, Desanka. „Žore Bokšić, dubrovački trgovac i proto-vestijar bosanskih kraljeva“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 13 Sarajevo 1962, 289–310.
- Kurtović, Esad. „Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Vol. 7, Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet, Sarajevo 2020, 49–64.
- Mrgić, Jelena. *Severna Bosna 13–16. vek*, Posebna izdanja, knj. 55, Istorijski institut, Beograd 2008.
- Nikolić Jakus, Zrinka. „Slavs but Not Slaves: Slavic Migrations to South Italy in the Early and High Middle Ages“, *Migration and Return: Peoples and Objects on the Move*, (ed. Marianne O'Doherty and Felicitas Schmieder), Brepols, Rurnhout 2015, 267–290.
- O'Doherty Marianne - Schmiede, Felicitas. „Introduction“, *Travels and Mobilities in the Middle Ages: From the Atlantic to the*

Black Sea, (ed. Marianne O'Doherty i Felicitas Schmiede), Brepols, Turnhout 2015, IX–XLIII.

- Paoletta, Christopher. *Human trafficking in medieval Europe: Slavery, Sexual Exploitation, and Prostitution*, University Press, Amsterdam 2020.
- Stojkovski, Boris. „Facts and fates. Slave women and prostitutes as socially excluded groups in medieval Dubrovnik”, *Media discourse of poverty and social exclusion*, ur. D. Valić-Nedeljković, Filozofski fakultet, Novi Sad 2011, 247–256.
- Stuard, Susan Mosher. „To Town to Serve: Urban Domestic Slavery in Medieval Ragusa”, *Women and Work in Preindustrial Europe*, (ed. Barbara A. Hanawalt) Indiana University Press, Bloomington 1986, 39–93.
- Stuard, Susan Mosher. „Ancillary Evidence for the Decline of Medieval Slavery”, *Past & Present*, No. 149 (novembar 1995), Published By: Oxford University Press, 3–28.
- Vinaver, Vuk. „Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku”, *Anali Historijskog instituta*, br. 2, Dubrovnik 1953, 125–147.

ŽUPANI USORE, SOLI I TREBOTAČA

Apstrakt

U ovom radu se saopštavaju podaci o tituli župana i njenim nosiocima iz *zemalja* Usore i Soli, kao i iz župe Trebotić budući da su u jednom periodu tokom XIV vijeka činile posebnu upravnu oblast Bosanske države. Centralni dio rada sadrži opis aktivnost šestorice župana iz te oblasti (Budoš, Poručen Pribislavić, Juraj Tihčinović, Ivahn Pribilović, Novak Ivahnčić i Dragić Poznanović) koji su, kao svjedoci, zabilježeni u poveljama bosanskih vladara od 20-ih do 90-ih godina XIV vijeka. Pri tome autor obraća pažnju na njihovu titulu, vrijeme i mjesto bilježenja u poveljama.

Ključne riječi: župani, Završje, Bosna, Usora, Soli, Trebotić, 14. vijek, povelje, Budoš, Poručen Pribislavić, Juraj Tihčinović, Ivahn Pribilović, Novak Ivahnčić, Dragić Poznanović, hronologija, genealogija.

ZUPANI OF USORE, SOLI AND TREBOTICHA

Abstract

This paper presents data concerning the title of zupan and its holders from the lands of Usora and Soli, as well as from the parish of Trebotich, given that during a certain period of the 14th century they constituted a distinct administrative unit within the Bosnian state. The central part of the paper contains a description of the activities of six zupans from this region (Budosh, Poruchen Pribislavich, Juraj Tihchinovich, Ivahn Pribilovich, Novak Ivahnich, and Dragich Poznanovich), who are recorded as witnesses in the charters of Bosnian rulers from the 1220s to the 1390s. In doing so, the author pays special attention to their title, the time and place of their appearance in the charters.

Keywords: zupani, Zavrshje, Usora, Soli, Trebotich, 14th century, charters, Budosh, Poruchen Pribisavich, Juraj Tihchinovich, Ivahn Pribilovich, Novak Ivahnich, Dragich Poznanovich, hronology, genealogy.

Župani su bili predstavnici vlasti među Južnim Slovenima u vrijeme njihovog doseljavanja na Balkansko poluostrvo. O tome svjedoči nekoliko historijskih izvora među kojima je najvažniji spis *De administrando imperio* vizantijskog cara pisca Konstantina VII Porfirogenita koji u okviru 29. glave pomenutog djela piše da: "tamošnja plemena Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani i Dukljani i Pagani, odvojivši se od carstva Romeja, postadoše samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome. Ova plemena, kako kažu, nemaju arhonte (tj. knezove) već samo starce župane, na isti način kao i ostale Sklavinije."¹

Ova titula se pojavljuje ne samo na južnoslovenskom prostoru, već i kod Zapadnih Slovena, Ugara i Rumuna sa različitim značenjem i značajem. Zanimljivo da je samo među Srbima titula župana dosegla vladarski rang. Bilo je to u Raškoj na prelazu iz 11. u 12. vijek kada se osamostalio župan Vukan, vazal zetskog kralja Bodina. Nakon Vukana, Raškom je sa istom titulom vladao njegov blizak srodnik (vjerovatno brat od strica) Uroš I. Već njegov sin Uroš II ima titulu velikog župana koja se kao vladarska održala do 1217. godine kada je Stefan Nemanjić dobio titulu kralja od pape Honorija III. Rang titule župana vremenom je opadao, čemu su svakako doprinijele nove i zvučnije titule preuzete iz Vizantije. Sredinom 15. vijeka župani su zamjenici knezova koji odlaze u pohod služeći vladara. Konačno, turski popis Hercegovine iz 1476. godine bilježi pojedince kao župane koji su odgovorni za ubiranje poreza od sitne stoke većeg broja sela, pri čemu se područje njihove nadležnosti nazivalo županluk².

Titula župana je bila nasljedna pri čemu je u najčešćem broju slučajeva prelazila sa oca na sina. U manjem broju slučajeva je prelazila na bliske srodnike, ali je suštinski ostajala u istom rodu. Nosioći ove titule u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji bili su vazali vladara, a sa nesankom i slabljenjem centralne vlasti i pojedinih velikaša (oblasnih gospodara). Župani su upravljali svojim oblastima obavljajući vojne, sudske i finansijske obaveze. Sigurno da je tokom srednjeg vijeka na ovim prostorima djelovao veliki broj župana, ali nažalost za mnoge od njih ne znamo zbog oskudice izvorne građe. Mnogo više znamo o županima i njihovim rodovima u primorskim oblastima, prije svega zbog veza sa Dubrovnikom i mogućnostima bilježenja njihovih aktivnosti u poveljama i pismima, kao i serijama Dubrovačkog arhiva nastalih radom tamošnjih vijeća, ili serijama iz poslovnih odnosa. Kako se

1 Vizantijski izvori, II, 14–16.

2 Tomović, 1999, 197–198.

udavaljamo od Primorja i više zalazimo u unutrašnjost Balkana, tako su naša saznanja o pojedinim županima znatno oskudnija. Stoga nije čudno, što iz oblasti Usore, Soli i Trebotića po imenu znamo za svega šest župana.

Prije nego što pređem na pojedinačno izlaganje o svakom od njih, neophodno je odgovoriti na pitanje zašto se u ovom radu uz poznate oblasti (Usoru i Soli) obrađuju i župani iz široj javnosti nepoznatog Trebotića? U povelji bana Stjepana II Kotromanića izdatoj Dubrovniku 15. avgusta 1332. kao posebna oblast Bosanske države navodi se *Završje*. Starija historiografija je smatrala da se radi o području velikih kraških polja u jugozapadnom dijelu naše zemlje (Livno, Glamoč i Duvno)³. Analizom drugih povelja iz tih godina, Miloš Blagojević je dokazao da se to mišljenje ne može održati, te da se termin *Završje* odnosi na sjeverni dio Bosne, odnosno teritoriju od donjeg toka Vrbasa (možda čak i zapadnije, sve do Sane) do donjeg toka Drine. Konkretno da su *Završje* činili Zemunik, Usora, Soli i Trebotić idući od zapada prema istoku⁴. Zanimljivo da su u poveljama bana Stjepana II svjedoci iz oblasti *Završja* navođeni od istoka ka zapadu, najprije iz Trebotića, zatim iz Soli, potom iz Usore i na kraju iz Zemunika⁵. Naziv *Završje* nije se održao, budući da je u narednom periodu potiskivan imenima pomenutih župa. U tom procesu najviše je „profitirala“ Usora koja je već do 1351. u svoj sastav uključila Soli, da bi prema povelji iz 1366. u nju bio uvršten i Trebotić⁶. Stvaranje nove oblasti Usore, koja je obuhvatala krajeve od Vrbasa do Drine, nije automatski dovela do potpunog stapanja župe Trebotić sa Usorom kao što se desilo sa *zemljom Soli*. Tako se u poveljama kralja Tvrtka I Kotromanića iz 1380. i 1392. godine pojavljuju svjedoci *od Trebotića*⁷. To je ujedno posljednji put da se

- 3 Stojan Novaković je bio mišljenja da *Završje* treba tražiti u Livnu i Duvnu, dok je Franjo Rački smatrao da je *Završje* zajednički geografski naziv za Glamoč i Duvno. Po Vjekoslavu Klaiću *Završje* nije obuhvatalo dvije, već tri župe (Livno, Glamoč i Duvno). Njihovo mišljenje je isticao u svojim radovima i Ilarion Ruvarac. Preuzeto iz Blagojević, 1979, 129.
- 4 Blagojević, 1979, 131–132. Njegovo istraživanje potvrdila je Jelena Mrgić u publikovanoj verziji svoje doktorske disertacije. O tome više vidjeti u Mrgić, 2008, 64–70.
- 5 Miloš Blagojević je pretpostavljao da je ban Stjepan II *Završje* svojoj državi mogao priključiti tek 1324. godine. Blagojević, 1979, 135–138.
- 6 Svjedoci koji su se ranije navodili iz *Soli* ili iz *Trebotića*, odnosno njihovi potomci, sada se navode kao svjedoci iz *Usore*. U prilog takvog zaključka ide i povelja bana Tvrtka I Kotromanića iz 1367. godine. Blagojević, 1979, 140–142.
- 7 U pitanju je bio vojvoda Vlatko Tvrtković, sin vojvode Tvrtka i unuk župana Ivahna Pribilovića. Blagojević, 1979, 143.

Trebotić kao posebna župa bilježi u istorijskim izvorima. Ostaje otvoreno pitanje da li je ona krajem 14. ili početkom 15. vijeka uključena u Usoru ili u Podrinje ili je možda podijeljena između ove dvije oblasti⁸.

Na osnovu saopštenog jasno je zašto sam se odlučio da u ovaj rad uključim župane ne samo iz *Usore* i *Soli*, već i iz njima susjednog *Trebotića*. Ako posmatramo prostorno i vremenski, logično je da rad nastavim županom iz *zemlje Soli*. Bio je to župan Budoš čije se ime pominje samo dva puta, i to oba u poveljama bana Stjepana II Kotromanića iz 1326. i 1329/30. godine. Prvi put je naveden kao svjedok koji dolazi iz *zemlje Soli*. Sljedeći put se pominje takođe kao svjedok *od Soli* u povelji bana Stjepana II iz 1329/30. godine¹⁰.

Župan Budoš više se ne pominje u istorijskim izvorima tako da ne možemo ništa više konkretno o njemu da kažemo, osim činjenice da je upravljao *zemljom Soli* sa čelnikom Hlapom dvadesetih godina 14. vijeka¹¹. Po mišljenju Jelene Mrgić župan Budoš bio je vrhovni civilni službenik u toj oblasti, dok je *čelnik* Hlap (zabilježen u banovoj povelji iz 1326. godine) zapovijedao vojnim posadama tvrđava i gradskih

8 Blagojević, 1979, 143; Na ovom mjestu bi trebalo odgovoriti na pitanje gdje se nalazio *Trebotić*? Prema ranim osmanskim izvorima, nahija *Trebotić* pružala se s desne strane obale Jadra, zapadno od Srebrenice i sjeverno od oblasti Osata. Drugo sporno pitanje jeste da li je srednjovjekovna župa *Trebotić* imala isti položaj na terenu, budući da su župska i nahijska organizacija počivale na drugačijim principima nastanka. Jelena Mrgić ističe da je više nalik župi ravnica oko donjeg toka Drinjače, nego što je to dolina Jadra. Po njenom mišljenju u nahiji *Trebotić* očuvalo se ime veće srednjovjekovne teritorije *Trebotić*, na isti način kao što se u maloj nahiji *Završ* sačuvao naziv većeg područja *Završ*, odnosno u imenu male nahije *Usore* naziv matične župe *Usore*. Mrgić, 2008, 71–72.

9 Aleksandar Solovjev je datirao ovu povelju sa oko 1322. godinom. Solovjev, 1926, 105–106; Pored njega kao predstavnik *zemlje Soli* naveden je i *čelnik* Hlap. Mrgić-Radojčić, 2004, 22, 31; Dinić, 1978, 136. Zanimljivo da je i Marko Vego griješio kada je ovu povelju smjestio u vrijeme prije 1324. godine. Vego, 1982, 35.

10 Povelju su tada izdali zajedno ban Stjepan II i njegov brat knez Vladislav. Kao trinaesti svjedok po redu navodi se župan Budoš. Ovaj put on je jedini predstavnik *zemlje Soli*. Mrgić-Radojčić, 2004, 31; Dinić, 1955, 14. Na osnovu ove, kao i prethodne povelje, Pavao Anđelić je bio mišljenja da Budoš pripada starom vlasteoskom rodu imajući u vidu njegovu titulu župana. Anđelić, 1982, 170.

11 U periodu od 1326. do 1351. godine *zemlje* Usora i Soli imale su posebnu teritorijalnu upravu, koju poznajemo na osnovu svjedoka iz tih oblasti u poveljama bosanskog bana. Mrgić, 2000, 32. O organizaciji vlasti više vidjeti u Mrgić, 2008, 68, 79.

utvrđenja pod neposrednom vlašću bosanskog bana¹². Pored ove pretpostavke, mogle bi se iznijeti još dvije. Prva se odnosi na eventualno potomstvo župana Budoša, dok se druga odnosi na vrijeme njegove smrti. Naime, u povelji bana Stjepana II iz 1332. godine ne navodi se ime župana Budoša, ali se pominje Ivan Budisalić (bez titule oznake porijekla), koji bi mogao, sudeći po prezimenu, da bude njegov sin¹³. Ako je to zaista bilo tako onda je župan Budoš postao pokojni između 1329/30. i 1332. godine.

Sljedeći župan iz *zemlje Soli* čije ime je ostalo sačuvano bio je Poručan Pribislavić, porijeklom iz roda Hlapovića, stare solske vlastele¹⁴. Prvi put se pominje kao svjedok *od Usore* u povelji bana Stjepana II iz 1351. godine, ali bez navođenja njegove titule¹⁵. Kao župan *iz Usore* Poručan se javlja u povelji bana Tvrtka I iz 1367. godine¹⁶. Poslije toga njegovo ime ne bilježi ni jedan drugi historijski dokument. Zašto nije naveden kao svjedok „iz Soli“, već „iz Usore“, objašnjeno je na jednoj od prethodnih stranica. Ako nije poznato do kada je živio i kako je završio, može se utvrditi genealogija. Djed župana Poručana Pribislavića bio je već pominjani *čelnik* Hlap¹⁷. Njegovi sinovi bili su

12 Mrgić, 2008, 68.

13 U prilog tome ide i to što je Ivan Budisalić naveden kao svjedok *od Završja*, i to iza *čelnika* Hlapa, *velmože iz zemlje Soli*, a ispred kneza Divoša Tihoradića, koji je predstavljao *zemlju Usoru*. Mrgić-Radojčić, 2004, 31. Poput Jelene Mrgić, tako i Rade Popović eventualno srodstvo župana Budoša i Ivana Budisalića zadržava u sferi pretpostavke. Popović, 2007, 47; Mrgić, 2008a, 14, 20. Mogućnost da je Ivan Budisalić bio sin župana Budoša pominje i Blagojević, 1979, 136; Mrgić, 2008, 71.

14 Prema P. Anđeliću njihovi baštinski posjedi nalazili su se „od davnina“ u oblasti Soli, te nema govora o tome da su Hlapovići bili došljaci iz vremena ugarske vlasti nad Usorom i Solima. Njegovo mišljenje da je istom rodu pripadao i župan Budoš ostalo je usamljeno. Anđelić, 1982, 171.

15 Ban Stjepan II i njegov brat knez Vladislav izdali su 1351. godine povelju braći Vukoslavić, knezovima Vuku i Pavlu, sinovima kneza Vukoslava Hrvatinčića. Poveljom su potvrđeni posjedi u župama Banjici i Vrbani. Svjedoci su navedeni bez titula, a jedan od njih bio je Poručan Pribislavić, na šestom mjestu od sedam svjedoka. Mrgić-Radojčić, 2002, 79, 82, 86; Ječmenica, 2011, 24, 27; Anđelić, 1982, 171.

16 Ječmenica, 2011, 24, 27; Vego, 1982, 35; Anđelić, 1982, 171.

17 Jelena Mrgić saopštava zanimljivu pretpostavku (već prisutnu u nauci) po kojoj je mogući naručilac drugog manuskripta iz radionice Manojla Grka (prvi je sigurno Divoš Tihoradić) – Manojlovog (Mostarskog) jevanđelja upravo čelnik Hlap, jer je pisar Manojlo ostavio zapis u kome kaže kako je Hlap bio kod njega dok je pisao. Mrgić, 2008, 68.

Pribislav Hlapotić i Stipoje Čelničić. Očigledno da je župan Poručen bio sin Pribislava Hlapotića, koji se 1345. navodi sa titulom kneza.¹⁸

Mlađi savremenik Poručena Pribislavića bio je župan Juraj Tihčinović, koji se prvi i ujedno posljednji put pominje u povelji kralja Stefana Dabiše 17. jula 1392. godine¹⁹. Nije poznato kada je postao župan, niti do kada je živio. Ali ako se hronologija ni približno ne može utvrditi, genealogija itekako može. Zna se da je župan Juraj Tihčinović pripadao usorskoj vlasteoskoj porodici²⁰ koju u izvorima možemo pratiti od 20-ih godina 14. vijeka pa sve do pred propast srednjovjekovne bosanske države. Njegov djed je bio Vitan Tihoradić, svjedok na banovim poveljama iz 1326, 1329/30. i 1333. godine. Vitanov brat bio je Divoš Tihoradić²¹, poznat prije svega po tzv. *Divoševom jevanđelju* čiji je bio naručilac i korisnik, a koje je nađeno u crkvi Svetog Nikole u Podvrhu kod Bijelog Polja²². Otac župana Jurja očigledno je bio knez Tihčin Vitanović, svjedok na povelji bana Stjepana II iz 1345. godine²³. To nije bio jedini pomen kneza Tihčina budući da se njegovo ime kao svjedoka *od Usore* bilježi još i u povelji bana Tvrtka I iz 1367. godine²⁴. Pavao Anđelić je iznio pretpostavku po kojoj je župan Juraj Tihčinović bio otac Vukmira i Vukašina Zlatonosovića²⁵, oblasnih gospodara iz

18 Mrgić-Radojčić, 2002 A, 90; I na drugom mjestu Jelena Mrgić ukazuje na to da je Poručen bio sin Pribislava Hlapovića. Mrgić, 2008, 73. Nešto oprezniji je bio Dejan Ječmenica po kome je srodstvo Pribislava Hlapotića i Poručena Pribislavića „moguće“. Ječmenica, 2011, 24, 27.

19 Povelja je napisana u Lušcima u Donjim Krajima. Time je kralj Stefan Dabiša potvrdio povelje o trgovini svojih prethodnika i obavezao se na mir i prijateljstvo sa Dubrovčanima. Pri navođenju svjedoka župan Juraj Tihčinović nalazi se na pretposljednem, 13. mjestu. Miklosich, 1858, 222; Stojanović, 1929, 174; Rudić, 2007, 181; Vego, 1982; Mrgić, 2008, 88.

20 Zanimljivo je mišljenje Jelene Mrgić po kojoj je ova porodica, prema političkom uticaju i značaju, bila druga po važnosti u oblasti Usore. Mrgić, 2008, 89.

21 Oni su prezime dobili po ocu ili možda nekom drugom pretku koji se zvao Tihorad. Rudić, 2021, 132.

22 O njegovim potomcima vidjeti u Rudić, 2021, 134.

23 U latinskoj povelji zabilježen je kao *Tichcinus, filius Vitani*. Rudić, 2007, 181; Ječmenica, 2011, 27; Anđelić, 1982, 167; A. Palavestra, 1991, 170; Rudić, 2021, 132.

24 Ječmenica, 2011, 27; Rudić, 2021, 132.

25 Anđelić, 1982, 145; Njegovu pretpostavku bilježi i Srđan Rudić, ali bez konkretnijeg određivanja prema njoj. Isti autor ukazuje na postojanje vojvode Vukića Tihčinovića, svjedoka u poveljama kralja Stjepana Tomaševića iz 1461. godine. Po Rudiću on je najvjerojatnije bio u rodbinskim vezama sa

prvih decenija 15. vijeka²⁶. I njegova druga pretpostavka je zanimljiva, ali nažalost bez potkrijepljenja u istorijskim izvorima: da je župan Juraj Tihčinović upravljao Srebrenikom i okolinom.

Preostala tri župana su iz Trebotića. Hronološki posmatrano prvi od njih bio je Ivahn Pribilović, porijeklom iz stare vlasteoske porodice čiji su se baštinski posjedi nalazili u župi Trebotić. Ova teritorija bila je granična između Ugarske i Bosne pa je razumljivo da su predstavnici te porodice ponekad priznavali vlast ugarskog kralja. Moguće da je i Ivahn svoju političku karijeru započeo kao čovjek kralja Dragutina i njegovog sina Vladislava II da bi poslije došao pod neposrednu vlast bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. U tom periodu je upravljao svojom oblašću u banovo ime i učestvovao u radu bosanskog državnog vijeća. Sve ovo zaključujemo na osnovu njegovih pomena kao svjedoka u poveljama bana Stjepana II.

Prvi put župan Ivahn se javlja kao svjedok iz *Trebotića* sa županskom titulom u banovoj povelji iz 1326. godine²⁷. U istoj ulozi zabilježen je 1329/1330. godine u banovoj povelji velikom knezu Grguru Stjepaniću²⁸. Župan Ivahn posljednji put se spominje u povelji bana Stjepana II od 15. avgusta 1332. godine. Za razliku od prva dva pomena kada je zabilježen kao župan Ivahn, ovaj put je naveden sa prezime-
nom - Pribilović²⁹. Srđan Rudić je sasvim logično pretpostavio da bi se

županom Jurjem Tihčinovićem. Rudić, 2007, 181; Rudić, 2009, 165–166; Rudić, 2021, 133.

- 26 Pavao Anđelić je svoju pretpostavku temeljio na osnovu povelje kralja Stefana Ostoje iz 1404. u kojoj se među svjedocima pominje *vayvoda Vochmir Jurievich*; jedini Vukmir s titulom vojvode u to vrijeme bio je Vukmir Zlatonosović, kojeg je, osim prezimena, za Jurja Tihčinovića snažno vezivala i Usora, odnosno oblast koju je držao. Preuzeto iz Rudić, 2021, 133.
- 27 Pri navođenju svjedoka župan Ivahn se nalazi na posljednjem mjestu. Mrgić-Radojčić, 2004, 32; Dinić, 1955, 14; Blagojević, 1976, 27; Anđelić, 1982, 163, 188; Mrgić, 2000, 32. Ovu povelju Aleksandar Solovjev je datirao sa oko 1322. godinom. Solovjev, 1926, 105–106. U knjizi Marka Vega ova povelja je napisana između 1322. i 1324. godine. Vego, 1982, 139–141.
- 28 Mrgić-Radojčić, 2004, 22, 32; Dinić, 1955, 14; Blagojević, 1976, 28; Anđelić, 1982, 163, 188; Mrgić, 2000, 32. Ovu povelju Marko Vego je datirao u godine nakon 1324. Vego, 1982, 139–141.
- 29 Ovom poveljom ban Stjepan II i Dubrovčani uređuju kako će se rješavati međusobni sporovi. Ivahn Pribilović se pri navođenju svjedoka nalazi na 12. mjestu, ali je prvi od svjedoka iz *Završja*. Miklosich, 1858, 102; Solovjev, 1926, 117–119; Stojanović, 1929, 44; Mrgić-Radojčić, 2004, 32; Mrgić-Radojčić, 2008 A, 14, 21; Goršić, 1929, 38; Blagojević, 1979, 135; Vego, 1982, 50; Blagojević, 1995, 60; Mrgić-Radojčić, 2000, 32.

njegov otac mogao zvati Pribil³⁰. Župan Ivahn Pribilović imao je sina Tvrtka Ivahnića koji se prvi put bilježi u povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1333. godine³¹. Ovo je značajan podatak koji bi mogao da ukaže na mogućnost da je župan Ivahn postao pokojni između 15. avgusta 1332. i 15. februara 1333. godine. Tvrtko Ivahnić je kasnije napredovao u službi, te se kao *vojvoda usorski* pominje 1357, 1366, 1367. i 1373. godine³². Vlast usorskog vojvode vršio je do 1399. zajedno sa sinom Vlatkom Tvrtkovićem (Vojvodićem)³³. Srđan Rudić je iznio zanimljivu pretpostavku po kojoj je Vlatko Tvrtković (Vojvodić) imao brata ili sina *Voisava Vojevodića* koji se sa titulom kneza bilježi na poveljama iz jula 1392. i dvije povelje iz 1399. godine³⁴. Pretpostavku Pave Anđelića da je Vlatko Tvrtković (Vojvodić) imao sina Vučihnu Vlatkovića u svojim istraživanjima odbacio je Esad Kurtović³⁵. Pored Tvrtka, župan Ivahn imao je i sina Novaka o kome će više biti riječi nešto niže u tekstu budući da je naslijedio očevu titulu. Postoji

30 Rudić, 2021, 130.

31 U ovoj povelji zabilježen je bez titule. Ječmenica, 2010, 44; Rudić, 2021, 130–131.

32 Mrgić-Radojčić, 2004, 32; Mrgić-Radojčić, 2005, 109; Ječmenica, 2010, 44; Blagojević, 1976, 30; Blagojević, 1979, 141; Anđelić, 1982, 159; Blagojević, 1995, 60; Rudić, 2021, 130–131.

33 Mrgić-Radojčić, 2003, 180–181; Ječmenica, 2010, 44; Ječmenica, 2011, 14; Po mišljenju Jelene Mrgić Vlatko Tvrtković je kao vojvoda usorski zapovijedao trupama iz te oblasti u bitkama protiv ugarske vojske krajem 80-ih godina 14. vijeka. Mrgić, 2008, 78, 83, 86; Rudić, 2021, 131.

34 Voisav je poput Vlatka nosio prezime izvedeno iz titule koju je nosio njegov otac. Titula vojvode u 14. vijeku nije bila tako česta kao u narednom vijeku, te postoje nekoliko mogućnosti. Jedna od njih jeste da je knez Voisav pripadao rodu Trebotića. U tom slučaju mogao je biti Vlatkov brat ili sin. Obje mogućnosti su sa hronološkog stanovišta prihvatljive. Rudić, 2021, 63, 131–132.

35 U poveljama kralja Stefana Dabiše iz jula 1392. i aprila i maja 1395. među svjedocima je zabilježen Vučihna Vlatković. U prvom je imao titulu kneza, a na druge dvije upisan je kao svjedok *od Usore* sa titulom vojvode. Pavao Anđelić je kao argument za srodstvo Vlatka Tvrtkovića i Vučihne Vlatkovića koristio prezime i oblast odakle su dolazili. U isto vrijeme zbunjivalo ga je to što su Vlatko i Vučihna u isto vrijeme imali titulu vojvode. Ovim problemom se bavio Esad Kurtović koji je zaključio da Vlatko Tvrtković i Vučihna Vlatković nisu bili otac i sin. Preuzeto iz Rudić, 2021, 52, 132. Kneza Vučihnu Vlatkovića je u ovu porodicu uvrstila Jelena Mrgić, ali bez navođenja eventualnog srodstva. Ona ističe kako je 1400. došlo do izvjesne promjene u vrhu socijalne ljestvice na području Usore – članovi porodice usorskog vojvode Vlatka Tvrtkovića i Vučihne Vlatkovića *od Trebotića* nestaju iz diplomatskih izvora. Na njihovo mjesto dolaze knez Vukašin i brat mu vojvoda Vukmir Zlatonosović, koji se pomenute godine bilježi kao prvi svjedok *od Usore*. Mrgić, 2008, 89, 94.

mogućnost da je Ivahn Pribilović imao trećeg sina koji se zvao Ivahn, ali kako izvorna građa to ne potvrđuje u potpunosti, njihovo eventualno srodstvo ostaje u domenu pretpostavke³⁶.

Sa stanovišta teme koja se obrađuje u okviru ovog rada mnogo važnije u odnosu na saopštene pretpostavke je bilježenje aktivnosti župana Novaka, sina Ivahna Pribilovića. Od oca je naslijedio župansku titulu i posjede u župi Trebotić gdje su se nalazile baštine ove vlasteoske porodice. Novak se prvi i ujedno posljednji put pominje kao svjedok u povelji bana Tvrtka I iz 1357. godine³⁷. Za razliku od brata Tvrtka koji je imao titulu vojvode i obavljao važne poslove u državnoj upravi srednjovjekovne Bosne svog vremena, župan Novak je bio lokalni vlastelin u župi Trebotić koji se nije previše isticao u političkom životu svoga vremena. Ova konstatacija bi mogla donekle da objasni samo jedan njegov pomen u sačuvanoj građi.

Posljednji, šesti župan čija će aktivnost biti pomenuta u ovom radu zvao se Dragić Poznanović. Njegovo ime javlja se samo jedan put, i to 1392. godine kao svjedok *od Trebotića* u povelji kralja Stefana Dabiše vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću³⁸. Na osnovu toga može se pretpostaviti da su se Dragićevi baštinski posjedi nalazili negdje u župi Trebotić. Osim toga, vjerovatno je sa vojvodom Vlatkom Tvrtkovićem (Vojvodićem) bio predstavnik vlastele u pomenutoj oblasti. Srđan Rudić je iznio prihvatljivu pretpostavku po kojoj se, na osnovu oblika prezimena, otac ili neki Dragićev predak zvao Poznan³⁹. Pavao Anđelić je pokušao dovesti u vezu župana Dragića sa županom Dinjicom. Po njemu Dragić bi mogao biti jedan od neimenovane Dinjićine braće⁴⁰.

36 Ivahn je imao titulu tepčije koju je stekao 1353. ili 1354. godine. U prilog eventualnog srodstva ide patronimik Ivahnović, ali je problematično to što se on navodi među svjedocima iz Bosne. Po Jeleni Mrgić-Radojčić tepčija Ivahn vjerovatno jeste bio sin Ivahna Pribilovića. Mrgić-Radojčić, 2004, 32; Mrgić-Radojčić, 2005, 102, 109; Mrgić-Radojčić, 2005 B, 117. Njeno mišljenje dijeli i Rade Popović. Popović, 2007, 40, 46; Slična konstatacija je prisutna i kod Dejana Ječmenice. Ječmenica, 2011a, 15; Anđelić, 1982, 159, 163–164; Pavao Anđelić je i sam bio svjestan da će svoju pretpostavku teško moći dokazati. Preuzeto iz Rudić, 2021, 131.

37 Pored Novaka navodi se i njegov brat vojvoda Tvrtko. Mrgić-Radojčić, 2003, 180; Mrgić-Radojčić, 2004, 32; Ječmenica, 2011a, 15; Vego, 1982, 158; Anđelić, 1982, 163–164, 188.

38 Uz njega kao predstavnik Trebotića naveden je vojvoda Vlatko Tvrtković. Anđelić, 1975–1976, 38; Anđelić, 1982, 165, 174; Mrgić, 2008, 88; Rudić, 2021, 108.

39 Rudić, 2021, 108.

40 Dinjica se pominje sa braćom 1378. i 1380. godine. Anđelić, 1982, 188.

Za ovu pretpostavku Anđelić nije ponudio odgovarajuće argumente, a pošto za nju nema potvrde u drugim istorijskim izvorima, može se posumnjati u njenu istinitost. Druga Anđelićeva pretpostavka bi mogla biti prihvatljivija. Po njemu župan Dragić se može, na osnovu prezimena, dovesti u vezu sa Osatom, preciznije sa selom Poznanović⁴¹.

Na području *zemalja* Usore i Soli, te župe Trebotić tokom srednjeg vijeka bila je prisutna i vjerovatno veoma raširena titula župana. Nažalost, naša saznanja o ovoj tituli i njenim nosiocima su mnogo manja u poređenju sa drugim oblastima srednjovjekovne Bosne. Znamo za svega šest župana iz ove oblasti: Budoš, Poručen Pribislavić, Juraj Tihčinović, Ivahn Pribilović, Novak Ivahnić i Dragić Poznanović. Njihova imena su sačuvana u poveljama bosanskih vladara od 20-ih do 90-ih godina 14. vijeka, u kojima se javljaju kao svjedoci zapisanog pravnog čina. Dakle, za sve njih je zajedničko da su živjeli i djelovali u 14. vijeku na istom ili bliskom prostoru. Povezuje ih i zajednička služba banovima i kraljevima Bosne (Stjepan II, Tvrtko I i Stefan Dabiša). Za neke od njih moguće je utvrditi srodstvo, odnosno pripadnost pojedinim plemićkim porodicama. Sa stanovišta ove teme posebno je značajno sigurno utvrđeno srodstvo između župana Ivahna Pribilovića (otac) i Novaka Ivahnića (sin).

Naravno da ostaju brojna sporna pitanja koja se odnose na hronologiju aktivnosti pomenutih ličnosti, pa i na genealoške veze između njih i drugih osoba koje djeluju u to i kasnije vrijeme, a koje svojim prezimenima ostavljaju mogućnost eventualnih rodbinskih veza. S druge strane, otvaraju se pitanja vezana za samu titulu župana, tačnije ingerencije koje su imali njeni nosioci. Da li su se njihove funkcije možda preklapale sa funkcijama osoba koje su imale druge titule, ili je bilo tačno propisano ko će šta da obavlja? Da li je titula župana pripadala samo jednom sinu ili su je uživali svi potomci, a onda bi je se prosto odricali sa sticanjem novih i zvučnijih titula? Da li je u ovoj oblasti, kao i u drugim, došlo do opadanja ranga titule župana u 15. vijeku? Moguće da jeste, jer se njeni nosioci više ne bilježe kao svjedoci u vladarskim poveljama. Za razliku od prethodno postavljenog pitanja, na ona prethodna je teško dati konkretniji odgovor. Uvijek su moguće pretpostavke i uopštavanja, koje će biti prisutne i u narednom periodu imajući u vidu postojeće istorijske izvore. Jedina mogućnost jeste otkrivanje novih izvora koji bi u nekim budućim istraživanjima produbili naša

saznanja kako o pojedinim nosiocima titule župana, tako i o prirodi i nadležnostima u državnoj organizaciji same titule župana.

Zaključak

Prvi po imenu poznati župan iz *zemlje* Soli bio je Budoš koji se javlja kao svjedok u poveljama bana Stjepana II Kotromanića 1326. i 1329/30. godinu. On je tom oblašću upravljao sa čelnikom Hlapom. Ostaje otvoreno pitanje eventualnog srodstva sa Ivanom Budislavićem koji se pominje u banovoj povelji 1332. godine. Župan Poručen Pribislavić, takođe iz *zemlje* Soli, bilježi se u poveljama iz 1351. i 1367. godine. Pominje se kao svjedok *od Usore* budući da se ta *zemlja* do sredine XIV vijeka „proširila“ na *zemlju* Soli. Pripadao je rodu Hlapovića (njegov djed je bio čelnik Hlap, a otac Pribislav Hlapotić). Župan Juraj Tihčinović se bilježi samo jednom, i to u povelji kralja Stefana Dabiše iz 1392. godine. Pripadao je uglednoj usorskoj vlasteoskoj porodici. Djed mu je bio Vitan Tihoradić, a otac Tihčin Vitanović koji se pominju u poveljama bana Stjepana II. Prvi po imenu poznati župan iz Trebotića bio je Ivahn Pribilović, koji se bilježi u banovim poveljama iz 1326, 1329/30. i 1332. godine. Imao je dva sina, od kojih je Tvrtko napredovao u državnoj službi postavši *usorski vojvoda* u drugoj polovini XIV vijeka. Drugi sin Novak naslijedio je očevu titulu sa kojom se javlja u povelji bana Tvrtka I iz 1357. godine, što je ujedno njegov jedini pomen u sačuvanoj građi. Treći župan iz Trebotića koga znamo po imenu bio je Dragić Poznanović koji se bilježi samo jednom, i to u povelji kralja Stefana Dabiše iz 1392. godine. Za razliku od prethonika čije se genealoške veze koliko koliko mogu utvrditi, o Dragiću se ništa konkretnije ne može reći osim pretpostavke da je imao neke veze sa selom Poznanovići (Osat). Iako su podaci o županima iz Usore, Soli i Trebotića oskudni, očigledno da je ova titula bila prisutna ne samo u XIV vijeku, već i u ranijem, pa i u kasnijem vremenu, s tim da je njen rang vremenom opadao. Nosioci ove titule imali su određene ingerencije u državnoj organizaciji na lokalnom nivou (uprava, sudstvo, finansije), a vjerovatno i vojne obaveze.

Conclusion

The first župan from the land of Soli known by name was Budoš, who appears as a witness in the charters of Ban Stjepan II Kotromanić in 1326 and 1329/30. He administered this territory together with the čelnik Hlap. The question remains open whether he may have been

related to Ivan Budislavić, who is mentioned in the Ban's charter of 1332. The župan Poručen Pribislavić, likewise from the land of Soli, is recorded in charters from 1351 and 1367. He is noted as a witness from Usora, since by the mid-14th century that land had "expanded" to include Soli. He belonged to the lineage of the Hlapović family (his grandfather being čelnik Hlap, and his father Pribislav Hlapotić). The župan Juraj Tihčinoić is attested only once, in the charter of King Stefan Dabiša from 1392. He belonged to a distinguished noble family of Usora; his grandfather was Vitan Tihoradić and his father Tihčin Vitanović, both of whom are mentioned in the charters of Ban Stjepan II. The first župan from Trebotić known by name was Ivahn Pribilović, who appears in the Ban's charters from 1326, 1329/30, and 1332. He had two sons: Tvrtko, who advanced in state service to become the duke (vojvoda) of Usora in the second half of the 14th century, and Novak, who inherited his father's title and appears with it in the charter of Ban Tvrtko I in 1357—his sole attestation in the preserved sources. The third župan from Trebotić whose name is known was Dragić Poznanović, recorded only once, in the charter of King Stefan Dabiša from 1392. Unlike his predecessors, whose genealogical ties can be reconstructed to some extent, nothing more specific can be stated about Dragić beyond the assumption that he may have had some connection with the village of Poznanovići (in Osat). Although the data concerning the župans of Usora, Soli, and Trebotić are fragmentary, it is evident that this title was present not only in the 14th century, but also in earlier and later periods, though its rank gradually declined over time. Holders of this title exercised certain competences in the organization of the state at the local level (administration, judiciary, finances), and probably also bore military obligations.

BIBLIOGRAFIJA

- Anđelić, Pavao. „Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne“, *Prilozi Instituta za istoriju* 11–12, Sarajevo 1975–1976, 29–48.
- Anđelić, Pavao. *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.
- Blagojević, Miloš. „Tepčije u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj“, *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd 1976, 7–47.

- Blagojević, Miloš. „Bosansko Završje“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* XIV–1, Beograd 1979, 129–144.
- Blagojević, Miloš. „Severna granica bosanske države u XIV veku“, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do najnovijeg vremena“* 12, Beograd 1995, 59–76.
- Dinić, Mihailo. *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Beograd 1955.
- Dinić, Mihailo. *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978.
- Goršič, Franz. „Župani in knezi v jugoslovenski pravni zgodovini“, *Časopis za zgodovino in narodopisje* XXIV, Maribor 1929, 16–49.
- Ječmenica, Dejan. „Stonska povelja bana Stefana II Kotromanića“, *Građa o prošlosti Bosne* 3, Banja Luka 2010, 29–46.
- Ječmenica, Dejan. „Povelja bana Tvrtka knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4, Banja Luka 2011a, 9–19.
- Ječmenica, Dejan. „Povelja bana Tvrtka knezu Pavlu Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4, Banja Luka 2011b, 21–29.
- Miklosich, Franz. *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.
- Mrgić, Jelena. „Župe i naselja „zemlje“ Usore“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2, Beograd 2000, 27–42.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. „Povelja bana Stjepana II Kotromanića knezu Vuku i Pavlu Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 1, Laktaši 2002, 79–92.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. „Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću“, *Stari srpski arhiv* 2, Laktaši 2003, 167–184.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. „Povelja bana Stjepana II Kotromanića velikom knezu Grguru Stjepaniću“, *Stari srpski arhiv* 3, Laktaši 2004, 19–33.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. „Povelja bana Tvrtka Kotromanića kojom potvrđuje baštinske posede knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 4, Laktaši 2005a, 99–114.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. „Povelja bana Tvrtka kojom daje „vjeru gospodsku“ Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 4, Laktaši 2005b, 115–118.
- Mrgić, Jelena. *Severna Bosna 13–16. vek*, Beograd 2008.
- Mrgić, Jelena. „Povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića kojom knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje župe Banjicu i Vrbanju

sa gradovima", *Građa o prošlosti Bosne* 1, Banja Luka 2008a, 11–22.

- Palavestra, Aleksandar. Spasić, Dušan. Mrđenović, Dušan. *Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele*, Beograd 1991.
- Popović, Rade. „Povelja bana Stjepana II Kotromanića o rešavanju sporova između Bosne i Dubrovnika“, *Stari srpski arhiv* 6, Beograd 2007, 35–54.
- Rudić, Srđan. „Povelja kralj Stefana Dabiše Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 6, Beograd 2007, 167–182.
- Rudić, Srđan. „Povelja kralja Stefana Tomaševića Dubrovniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 2, Banja Luka 2009, 153–168.
- Rudić, Srđan. *Bosanska vlastela XV veka – prosopografska studija*, Beograd 2021.
- Solovjev, Aleksandar. *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka)*, Beograd 1926.
- Stojanović, Ljubomir. *Stare srpske povelje i pisma* I–1, Beograd 1929.
- Tomović, Gordana. „Župan“, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, (priredili S. Ćirković i R. Mihaljčić), 197–198.
- Vego, Marko. *Postanak srednjovekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.
- *Vizantijski izvori*, II - *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II (priredio Božidar Ferjančić), Beograd.

THE RELATIONSHIP BETWEEN BAN AND KING TVRTKO I AND THE SERBIAN NOBILITY

Abstract

The relationship between the Bosnian Ban and King Tvrtko I and the nobility from the territories of the Serbian Empire in the second half of the 14th century represents a topic that has not been the subject of comprehensive research in current historiography. Existing historiographical knowledge can be expanded through historical sources published in various source editions, most extensively through information available from neighboring regions. This paper examines the relations of Ban and King Tvrtko I with Serbian rulers and nobles from the territory of the Serbian Empire who, following the collapse of centralized state power, established domains under their own control, such as Lazar Hrebeljanović, Vojislav Vojinović, Nikola Altomanović, Vuk Branković, and the Balšić family.

Keywords: Bosnia, Tvrtko I, Serbian nobility, Lazar Hrebeljanović, Nikola Altomanović, relations, conflicts, conquests.

ODNOS IZMEĐU BOSANSKOG BANA I KRALJA TVRTKA I I SRPSKE VLASTELE

Apstrakt

Odnos između bosanskog bana i kralja Tvrtka I i vlastele sa teritorija Srpskog carstva u drugoj polovini 14. stoljeća predstavlja tematski okvir koji u dosadašnjoj historiografiji nije bio predmetom zasebnog istraživanja kao cjelokupan proces. Dosadašnja historioграфска saznanja moguće je nadopuniti historijskim izvorima publiciranim u okviru različitih izdanja izvora u najvećem obimu kroz informacije sa kojima su raspolagali susjedi. U okviru ovog članka obrađeni su odnosi bana i kralja Tvrtka I sa srpskim vladarima, te vlastelinima sa prostora Srpskog carstva koji su nakon nestanka državne vlasti formirali oblasti pod svojom upravom poput Lazara Hrebeljanovića, Vojislava Vojinovića, Nikole Altomanovića, Vuka Brankovića, te sa Balšićima.

Ključne riječi: Bosna, Tvrtko I, srpska vlastela, Lazar Hrebeljanović, Nikola Altomanović, odnosi, sukobi, osvajanja.

Disintegration of the Serbian Empire: Introduction of the Figures

After the death of Emperor Dušan in December 1355, the functioning of the state system changed fundamentally. The Serbian state began an unstoppable decline and suffered territorial losses on both its northern and southern borders. Dušan was succeeded by his son Uroš, who had already been crowned king in 1346. However, it turned out that Uroš lacked the capability to continue the development of the state in the same direction as his father, who had managed to double its territory. Even before Dušan's death and shortly after Uroš came to power, Byzantine nobles succeeded in reclaiming Thessaly, the southern part of Epirus, Cephalonia, cities along the Aegean coast, and Kani-na and Valona were detached from the Serbian state. On the other hand, in the summer of 1359, the noble family Rastislalić entered the service of the Hungarian king Louis I, resulting in Uroš losing control over Braničevo and Kučevo. Alongside these territorial losses, Uroš also had to contend with a rival claimant to the throne, Dušan's half-brother Simeon. During Dušan's reign, Simeon had received the title of despot and possessions in the conquered territories. After Dušan's death, Simeon proclaimed himself emperor, however, without the support of the nobility and the patriarch, he was defeated in the summer of 1358 near Shkodër, ending his ambitions to assert himself as ruler of the Serbian Empire. In mid-1359, after defeating Despot Nikephoros II, Simeon managed to regain control over Thessaly. With Thessaly and Epirus, he established his own domain, which he continued to rule under the title of emperor.¹

Uroš's reign was marked by the emergence, strengthening, and increasing independence of the nobility, who began to conduct more autonomous internal and foreign policies in the territories they governed, separate from the imperial crown. This phenomenon first became apparent in the regions that Dušan had conquered in "Romania", south of the Skopje-southeastern Adriatic and Ionian coast line, where the self-proclaimed emperor Simeon particularly stood out. However, over time, this process spread across the entire Serbian Empire. In 1357, a previously unknown nobleman named Žarko appeared as the self-proclaimed lord of Zeta, to whom the Venetian authorities granted the status of their citizen. However, Žarko is not mentioned again in

¹ Jireček, 1978, 238–241; Dinić, 1953, 139–143; Mihaljčić, 1989, 14–24, 27–29; Isti, 1981(a), 566–571; Isti, 1981(b), 573–576.

the sources and was likely soon removed by the central authorities. Uroš's mother, Empress Jelena, governed the region of Serres in eastern Macedonia. Initially, she recognized the authority of the central government, but by 1361 at the latest, Emperor Uroš formally acknowledged her as the sole ruler of the Serres region.²

Among the nobles who were the earliest to transform their inherited domains into regions ruled independently from central authority were the Vojinović family. Their ancestral lands were located in the area of Gacko and Rudine. The earliest known generation included the brothers Vojin and Hrvatín. Vojin was a prominent noble during the reign of King Stefan Dečanski, and he had three sons: Miloš, Altoman, and Vojislav. Vojin was succeeded by his youngest son, Vojislav, who is first mentioned in sources in October 1333 when, on behalf of King Dušan, he managed the St. Demetrius tribute. Initially, he held the title of *stavilac*, and later, *knez* (prince). He was granted the honor of Venetian citizenship in 1362. Although he was not especially prominent during Emperor Dušan's reign, he became one of the most powerful men in Rascia at that time. In a short period, he managed to annex the territories of smaller neighboring nobles and ruled regions positioned in the counties of Dabar, Drina, Gacko, and Rudine. He frequently clashed with Ragusa and its subjects. Before his death in October 1363, Vojislav ruled lands between the Drina River, Kosovo, Rudnik, and the Adriatic Sea, including the counties of Dračevica, Konavle, Trebinje, and Popovo Polje. He was succeeded by his wife, Gojislava, along with their underage sons Stefan and Dobrovoj.³ It is evident that rivalry among the nobility within the Serbian Empire was intensifying, which directly contributed to the destabilization of the central government. Their inherited lands gradually transformed into independent territories, ruled autonomously by individual nobles or noble families.

The Balšić family ruled over a significantly smaller territory. The first mention of the Balšić noble family comes from a letter written by Uroš in 1360, at which time they controlled a narrow area between Lake Skadar and the Adriatic Sea, and also held the town of Bar. The family was led by three brothers: Stracimir, Đurađ, and Balša. According to Orbin, the progenitor Balša was a poor nobleman during the reign of Emperor Dušan. However, later events suggest that the Balšićs were already a notable force within the Serbian state by the time they first appear in

2 Ferjančić, 1965, 3–6; Mihaljčić, 1981, 26–27, 29–30; Isti, 1981(b), 577.

3 Zečević, 1908, 1–5; Dinić, 1932, 3–7; Mihaljčić, 1981(b), 578–579; Tomović, 2011, 355–361; Andrejić, 2012, 3–8; Dragičević, 2021, 65–66.

historical records. Their independent foreign policy stance became evident during the war that Vojislav Vojinović launched against Ragusa in 1361. In this conflict, the Balšićs sided with Ragusa and became its citizens during that period. Their role in broader political processes at the time is also reflected in a decision by the Venetian authorities in July 1362, when they were granted the status of Venetian citizens. The Balšićs maintained good relations with the Mrnjavčević family, due to the fact that Vukašin was Đurađ's father-in-law. In the following years, the Balšićs managed to push out smaller nobles to the east of their possessions and solidify their rule over Lower Zeta. However, they avoided conflict with the much stronger Vojinović, who in March 1363 was preparing an attack on the Balšićs, something the authorities in Ragusa reminded him of, noting that both noble families were under the same overlord. By the following year, the Balšićs were at war with Karl Thopia, during which one of the brothers, Đurađ, was captured. After the death of Vojislav Vojinović, the Balšićs managed to seize Upper Zeta from his widow, Gojislava, and unsuccessfully attempted to besiege the town of Kotor. In the summer of 1371, the Balšićs entered an alliance with King Vukašin against Nikola Altomanović. However, after the defeat of the Mrnjavčevićs, the Balšićs occupied their city of Prizren. Furthermore, following the downfall of Nikola Altomanović, and although they were not part of the victorious coalition, the Balšićs took control of Trebinje, Konavle, and Dračevica, along with the right to collect the St. Demetrius tribute. With these territorial expansions in the 1370s, the Balšićs became, alongside Prince Lazar, the most prominent noble family in the former territory of the Serbian Empire.⁴

Vukašin and Uglješa Mrnjavčević held state functions from the mid-14th century during the reign of Emperor Uroš. Their starting positions are not precisely defined, but they are associated with possessions they had in Macedonia. In 1365, Uroš declared Vukašin as a co-ruler, making him king. In the battle against the Ottomans in September 1371 on the Maritsa River, the armies of Vukašin and his brother Uglješa were defeated, and both were killed. Vukašin's son, Marko, inherited the title of king and co-ruler with Uroš. However, Marko became an Ottoman vassal, king in name only, without any significant influence, reduced to the level of an average nobleman.⁵

4 Jireček, 1978, 243–244, 248; Ćirković, 1970, 6–33; Mihaljčić, 1981(b), 579–582; Isti, 1981(c), 591; Jovović, 2011, 137–145; Šekularac, 2011, 21–40.

5 Jireček, 1978, 246–249, 251–252; Škrivanić, 1963, 82–93; Ferjančić, 1965, 6–19; Mihaljčić, 1989, 186–196; Isti, 1981(c), 585–590; Mihaljčić, 1981(d), 593–602.

Župan Nikola Altomanović was the son of Altoman, brother of Vojislav Vojinović, and Vitoslava, daughter of Voivode Mladen, the progenitor of the Branković family. In 1347, Altoman held the title of župan in the area around Ragusa, and he died in 1359. His possessions were inherited by his son Nikola. The consolidation of Nikola's territory can be traced back to the 1360s. Since his father had died earlier, Nikola also inherited a portion of his uncle Vojislav's possessions. He was first mentioned in historical sources in November 1366. Due to the weakness of Emperor Uroš and the preoccupation of co-ruler King Vukašin, Altomanović managed, without obstruction, to seize the southern territories of Vojislav's former possessions by 1368, territory which had been under the control of Vojislav's widow, Goislava, and also took control of Rudnik. Župan Nikola's rise was rapid and effective: in a short period, he became one of the most powerful nobles in Serbia, ruling a territory that stretched from Ragusa to Rudnik. He frequently clashed with most of his neighbors. In the fall of 1373, he was defeated in conflict with a broader coalition, and his territories were divided.⁶

The formation of Lazar Hrebeljanović's domain developed much more slowly. According to Orbin, he was the son of Pribac Hrebeljanović, a logothete and *veliki peharnik* during the reign of Emperor Dušan. In the early years of Emperor Uroš's rule, Lazar resided at his court with the title of *stavilac*. After leaving court service in 1365, sources trace his activities to his native Prilepac in the Topolnica region near Novo Brdo, with parts of his possessions also located in the regions of Izmornik and Morava. His significantly smaller territory was bordered by the much larger territories of the Mrnjavčević and Altomanović families. These neighboring lords posed the main threat to Lazar's survival, leading to frequent conflicts with them. He was married to Milica, daughter of Prince Vratko, a distinguished military commander under Emperor Dušan who descended from a cadet branch of the Nemanjić dynasty. Under circumstances that remain unclear, Lazar took advantage of internal conflicts between the lords of Rascia and the Mrnjavčević family in 1370, managing to expand his territory to include Rudnik, which he soon lost to Župan Nikola. However, after the deaths of the Mrnjavčević brothers in the battle against the Ottomans in September 1371, Lazar seized Novo Brdo, Priština, Lipljan, and the Lab region. Following the complete downfall of Župan

6 Jireček, 1978, 249–250; Dinić, 1932, 4–28; Mihaljčić, 1981(c), 591–592; Tomović, 2011, 358, 361–363.

Nikola, Prince Lazar came into possession of Rudnik and territories extending to the Drina River. By the end of the 1370s, Lazar's territory encompassed Raška, Moravica, Topolica, Hvosno, Novo Brdo, Lim, Rudnik, Braničevo, Prizren, Skopje, as well as the ecclesiastical centers of Peć and Žiča, making him the most powerful nobleman in the territory of the former Serbian Empire.⁷

Among the prominent Serbian noble families that emerged in the territory of the former Serbian Empire, the Branković family held significant importance. The earliest known member of the family was Voivode Mladen, who served under Kings Milutin, Stefan Dečanski, and Dušan. He had a son named Branko Mladenović, who was first mentioned in a document from 1328. Their hereditary possessions were located in Drenica, in Kosovo. The family possessions were inherited by Branko's son Vuk, who was married to Mara, daughter of Lazar Hrebeljanović. By the 1370s, Vuk had consolidated his domain, ruling over territories that included Kosovo and Metohija, part of Polimlje, the Pešter Plateau, and Skopje in the southeast.⁸

The Fate of Neighbors: Inevitable Clashes and Interactions

Ban Tvrtko actively participated in the events unfolding within the territory of the Serbian Empire. The preserved sources, though limited in scope, trace his connections with the Serbian nobility during the disintegration of the Serbian Empire, as well as in the period after the death of Emperor Uroš, when a Serbian state no longer existed. By the 1350s, instead of a centralized Serbian state as in earlier times, Bosnia bordered the domains of various independent Serbian nobles, who were no longer loyal to a central authority and were frequently in conflict with one another and with their neighbors. Bosnia, as a centralized state under a single ruler, was stronger than the now fragmented and ideologically divided parts of the former Serbian realm. This opened up opportunities for Bosnian territorial expansion toward the south and southeast. However, Tvrtko did not immediately engage more actively in Serbian affairs following Dušan's death, mainly due to complicated relations with the Hungarian King Louis, who, as previously noted,

7 Mihaljčić, 1981(c), 592; Mihaljčić, 2001, 17–77; Mišić, 2014, 7–13; Šuica, 2017, 14–17; Dragičević, 2021, 133–139.

8 Dinić, 1960, 6–14; Spremić, 2005, 238; Spremić, 2005, 127–131; Šuica, 2014, 21–46; Dragičević, 2021, 37–63.

posed a potential threat to Bosnia's independence throughout the following decade.

Towards the end of the 1350s, significant changes occurred in the political landscape of this region. After Emperor Uroš ascended to the throne, friendly relations were recorded between him and the Ragusan authorities. The Serbian emperor guaranteed Ragusan citizens the privileges and status they held during his father's reign, promised to eliminate the arbitrariness of certain nobles who had caused them harm, and offered compensation for the damages done. The situation changed considerably when Ragusa recognized the sovereignty of the Hungarian crown, primarily due to the fact that King Louis of Hungary began launching attacks on the northern territories of the Serbian state in June 1359. The war between Hungary and Serbia was exploited by the Serbian nobleman, Prince Vojislav Vojinović, who, by July 1359, began looting and capturing Ragusan merchants, attacking Ragusan territory, demanding the extradition of individuals who had taken refuge in Ragusa, and threatening to attack the town and occupy Ston and Pelješac, claiming those territories as his own since he referred to himself as the Prince of Hum.⁹ Vojinović's possessions bordered the southeastern parts of Bosnia, stretching from Upper Podrinje to Ragusa. As was their usual diplomatic practice, the Ragusan authorities responded to these attacks and threats by seeking assistance. In early August, they appealed to their overlord, King Louis, to the Croatian Ban Nikola Széchy, and to the Bosnian Ban Tvrtko. However, at the same time, they also decided to offer Prince Vojislav up to four thousand perpers in exchange for peace, through their envoy.¹⁰ Ragusans maintained regular communication with their potential allies. In a letter sent to their envoys at the Hungarian court, they emphasized that the news of Vojislav's actions had been conveyed to Ban Tvrtko, among others. An interesting detail is found in a letter from the Ragusan authorities to King Louis, in which they listed the damages Vojislav had caused, highlighting that they had informed both the Dalmatian-Croatian and Bosnian bans of these events. Of note is how the Ragusan authorities identified Tvrtko in the letter to Louis, as holding the position of ban in Bosnia under Louis's authority.¹¹ In the letter to Ban Niko-

9 Tkalčić, 1882, 277–286; Zečević, 1908, 5–24; Jireček, 1959(b), 350–356; Jireček, 1978, 241–242; Mihaljčić, 1981 (b), 578–579; Isti, 1989, 42–44.

10 (9.8.1359) Tkalčić, 1882, 278. (13.8.1359) Smičiklas, 1914, 597–598.

11 Tkalčić, 1882, 280–281; Ruvarac, 1894(a), 231–232; Zečević, 1908, 26–27; Ćirković, 1964, 127. At the same time, they wrote to Hungarian Palatine Nicholas Kont. Smičiklas, 1914, 600–601.

la Széchy and Ban Tvrtko, Ragusans outlined the damages inflicted on their merchants by Vojislav, the looting of their territory, and the capture of their citizens, as well as threats to attack all of Ragusan territory under the supposed authority of Emperor Uroš. They also pointed out that both bans had been ordered by their shared overlord to defend Ragusa from anyone intending to harm it.¹² However, assistance clearly did not arrive, and the situation with Vojislav's attacks became increasingly difficult to endure. It is evident that by late August the situation had become extremely complicated for Ragusans, leading them to choose the option of making peace with Vojinović. According to the agreement, they consented to pay him four thousand perpers to cease his attacks, release the captured Ragusan citizens, and return their seized property. By the end of August, the Ragusan authorities informed Ban Tvrtko of the concluded peace, among others. From the letter, it can also be inferred that the Bosnian ban had in the meantime sent letters to Ragusa regarding this issue, although their contents are not known.¹³ From these events, it is clear that Ragusans expected some form of help from Tvrtko, not only because they considered him a subject of Hungary in their dealings but also because they had traditionally maintained stable and friendly relations with him and his predecessors.

Ragusan doubts about the peace reached with Prince Vojislav, expressed in a letter to their envoy at King Louis's court, soon proved to be correct. In the winter of late 1359 and early 1360, Vojislav once again sent threats to Ragusa, stating that he would attack their territory during the summer. He also introduced new customs duties on his lands for Ragusan merchants and continued to harass Ragusan citizens, about which Ragusan envoys complained to Emperor Uroš in the autumn of 1360. It is evident that even Uroš's desire to protect Ragusan subjects carried little weight in what he himself referred to as the "state" of Prince Vojislav. The unstable relations between the Serbian ruling family and the Ragusans were also demonstrated by Empress Jelena's demands in January 1360 for Dušan's legacy. In response to these actions and Vojislav's threats, whom they tried to pacify through diplomacy, Ragusans lodged a complaint to King Louis the very next

12 (26. 8. 1359) Smičiklas, 1914, 609.

13 (26. 8. 1359) Tkalčić, 1882, 283. Similar letters were simultaneously sent to King Louis I, Hungarian Palatine Nicholas Kont, and their envoy at Louis's court, Marin de Goze. Tkalčić, 1882, 283–285; Zečević, 1908, 27–28; Ćorović, 1925, 10.

month. The legacy in question consisted of money and goods that had already been returned, yet Emperor Uroš demanded it again in April 1361. Such behavior by the royal family enabled the nobility, particularly those with border possessions, to take a more active stance against Ragusa. This is precisely what Prince Vojislav initiated at the end of 1360, and by January 1361, his military commander had launched an attack on Ragusan territory at Žrnovnica. The conflict on the Ragusan-Serbian border was further intensified by Louis's preparations to attack Serbia. The most eager for war was once again Prince Vojislav, who planned to seize Ston and Pelješac. He was supported by the authorities in Kotor, and nominally, Emperor Uroš also participated in the war by inertia. The conflict began in the summer of 1361, with Uroš ordering the imprisonment of the Ragusan merchants within his territory. The response from the Ragusan authorities was a naval blockade of Kotor and a ban on the export of goods, with exceptions made for the territory of the Balšić family and a few coastal towns that did not support the Serbian emperor and other nobles against Ragusa. Special attention was given to banning the export of grain and salt, which were their main commodities. In July 1361, during heavy attacks on the Ragusan territory, the Ragusan authorities announced a reward for the killing of Vojislav and his sons. For the defense of Ston and Pelješac, the Ragusans received assistance from the Ban of Croatia and Dalmatia. The city walls of Ragusa were not threatened during this war, but the surrounding Ragusan territory up to the city walls suffered the most due to Vojislav's attacks. As in the previous war of 1359, this time too Ragusans did not receive significant aid from its suzerain, King Louis I. However, they did receive some help through a diplomatic move by drawing the Balšić family into the war on their side by granting them Ragusan citizenship. This action by the Balšićs, along with the neutrality of several coastal towns, was a clear sign of the disunity and disintegration of the Serbian state.¹⁴

During the war against Prince Vojislav and Kotor, the Ragusan authorities maintained frequent correspondence with all political entities from whom they expected assistance. From December 1360, it is possible to trace their accusations and pleas for help addressed to King Louis I, the Croatian-Dalmatian Ban, the Hungarian Palatine, Emperor

14 Tkalcic, 1882, 289, 266; Tkalcic, 1895, 40–42, 56, 58, 62, 71–72, 74, 81–82, 87–217; Orbin, 1968, 58; Jireček, 1959(b), 356–361; Zečević, 1908, 30–71; Jireček, 1978, 242; Mihaljčić, 1981(b), 579–581; Isti, 1989, 44–45, 48–54.

Uroš, Empress Jelena, the Balšić family, and other Serbian nobles.¹⁵ The Ragusan authorities also communicated with Ban Tvrtko and his subjects regarding the issue with Vojislav. At the beginning of January 1361, they informed Tvrtko's nobleman, Župan Sanko Miltenović, about the latest developments related to Vojislav's plans.¹⁶ At the same time, the Ragusan council discussed the increased expenses of their envoy at Ban Tvrtko's court, although the details of this mission remain unknown.¹⁷ It is certain that there was ongoing communication and interaction between the Bosnian ruler and neighboring Serbian lords, particularly with Prince Vojislav. In early July, the Ragusans informed Sanko that they had received his earlier letter, thanked him for being a sincere friend and for showing goodwill toward Ragusans, and informed him that Vojislav's army was looting, burning, and destroying the Ragusan territory up to the city gates. They pleaded with Tvrtko's vassal to act and respond to these events in a way that would honor both his lord and himself, emphasizing that they placed their hope in him.¹⁸ Following the introduction of the salt export ban to Serbia, the Ragusan authorities became concerned that this trade might continue through Bosnian territory. Not long after corresponding with Sanko, the Ragusan authorities issued permits to the subjects of Župan Sanko and Ban Tvrtko for the export of salt, under the condition that they would not transport the salt to Vojislav's territory or distribute it to his subjects. At the beginning of August, a decision was made to allow the delivery of salt to Tvrtko's and Sanko's subjects and Vlachs in the town of Slano. By the end of August, it was also permitted to deliver salt to them in Ragusa under the same conditions.¹⁹ On the other hand, due to the situation in which they found themselves, having to defend their territory from Vojislav and his allies, the Ragusans were unable to provide Tvrtko with the galleys he had requested. It is evident that Tvrtko remained uninvolved in the ongoing conflict, as noted by the Ragusan authorities, who stated that the Bosnian Ban was such a lord that he could, if he wished, reach beyond Ragusa via his own land.²⁰

15 Tkalčić, 1895, 266–267.

16 (7. 1. 1361) Tkalčić, 1895, 59.

17 Tkalčić, 1895, 63.

18 (6. 7. 1361) Tkalčić, 1895, 90; Zečević, 1908, 61.

19 (20. 7. 1361) Tkalčić, 1895, 97. (23. 7. 1361) Tkalčić, 1895, 97. (5. 8. 1361) Tkalčić, 1895, 102, 104. (31. 8. 1361) Tkalčić, 1895, 117.

20 Tkalčić, 1895, 99; Ćorović, 1925, 14.

In an effort to mediate peace in September 1361, Župan Sanko sent his envoy to Ragusa, upon which the Ragusan authorities sent their own envoys to Sanko's court with a detailed list of the damages they had suffered and a proposal that each side compensate the damages it had caused. Sanko then forwarded these conditions to Prince Vojislav. At the end of the letter, they mentioned that they had learned of Vojislav's intentions to attack Ston with his army and requested assistance. From the instructions issued by Ragusans, it is evident that they regarded Sanko as their negotiator and entrusted him to advocate on their behalf as effectively as he could.²¹ In mid-October, news arrived in Ragusa that the negotiations between Sanko and Vojislav had failed. The Ragusan authorities expressed their gratitude to Sanko for his efforts, stating that they could by no means accept Vojislav's demands, although already the following month they continued to emphasize the potential for reconciliation through Sanko's mediation.²² Sources shed only fragmentary light on the correspondence between the Ragusan authorities and Ban Tvrtko during this period. In November, they discussed sending a delegation to Tvrtko and instructed the delegation headed to King Louis I to stop by the Bosnian ban and inform him that a special delegation would be sent to him shortly.²³ The Ragusan councils spent more time than usual deliberating over this delegation to Ban Tvrtko, and the mission was finally dispatched at the beginning of December.²⁴ It is evident that this communication was far more frequent and substantial. Behind these lesser-known missions was Tvrtko's attempt to mediate reconciliation between the Ragusans and Vojislav. Judging from later data, it is quite certain that Tvrtko's diplomatic involvement took place during December. Ragusan councilors were expecting a response from the Bosnian ban in December, and there were even suggestions that this should dictate whether to send envoys to Hungary.²⁵ In the first half of January 1362, news from Bosnia reached Ragusa. At the same time, decisions were made to recall Ragusan envoys from Bosnia and to forward the received news to King Louis.²⁶ Tvrtko's efforts were described

21 (19. 9. 1361) Tkalčić, 1895, 121–123; Tadić, 1935, 67–68; Restius, 1893, 141; Zečević, 1908, 86–88; Mijušković, 1961, 24.

22 (20. 10. 1361) Tkalčić, 1895, 130. (3. 11. 1361) Tkalčić, 1895, 136; Zečević, 1908, 89–90.

23 (9. 11. 1361) (11. 11. 1361) Tkalčić, 1895, 138–139.

24 (17. 11. 1361) (22. 11. 1361) (2. 12. 1361) Tkalčić, 1895, 142–143, 145.

25 (9. 12. 1361) Tkalčić, 1895, 148.

26 (11. 1. 1462) Tkalčić, 1895, 154.

in a letter addressed to King Louis composed in mid-January 1362. At that time, they emphasized that Tvrtko had sent his own envoy to Vojislav proposing peace, but Vojislav refused to even consider negotiations. Thus, this mission ended as yet another futile attempt.²⁷

During the continued course of the conflict, the Ragusans once again relied on Župan Sanko and Ban Tvrtko as potential mediators in their reconciliation with Vojislav, despite their earlier unsuccessful efforts. In the following months, they maintained frequent contact with Sanko.²⁸ At the time of mediation efforts by the Venetian authorities regarding a potential meeting between the Ragusan envoys and Vojislav in February 1362, one of the proposed locations for the meeting was the territory of Župan Sanko.²⁹ It was precisely to Sanko that they sent a diplomatic mission in early April, in which they, among other things, pointed out the damages and murders committed by Vojislav's men in Rijeka dubrovačka (Ombla), and noted that they had not received the promised assistance from Sanko in these cases.³⁰ Despite the fact that Sanko had significant potential in the negotiation process, the Ragusan authorities adhered strictly to their policy of confiscating goods from individuals who were supplying their enemies. In mid-April, they issued an order to their captains near Kotor to confiscate grain if any of Sanko's subjects attempted to deliver it, and they sent the same warning to Župan Sanko himself.³¹ It is evident that communication and trade between Sanko's and Vojislav's men and the people of Kotor were much more frequent than the preserved sources suggest. Direct communication between the Ragusan authorities and Ban Tvrtko and Sanko regarding their mediating role can be traced back to mid-May, when decisions were made to send them letters with updates. By late May, in a letter to Sanko, they emphasized that they were not to blame for the war and that peace did not depend on them, attempting to encourage him to once again take on the role of mediator.³² Although they entered into correspondence with Emperor Uroš regarding his mediation for reconciliation with Vojislav, the Ragusan authorities also sent the nobleman Blasius de Gradi to Sanko in mid-

27 (13. 1. 1362) Tkalčić, 1895, 155. Smičiklas, 1915, 201.

28 (14. 1. 1362) (6. 2. 1362) (27. 3. 1362) (31. 3. 1362) Tkalčić, 1915, 156, 160, 172–173.

29 (21. 2. 1362) Tkalčić, 1895, 163; Zečević, 1908, 97.

30 (1. 4. 1362) Tkalčić, 1895, 174.

31 (18. 4. 1362) Tkalčić, 1895, 180.

32 (16. 5. 1362) (19. 5. 1362) (28. 5. 1362) (5. 6. 1362) Tkalčić, 1895, 191–195.

June to motivate him to take on the role of mediator.³³ The Ragusan authorities clearly had great trust in their neighbor, as shown by the numerous attempts to involve him in the reconciliation process. However, it became obvious that neither Ban Tvrtko nor Župan Sanko had any significant influence over Vojislav. Given that they did not receive adequate support from King Louis during this war either, their only remaining option was to involve Emperor Uroš in the negotiations. Through the mediation of the Serbian emperor, who evidently still had influence over Prince Vojislav and the authorities in Kotor, peace was achieved in the second half of August 1362. The peace agreement was signed in Onogošt, regulating damages and restoring neighborly relations without any active involvement from actors in Bosnia.³⁴ Tvrtko's inactivity regarding these issues clearly indicates the limits of Hungarian influence over the Bosnian Ban at that time. This was also noticed by the Ragusans during 1361 and 1362, and they established much broader correspondence with the Croatian-Dalmatian Ban than with the Bosnian ruler.

Further relations between Ban Tvrtko and the nobility from the territory of the Serbian Empire are reflected through the actions of Župan Nikola Altomanović. After the death of Vojislav in September 1363, his wife Gojislava took over the administration of his possessions together with their underage sons. There is no information on Nikola's initial actions after his father's death, but it is certain that he managed at least part of his father's possessions. He is first mentioned in historical sources in November 1366, and by July 1367, he appears as the lord of Rudnik. Nikola took advantage of the situation following Vojislav's death and, between July 1367 and November 1368, he assumed full control of his uncle's possessions by driving out his widow, Gojislava.³⁵ By military means, Nikola came into possession of Trebinje and Konavle, thus becoming a neighbor to both Bosnia and Ragusa. The Bosnian ruler undoubtedly maintained good relations with Vojislav's widow after his death. They certainly shared common interests, and the Ragusan authorities sent the same diplomatic missions in November 1366 to both the Bosnian ban and Gojislava.³⁶ Tvrtko traveled through

33 (12. 6. 1362) Tkalčić, 1895, 197.

34 Miklosich, 1858, 169–171, 174–175; Tkalčić, 1895, 197–217; Jireček, 1978, 242; Zečević, 1908, 101–109; Ćorović, 1925, 16; Jireček, 1959(b), 362–364; Mihaljčić, 1989, 60–64; Isti, 1981(b), 580–582.

35 Jireček, 1978, 249; Isti, 1959(b), 369–370; Dinić, 1932, 8–10; Mihaljčić, 1989, 74, 130–134; Isti, 1981(c), 591–592.

36 (5. 11. 1366) (28. 11. 1366) Gelcich, 1896, 66, 72.

her territory to reach Ragusa in May 1367.³⁷ According to earlier historiography, after being defeated in a conflict with Nikola, Gojislava traveled through Ragusa towards Albania, accompanied by Ban Tvrtko.³⁸ At the same time as he was engaged in a war against his brother Vuk and part of the nobility who supported Vuk as the Bosnian ban, Tvrtko also had to confront the fact that, from autumn 1366 onward, he could no longer rely on his nobleman Kaznac Sanko. From Ragusans' perspective, it is known that the ban stayed with Sanko in July 1366, while by November, the Ragusan council had decided to offer Sanko the opportunity to send one of their diplomatic missions on his behalf to Tvrtko's court.³⁹ The reasons for this mission are not known, but later events suggest a potential motive for this diplomatic move. During Tvrtko's stay in Ragusa in May 1367, Sanko was not with him in the city, nor did he appear as a signatory of the charters issued on that occasion.⁴⁰ At the time of preparations for the Bosnian ban's arrival, the Ragusan authorities decided to act in favor of Sanko and even left the possibility open for his arrival in Ragusa.⁴¹ Amid the polarization of forces in Bosnia and the war between the brothers and noble factions, Župan Nikola sought to take advantage of the unfolding events and increasingly became a significant force on the southeastern Bosnian border. In this context, one should also view the fact that Vuk and Tvrtko were fighting on the far eastern Bosnian frontier and that Tvrtko was staying in the Gacko area in May 1367.

It is not known whether, from the very first signs of disagreement between Tvrtko and Sanko in the autumn of 1366, there was contact between Sanko and Župan Nikola, or whether their split was due to other reasons not illuminated by diplomatic sources. The Ragusan chronicler Restius states that Sanko participated in a noble uprising together with the Ban's relative Dabiša. He writes that the rebels managed to occupy certain areas, but after being defeated by the Ban, they withdrew to Ragusa, upon which Tvrtko demanded their extradition. According to his account, Tvrtko's arrival in Ragusa did not yield results and the matters between them remained unresolved, leading Sanko to ally himself with Župan Nikola. Interestingly, Restius high-

37 "Quod sicut galea ire debebat ad Slanum pro domino bano, nunc ire debeat ad civitatem veterem." (28. 5. 1367) Gelcich, 1896, 92; Dinić, 1932, 10.

38 (20. 11. 1368) Gelcich, 1896, 109; Dinić, 1932, 10.

39 (13. 7. 1366) Gelcich, 1896, 45; Ćorović, 1925, 23-24; Mijušković, 1961, 26-27.

40 Ćorović, 1925, 25-26.

41 (18. 5. 1367) Gelcich, 1896, 90; Mijušković, 1961, 27.

lights later missions by Ragusan nobles tasked with persuading Sanko to abandon his alliance with Nikola and reconcile with Tvrtko.⁴² Instructions for these missions are preserved. It is likely that reconciliation between Tvrtko and Sanko occurred during the second half of 1367. Evidence of this is Sanko's presence in Tvrtko's charter issued to Prince Pavle Vukoslavić, as well as the fact that the Ragusan authorities duly paid the tribute called *mogoriš* to Sanko in early September 1367.⁴³ According to Restius and Orbin, Sanko's initial defection could not be solely attributed to the actions of Župan Nikola, though they do not completely rule him out either.

In a relatively short period, Sanko once again defected from Tvrtko. According to preserved diplomatic documents, Sanko was in some form of alliance with Nikola no later than November 1368, when a Ragusan noble was sent to him as a mediator. Another envoy was sent to Sanko in January 1369 with instructions to persuade him to return to the allegiance of the Bosnian Ban, identified as his natural lord. They emphasized that reconciliation with Tvrtko would be honorable and beneficial for him, as his alliance with Nikola was dangerous to himself, and Nikola's triumph would be short-lived, while the Bosnian banate was eternal. The Ragusan authorities had additional news meant to persuade Sanko to side with Tvrtko. They promised Sanko that they were ready to send their envoys to mediate the reconciliation, assuring him that Tvrtko would not do anything contrary to what he had promised them. If, as a result of this reconciliation, Nikola were to attack him, they guaranteed that Sanko could count on asylum in Ragusa.⁴⁴ Sanko's response is not known, but judging from Ragusans' continued initiative, he was evidently inclined toward reconciliation. That same month, the Ragusan authorities selected noble Blasius de Gradi, who was to wait for a response from Sanko, either by meeting him in person or receiving an answer through messengers. In that case, he was instructed to take the response to Ban Tvrtko and arrange their reconciliation. Gradi was to inform Tvrtko that reconciling with Sanko would make it easier to take revenge on Župan Nikola for the damage he caused, and he was instructed to extract oaths from both parties. The Ragusan authorities attempted to soften Tvrtko by promising that

42 Restius, 1893, 147–149. A similar description is also provided by Orbin. Orbin, 1968, 150. Ruvarac, 1894(a), 234–237; Mijušković, 1961, 27.

43 Mijušković, 1961, 28.

44 Gelcich, 1896, 99–100, 110; Ćorović, 1925, 27; Dinić, 1932, 11–12, 40; Mijušković, 1961, 29; Mihaljčić, 1989, 134–135; Đulović, 2021, 98.

if Sanko were to break the oath, they would not offer him hospitality in any future conflict.⁴⁵ Archival documents do not shed light on the further course of this conflict. Orbin writes of war, attacks on the Bosnian border territory, and damage inflicted by Nikola, noting that one such attack, at Sanko's invitation, was carried out in the region of Bišće.⁴⁶ According to the chronicler Restius, reconciliation between Tvrtko and Sanko occurred only after a military confrontation in which Tvrtko emerged victorious, and Sanko sought refuge in Ragusa. After Tvrtko's army withdrew, Sanko reconciled with the Bosnian ruler. According to Restius, during the attack by Župan Nikola on Ragusa, Sanko led the Bosnian army that came to assist the Ragusans, and he was killed in the process.⁴⁷ According to Orbin's account, after reconciling with Tvrtko, Sanko was granted governance over the area around Nevesinje, while his other possessions were handed over to other noblemen. In his version as well, Sanko was killed in the battles against Nikola Altomanović in Trebinje.⁴⁸ The common occurrence in chronicles of merging several distinct events into a single narrative also prevents a precise reconstruction of the chronology in this case. A conflict certainly occurred between Ban Tvrtko and Župan Nikola, as well as between Nikola and Ragusa, but these should be viewed as two separate events. The existence of a conflict between Ban Tvrtko and Župan Nikola is also supported by surviving records of their reconciliation, which took place in August 1370. From Ragusans' instructions to their nobleman sent to Tvrtko's court, it is evident that they were informed Tvrtko would soon sign a peace treaty with Nikola. They sent a letter in the Slavic language addressed to the Bosnian ruler and instructed their envoy to ensure that Ragusa would also be included in this agreement.⁴⁹ It is apparent that a peace agreement was indeed signed at that time between the Bosnian ban and Nikola. The exact date of Sanko's death is unknown, but earlier research places it between July 1370 and July 1372. It is evident that before his death, Sanko had reconciled with the Bosnian ban and participated in his conflict against Nikola.⁵⁰

45 Gelcich, 1896, 98; Ćorović, 1925, 26; Dinić, 1932, 12, 40; Mijušković, 1961, 29.

46 Orbin, 1968, 58–59.

47 Restius, 1893, 149–152.

48 Orbin, 1968, 150; Mihaljčić, 1989, 135.

49 Tadić, 1935, 203; Dinić, 1932, 45; Ćorović, 1925, 33; Mihaljčić, 1989, 137; Đulović, 2021, 99.

50 Mijušković, 1961, 29–30; Dinić, 1932, 12–13.

It is particularly interesting during this period to observe the relations between Tvrtko and other nobles from the territory of the Serbian Empire. Preserved letters from Pope Urban V from April 1370 indicate frequent communication between the Bosnian and Serbian courts at that time. Urban V wrote letters to King Louis I, his wife Elizabeth, and to Ban Tvrtko. In the letters to Louis and Elizabeth, he stated that he had received information that the daughter of Prince Grgur II of Bribir was staying at the Bosnian court, where she was being raised, and that when she reached the age for marriage, she was supposed to be wed, with her parents' approval, to a nobleman of suitable standing. According to the pope's information, Tvrtko and his mother were planning to marry her off without the parents' consent to the son of the King of Rascia, which, in the pope's view, endangered the girl's soul, insulted her parents, and violated the Catholic faith. He urged Louis to intervene so that the girl would be returned to her parents or transferred to his (Louis's) court, and married to someone reliable and acceptable to her family. In the letter to Tvrtko, Urban V repeated almost the same points, adding that he strictly forbade Tvrtko from allowing the girl to be married to any heretic, infidel, schismatic, or anyone else who was not of the Roman Catholic faith, and demanded that she either be returned to her parents or sent to King Louis's court.⁵¹ Given that the letter explicitly mentions the "King of Rascia," and considering that Emperor Uroš had no male heirs, historiography generally agrees that this was most likely referring to Marko, son of King Vukašin Mrnjavčević. This episode vividly illustrates the type of relationship the Bosnian royal court maintained with the then co-ruler of the Serbian Emperor Uroš.

Immediately after the Ragusans learned of the peace agreement between Ban Tvrtko and Župan Nikola in the autumn of 1370, Nikola's army launched an attack on Ragusan territory. Altomanović demanded retroactive payment of the St. Demetrius tribute for previous years from the Ragusan authorities. However, the Ragusan authorities responded that this was a tribute they paid to the rulers of Rascia. In response to this, Altomanović continued in the spring of 1371 with looting and devastation of Ragusan territory, enslaving the local population. Even the involvement of King Louis I did not help the Ragusans. Under circumstances that remain unclear, a coalition was formed against Altomanović, which included, along with the Ragusans, the Balšić family and King Vukašin. By June, the allies had already gathered

51 (6. 4. 1370) Theiner, 1860, 97; Jireček, 1978, 247; Ćorović, 1925, 31.

near Nikola's possessions, but the planned attack was not carried out because the Ottomans threatened Uglješa's lands, and his brother, King Vukašin, left in July to assist him. With the death of King Vukašin in the Battle of Maritsa and the death of Emperor Uroš, the situation in the former Serbian Empire changed significantly, which worked in Nikola's favor. Left with no other option, the Ragusans reached a peace agreement with Nikola in the spring of 1372 and agreed, under the new circumstances, to pay him the St. Demetrius tribute.⁵² It is interesting to note that although later Ottoman sources mention that the Mrnjavčević brothers could rely on Bosnian forces in the Battle of Maritsa, their potential involvement in these events has been dismissed.⁵³ Contemporary sources do not shed light on Tvrtko's role in the war between Ragusa and Župan Nikola. However, much later, in January 1432, the Ragusan authorities reminded Tvrtko's son, then King Tvrtko II, that his father had aided Ragusans in the war against Župan Nikola.⁵⁴

In May 1373, the Ragusans informed their suzerain, Louis I, that a coalition was being formed against them, consisting of Župan Nikola, the Balšić family, and Venice. However, it is not known whether the allies took any concrete action.⁵⁵ The events of the summer of 1373 can be followed through the account of the chronicler Orbin. According to his report, the rivalry between Župan Nikola and Prince Lazar was the trigger for major changes. After Nikola attempted to assassinate Lazar in a deceitful manner, Lazar made an agreement with King Louis I, offering money and loyalty in exchange for help in the fight against Nikola. In addition, he also reached an agreement with Ban Tvrtko, who had already been an enemy of Nikola. According to Orbin, Louis sent an army under the command of Nicholas I Garai, while Tvrtko led his own forces. With three armies, they launched an incursion into Altomanović's lands. Realizing he could not resist them, Nikola attempted to retreat to the coastal region, then to Trebinje and Konavle, but due to the betrayal of his own nobles, he was not received in any of those places. Eventually, he withdrew to his city of Užice. Soon after, Prince Lazar besieged and captured the city, handing Nikola over to the nobles he had previously been in conflict with, and they blinded

52 Jireček, 1978, 251–252; Jireček, 1959(b), 374–375; Dinić, 1932, 25–26; Isti, 2003, 733; Mihaljčić, 1982, 21–25; Isti, 1989, 158–161, 219–222.

53 Trako, 1974, 171–175.

54 (19. 1. 1432) Jireček, 1959(b), 379; Dinić, 1932, 13.

55 (16. 5. 1373) Gelcich, 1896, 139–140; Tadić, 1935, 273–274; Dinić, 1932, 23–25; Mihaljčić, 1989, 222–227.

him. According to Orbin, after spending some time in various places, Nikola settled in the territory of the Balšić family, where he eventually died. His lands were divided between the allies, Prince Lazar and Ban Tvrtko, with the exception of Trebinje, Konavle, and Dračevica, which were taken by the Balšići, even though they had not participated in the war. Orbin states that Tvrtko acquired all of Nikola's territory that bordered Bosnia during this campaign.⁵⁶ According to Serbian chronicles and a charter issued by the Balšićs, which clearly shows they governed former territories of Nikola in the coastal region, historians have concluded that the attack on Altomanović took place between early September and the end of November 1373.⁵⁷ Interestingly, the Serbian chronicles only record Prince Lazar's victory over Župan Nikola, while Ban Tvrtko is not mentioned at all in these sources.⁵⁸

Evidence of Tvrtko's army's involvement in the attack on Nikola's territories is found in later records. In July 1374, before the Ragusan court, four female slaves from Budimlja (territory previously under Nikola's control) testified that they had been captured and sold by the men of nobleman Radivoj from Bosnia.⁵⁹ It is quite certain that these were inhabitants of Nikola's territory enslaved during the war in the autumn of 1373. The lasting consequence of Tvrtko's involvement in the war against Nikola was the annexation of parts of Nikola's territories to the Bosnian state. According to later sources, historical consensus holds that during this campaign, Ban Tvrtko annexed the western and southern parts of Nikola's lands, which included the region of Drina, Upper Polimlje, part of Central Polimlje with Mileševa and Prijepolje, Gacko, Bileća, Onogošt, the lower and central courses of the Piva and Tara rivers, and the valley of the Čehotina River.⁶⁰

In the context of Tvrtko's relations with the nobility of the former Serbian Empire's territory, and within the scope of the territorial expansion of the Bosnian state into these regions, the conquest of the strategically important areas of Trebinje, Konavle, and Dračevica certainly falls. According to the mentioned accounts of chroniclers, these areas were occupied by the Balšić family during or after the allies' war

56 Orbin, 1968, 59–61, 150; Grujić, 1926, 12; Ćorović, 1925, 35–36; Dinić, 1932, 27–28; Mihaljčić, 1932, 227–230; Rudić, 2018, 241–242.

57 Miklosich, 1858, 183–184; Dinić, 1932, 27; Isti, 2003, 733; Mihaljčić, 1989, 236–237; Isti, 2001, 65–68; Maksimović, 2023, 44–45.

58 Stojanović, 1927, 214.

59 (7. 7. 1374) Dinić, 1933, 257; Isti, 1967, 31.

60 Ćorović, 1935, 39–40; Mrgić, 2004, 59; Đulović, 2021, 110–113; Maksimović, 2023, 55.

against Župan Nikola. As early as November 1373, Đurađ Balšić issued a charter to the Ragusans which clearly shows his governance over these territories. In that context, the Ragusan authorities promised to pay him the St. Demetrius tribute, which had previously been paid to Serbian rulers, and after the death of Emperor Uroš, to Župan Nikola. The Ragusan authorities secured themselves by adding a clause to this agreement stating that they would be obligated to pay this income to Đurađ Balšić as long as he ruled the coastal areas near Ragusa, or until someone became "emperor and lord over the Serbs, the nobility, and the Serbian land".⁶¹ Ragusans' caution may have been influenced by multiple factors. Primarily, they were aware of previous complications with the payment of this tribute, and it is very likely that the political situation in their hinterland at the time motivated their caution as well. Sources from the period after the Balšić family occupied these areas point to tense relations between Ban Tvrtko and Đurađ Balšić. In January 1376, according to instructions from their authorities, Ragusan envoys who were staying with Tvrtko were instructed, if he requested they accompany his army advancing toward Hum, to explain that their presence in the camp of the Bosnian Ban could cause problems for their merchants in the territory of Đurađ Balšić.⁶² The unstable relations between the Bosnian and Zetan rulers are also evidenced by a letter from Đurađ to Ragusa in which he permits Tvrtko's men to pass through his territory on their way to Ragusa. However, if a conflict between the two rulers were to arise, he would inform the Ragusans in advance.⁶³ Chroniclers Orbin and Restius also mention the tense relations between Tvrtko and Đurađ over Trebinje, Konavle, and Dračevica, which lay on the border of their lands. Restius highlights Tvrtko's agreement with the people of Trebinje and the refusal of the Ragusan authorities to guarantee the fulfillment of that agreement. Chroniclers note that due to disputes over these territories, a meeting between Tvrtko and Đurađ, mediated by the Ragusans, was held on the island of Lokrum. However, no agreement was reached, as each side asserted its own right to the lands. According to Orbin, not long afterward, Trebinje, Konavle, and Dračevica defected from the Balšić family and submitted to the Bosnian Ban. For chronological comparison, it is im-

61 (30.11.1373) Miklosich, 1858, 183–184; Stojanović, 1929, 106–107. Interpretations of the charter in: Jireček, 1959 (b), 380; Dinić, 1932, 28; Ćirković, 2011, 31; Mihaljčić, 1989, 236.

62 (25. 1. 1376) Gelcich, 1896, 145–146; Jireček, 1959(b), 381; Ćorović, 1925, 39–40.

63 Miklosich, 1858, 185–186; Jireček, 1959(b), 381–382.

portant to note that Orbin reports that Tvrtko crowned himself king of Rascia after these events.⁶⁴

The dimension of unstable relations between Tvrtko and Đurađ is confirmed by the statements of the Ragusan authorities to their envoys at Đurađ's court from February 1377, when they said they did not want to interfere in matters between the two rulers, although contacts between Tvrtko's men and the people of Trebinje are also evident.⁶⁵ This piece of information, in combination with a reference from July 1388 mentioning an earlier rebellion in Konavle during Đurađ Balšić's rule, has been recognized in earlier historiography as confirmation of a revolt and secession of these territories from the Balšići, and their allegiance to Tvrtko, as described by Orbin, which most likely occurred in February 1377.⁶⁶ A comparison of archival data and chroniclers' notes from this period shows that these reports are consistent and form a coherent narrative already recognized in historiography. Directly related to Tvrtko's assertion of authority over Trebinje, Konavle, and Dračevica is his coronation, which most likely took place in October 1377. However, this coherent narrative is disrupted by a record from November 1377 noting the collection of the St. Demetrius tribute by a representative of Đurađ Balšić.⁶⁷ The Ragusan authorities were extremely cautious when it came to paying tributes to neighboring rulers and lords and would often suspend payments if the political situation was unclear. Therefore, the payment of tributes is generally a reliable indicator of the actual situation on the ground. It remains entirely unclear what happened with these territories after the mentioned rebellion and secession, as well as after Tvrtko's coronation. It is also possible that there were differing understandings of ownership over these territories by Tvrtko, Đurađ, and the Ragusans. It is evident that possession of these regions was not definitively resolved on the ground. This is also indicated by Orbin's account that, after learning of the secession, the Balšićs gathered an army of ten thousand men and, together with Karl Topia, passed through Onogošt and advanced to Nevesinje, destroying all of Tvrtko's lands, and then returned to Zeta. According to Orbin, this campaign took place three months before Đurađ's death, i.e., approximately in October 1377.⁶⁸ A letter from the merchant Radič

64 Orbin, 1968, 69–70; Restius, 1893, 162–163.

65 (23. 2. 1377) Gelcich, 1896, 153; Dinić, 1932, 35; Jireček, 1959(b), 382.

66 (5. 7. 1388) Kurtović, 2019, 182; Dinić, 1932, 34–36; Ćorović, 1935, 40; Mihaljčić, 1982, 34–35; Isti, 1989, 238–240; Mrgić, 2004, 59.

67 Jireček, 1892, 38; Dinić, 1932, 33, 36; Isti, 2003, 733.

68 Orbin, 1968, 70.

reveals that, at that time, Tvrtko, by then already king, was preparing a military campaign.⁶⁹ These are fragmentary data that are difficult to reconcile. The issue of the possession of these territories was definitively resolved by Đurađ's death in January and Tvrtko's charter from April 1378, in which the Ragusans recognized his right to the St. Demetrius tribute as long as he ruled over Trebinje, Konavle, and Dračevica.⁷⁰ For the first time, the Ragusans paid the St. Demetrius tribute to Tvrtko's protovestiaros Ratko at the end of September 1378, citing Tvrtko's proclamation as King of Rascia as the reason for transferring the tribute. In this document, it is also stated that the feast day of St. Demetrius would mark one year since his coronation.⁷¹

Tvrtko's ambition to establish his direct rule over a much wider territory than the Bosnian Kingdom encompassed at the end of 1377 is illustrated by the statements made by the Ragusan authorities to the Hungarian king Louis I in November 1378. At that time, the Ragusan authorities emphasized that Tvrtko had previously defended them whenever they asked for his help, but that they were no longer sure whether he would be able to support them due to his obligation to safeguard his interests in Rascia.⁷² By linking his obligations to the "regno Rassie", the Ragusan nobility indicated that they, too, were aware of Tvrtko's ambitions for future actions. From their perspective, these were activities already known at the Hungarian court, so they did not elaborate further. On the other hand, the reactions of the Serbian nobility to Tvrtko's coronation remain entirely unknown. Due to the lack of sources, it is difficult to provide a more detailed explanation of Tvrtko's involvement in the territory of the former Serbian state. What is known about Tvrtko's activities during 1378 is framed by the chronicle of Mavro Orbin, who mentions that after the death of Đurađ Balšić, Tvrtko seized many places that had belonged to the "Kingdom of Rascia", from the Ragusa and Kotor coastlines to Mileševa, and also subjugated the Vlachs, numbering over a hundred katuns.⁷³ A few years after his coronation, Tvrtko managed to extend his rule over Kotor in 1384.⁷⁴ In the period following his coronation, it became evident that Tvrtko did not exercise real control over the territories of the Serbian

69 Tadić, 1935, 356.

70 Dautović-Dedić, 2016, 230.

71 (24. 9. 1378) Kurtović, 2017, 19; Dinić, 2003, 734.

72 (15. 11. 1378) Gelcich, 1896, 177–178; Gelcich-Thallóczy, 1887, 701.

73 Orbin, 1968, 51.

74 Rudić, 2018, 244–245.

lords, who had established their own domains and ruled independently. During the following years until Tvrtko's death, during which no records are preserved regarding his efforts to assert authority over the entire territory of the former Serbian state, and the shifting of his focus toward western expansion, indicate that this concept was ultimately abandoned.

The sources allow for the reconstruction of yet another of Tvrtko's engagements directly connected with Serbian lords, this time, however, against a common enemy: the Ottomans. In the 1380s, the Ottomans increasingly attacked the territory of Prince Lazar, and during this period, the Ottoman conquests of the important cities of Sofia and Niš were particularly significant. In 1386, the Ottomans even briefly invaded Bosnia, and during another incursion in 1388, Ottoman detachments were defeated near Bileća by Voivode Vlatko Vuković. The Ottoman incursions into Bosnian territory were clear signs that the domains of the Serbian lords no longer represented a strong enough barrier to the Ottoman advance toward the west and north of the Balkan Peninsula. At the time of Tvrtko's active campaign to capture Dalmatian cities, the Ottoman army led by Sultan Murad I launched a military offensive. The goal of the Ottoman expansionist plans was the conquest of Kosovo, a region that represented a key geostrategic point for further Ottoman advancement on the Balkan Peninsula. The Ottoman attacks on the southern Serbian regions posed a threat not only to Serbian nobles but also to many neighboring rulers. In opposition to Sultan Murad I, who led the Ottoman army, a coalition was formed, under circumstances and conditions that remain unclear, consisting of Prince Lazar, his son-in-law Vuk Branković, and King Tvrtko I. The involvement of the Bosnian king in this battle must be viewed through the lens of his understanding of the Ottoman threat and his desire to protect his country, which had already been targeted by Ottoman attacks in previous years. The allied forces confronted the Ottomans at the Battle of Kosovo on June 15, 1389. Due to the conflict with the Ottomans in the southern regions, likely under the command of Vlatko Vuković, a portion of the Bosnian army was withdrawn from Dalmatia, where they had been laying siege to the Dalmatian cities for several years. It is therefore reasonable to conclude that the Bosnian army could not be present in full force in Kosovo. Although there are quite a few surviving sources, they provide vague, confusing, and contradictory information about the outcome of the battle. One of the main challenges in properly interpreting the available data lies in the fact that most of the chronicles offering details were written long after the bat-

tle itself. The most evident outcome of the battle was the death of two key figures: Prince Lazar and Sultan Murad I. Due to sparse, fragmentary, and highly contradictory information about the outcome of the battle, historiography has not reached a firm consensus. King Tvrtko I's perception following the Battle of Kosovo is presented in his famous letters sent shortly afterward to Trogir and Florence, where he described the battle as a significant victory for his forces, especially considering that the Ottoman state had lost an exceptional ruler and that the Bosnian commander returned safely to Bosnia with the majority of his army. From that perspective, the Bosnian role in the Battle of Kosovo could only be interpreted in such a manner immediately after the battle. These documents, however, do not provide any insight into Tvrtko's view on Lazar's death in the battle, leaving the relationship between the allies rather unclear. In the following years, as the Ottomans continued their rise under Sultan Bayezid I, the recognition of vassal status by the Serbian noble houses of the Hrebeljanović and Branković families, who controlled the largest territories, clearly indicates that the Ottomans emerged from the Battle of Kosovo as the strategic victors.⁷⁵

Conclusion

The relationships between Ban and later King Tvrtko I during his reign and the nobility from the territory of the Serbian Empire typologically fit into the broader picture of Bosnia–Serbia relations during the Middle Ages. The methodology used to present these relations is shaped by the fact that a very small number of preserved sources of Bosnian and Serbian origin offer data on these connections. This is a common occurrence. The reconstruction of Bosnia–Serbia relations within any chronological framework relies mostly on the records of neighboring states, primarily Ragusa, and is therefore conditioned by the perspective from which those neighbors observed the events. What is presented primarily refers to Tvrtko's involvement in Serbia during the time of significant and abrupt changes following the death of Emperor Dušan, which marked the beginning of the disintegration of the Serbian Empire. Tvrtko's role became more pronounced after the death of

75 Ćorović, 1925, 80–83; Dinić, 1940, 133–148; Perojević, 1942(d) 339–340; Dinić, 1964, 53–63; Mihaljčić, 2001, 125–132; Kampuš, 1989, 1–15; Prlender, 1989, 97–102; Lučić, 1989, 91–95; Tošić, 1990, 101–106; Šuica, 2014, 111–117; Tošić, 2002, 248–249; Šuica, 2015, 153–169; Filipović, 2019, 104–120.

Emperor Uroš, when the nobility carved out their own territories where they ruled independently, leading to internal conflicts. During the 1360s and 1370s, Tvrtko's activities in the resulting war conditions were mainly focused on consolidating his position in coastal regions and expanding his state territory. Given the poor preservation of domestic sources, Tvrtko's coronation in 1377 as king remains entirely unknown from the perspective of the Serbian lords. The lack of a stronger reaction from the Serbian nobility to this event, enough to leave a more significant mark in the written legacy of Dalmatian centers, perhaps adequately illustrates the reach and consequences of Tvrtko's coronation in these areas. Tvrtko's crown encompassed only those territories over which he had real authority and which were defined as the Bosnian Kingdom. According to the preserved sources, after his coronation, Tvrtko focused on territorial expansion in a completely different direction. Joint military actions from later times suggest ordinary neighborly relations, but these were dictated by the shared threat of the Ottomans and the attempt to preserve the existing status quo.

Zaključak

Odnosi bana i kralja Tvrtka za vrijeme njegove vladavine sa vlastelom sa prostora Srpskog carstva tipološki se uklapaju u širu sliku odnosa Bosne i Srbije tokom srednjeg vijeka. Metodologiju prikazivanja ovih odnosa karakteriše činjenica kako vrlo mali broj sačuvanih izvora bosanske i srpske provenijencije nudi podatke o ovim odnosima. To je uobičajena pojava. Rekonstrukcija odnosa Bosne i Srbije u bilo kojem hronološkom okviru svedena je na saznanja susjeda, u prvom redu Dubrovčana, a samim tim uvjetovana je posmatranjem događaja iz te perspektive. Prezentirano se u najvećoj mjeri odnosi na Tvrtkov angažman u Srbiji u vrijeme velikih i naglih promjena nastalih nakon Dušanove smrti kada je nastupio proces dezintegracije Srpskog carstva. Tvrtkova uloga izražena je i nakon Uroševe smrti kada su formirane oblasti vlastelina u kojima su potpuno samostalno vladali što je dovelo do međusobnih sukoba. Šezdesetih i sedamdesetih godina 14. stoljeća Tvrtkov angažman u nastalim ratnim okolnostima u najvećoj mjeri je vezan za učvršćivanje njegove pozicije u primorskim oblastima i proširenje državnog teritorija. S obzirom na predstavljeno stanje po pitanju očuvanosti domaćih izvora Tvrtkovo krunisanje 1377. godine za kralja iz perspektive srpskih gospodara ostaje potpuna nepoznanica. Nedovoljno snažna reakcija srpskih gospodara na ovaj događaj da bi

ostavila značajnijeg traga u pisanoj zaostavštini dalmatinskih centara možda adekvatno ilustruje domete i posljedice Tvrtkovog krunisanja u ovim oblastima. Tvrtkova kruna pokrivala je samo one oblasti nad kojima je imao realnu vlast i koji su definirani kao Bosansko kraljevstvo. Prema sačuvanim izvorima Tvrtko se nakon krunisanja angažirao u širenju državnih teritorija u sasvim suprotnom pravcu. Zajednički vojni nastupi iz kasnijeg vremena ukazuju na uobičajene susjedske odnose, ali su oni bili diktirani zajedničkom prijetnjom od Osmanlija i pokušajem zadržavanja aktuelnog stanja.

BIBLIOGRAPHY

Published sources

- Gelcich, Josephus. *Monumenta Ragusina. Libri Reformatio-num*. Tomus IV, Sumptibus Academiae scientiarum et artium, Zagrabiae 1896.
- Jireček, Konstantin. *Spomenici srpski*, SKA, Beograd 1892,
- Kurtović, Esad. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*, ANUBiH, Sarajevo 2017.
- Kurtović, Esad. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526)*, Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, Javna ustanova Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 2019.
- Miklosich, Franz. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Vienna 1858.
- Orbin, Mavro. *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968.
- Restius. *Chronica Ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, Zagrabiae 1893.
- Smičiklas, Tadija. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XII*, JAZU, Zagreb 1914.
- Smičiklas, Tadija. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XIII*, JAZU, Zagreb 1915.
- Stojanović, Ljubomir. *Stari srpski rodoslovi i ljetopisi*, SKA, Beograd-Sremski Karlovci 1927.
- Tadić, Jorjo. *Pisma i uputstva Dubrovačke republike I*, SKA, Beograd 1935.

- Theiner, Augustino. *Vetera Monumenta historica hungariam sacram* II, Romae 1860.
- Tkalčić, Joannes. *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* II, Sumptibus Academiae scientiarum et artium, Zagrabiae 1882.
- Tkalčić, Joannes. *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* III, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae 1895.

Books and articles

- Andrejić, Živojin. "Visoka srpska srednjovekovna vlastela Vojinog kolena", *Istorijska baština* 21, Užice 2012, 1–25.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964.
- Ćirković, Sima. "Doba Balšića", *Istorija Crne Gore, Knjiga Druga: Od kraja XII do kraja XV vijeka* II: *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 3–49.
- Ćorović, Vladimir. *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, SKA, Beograd-Zemun 1925.
- Ćorović, Vladimir. "Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku", *Glas* SKA CLXVII, Beograd 1935, 5–47.
- Dautović, Dženan. "Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića", *Radovi* XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014, 141–157.
- Dautović, Dženan-Dedić, Enes. "Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku (Žrnovnice, 10. april 1378 - Trstivnica, 17. juni 1378)", *Godišnjak* CBI ANUBiH 45, Sarajevo 2016, 225–246.
- Dinić, Mihailo. *O Nikoli Altomanoviću*, SKA, Beograd 1932.
- Dinić, Mihailo. "Jedan novi podatak o Nikoli Altomanoviću", *Glasnik Skopskog naučnog društva* 12, Skoplje 1933, 257.
- Dinić, Mihailo. "Dva savremenika o boju na Kosovu", *Glas* CLXXXII, SKA, Beograd 1940, 133–148.
- Dinić, Mihailo. "Rastislalići. Prilog istoriji raspadanja Srpskog carstva", *Zbornik radova* Vizantološkog instituta 2, Beograd 1953, 139–144.
- Dinić, Mihailo. *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, SANU, Beograd 1955.

- Dinić, Mihailo. "Oblast Brankovića", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26/1-2, Beograd 1960, 5–33.
- Dinić, Mihailo. "Dukin prevodilac o boju na Kosovu", *Zbornik radova* Vizantološkog instituta VIII, Beograd 1964, 53–67.
- Dinić, Mihailo. *Iz Dubrovačkog arhiva* III, SANU, Beograd 1967.
- Dinić, Mihailo. "Dubrovački tributi", *Iz srpske istorije srednjeg veka*, Equilibrium, Beograd 2003, 733.
- Dragičević, Pavle. *Baštine oblasnih gospodara u srednjovjekovnoj Srbiji*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka 2021.
- Đulović, Amar. "Bosanska država u odjecima događaja iz 1373. godine", *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, (ed. Sedad Bešlija), Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, Sarajevo 2021, 93-124.
- Engel, Pál. *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, I.B. Tauris, London-New York 2001.
- Engel, Pál. "Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa", *Zbornik* Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU 16, Zagreb 1998, 57–72.
- Ferjančić, Božidar. *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Vizantološki institut, Beograd 1965.
- Filipović, Emir. *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
- Grujić, Radoslav. "Konavli pod raznim gospodarima od XII.-XV. veka", *Spomenik* SKA LXVI/52, Zemun 1926, 3–121.
- Jireček, Konstantin. "Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovčani", *Zbornik Konstantina Jirečeka* I, (ed. Mihailo Dinić) SAN, Beograd 1959 (b), 339–385.
- Jireček, Konstantin. *Istorija Srba*. Prva knjiga do 1537. godine (Politička istorija), Slovo Ljubve, Beograd 1978.
- Jovović, Vasilj. "Bašići (porijeklo i dinastička vlast)", *Tokovi* 1/2, Berane 2011, 137–147.
- Kampuš, Ivan. "Kosovski boj u objavljenim najstarijim izvorima i u novijoj srpskoj historiografiji", *Historijski zbornik* XLII (1), Zagreb 1989, 1–17.
- Lučić, Josip. "Dubrovnik i kosovska bitka u dokumentima i historiografiji", *Historijski zbornik* XLII (1), Zagreb 1989, 91–95.

- Maksimović, Milomir. "Župan Nikola Altomanović i Užice: 650 godina od opsade Užica i rasapa Nikole Altomanovića", *Užički zbornik* 47/2023, Užice 2023, 33–65.
- Mihaljčić, Rade. "Početak Uroševe vladavine - spoljni napadi", *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga: Od najstarijih vremena do Maričke bitke 1371*, (ed. Sima Ćirković), Srpska književna zajednica, Beograd 1981a, 566–572.
- Mihaljčić, Rade. "Dva carstva", *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga: Od najstarijih vremena do Maričke bitke 1371*, (ed. Sima Ćirković), Srpska književna zajednica, Beograd 1981b, 573–582.
- Mihaljčić, Rade. "Car i kralj: neuspešno savladarstvo", *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga: Od najstarijih vremena do Maričke bitke 1371*, (ed. Sima Ćirković), Srpska književna zajednica, Beograd 1981c, 583–592.
- Mihaljčić, Rade. "Marička bitka", *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga: Od najstarijih vremena do Maričke bitke 1371*, (ed. Sima Ćirković), Srpska književna zajednica, Beograd 1981d, 593–602.
- Mihaljčić, Rade. "Doba oblasnih gospodara", *Istorija srpskog naroda*, Vol. II: *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371-1537)* (ur. Sima Ćirković), Srpska književna zajednica, Beograd 1982, 21–25.
- Mihaljčić, Rade. *Kraj srpskog carstva*, BIGZ, Beograd 1989.
- Mihaljčić, Rade. *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Srpska školska knjiga - Knowledge, Beograd 2001.
- Mijušković, Jovanka. "Humska vlasteoska porodica Sankovići", *Istorijski časopis* XI, SANU, Beograd 1961, 17–54.
- Mišić, Siniša. "Od zemaljskog kneza do kneza Srba-Uzdizanje do vladarske moći", *Vlast i moć. Vlastela Moravske Srbije od 1365. do 1402. godine*, (ed. Siniša Mišić) Narodna biblioteka Kruševac-Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Kruševac 2014, 7–20.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. "Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State", *Istorijski časopis* LI, Beograd 2004, 43–64.
- Perojević, Marko. "Kralj Stjepan Tvrtko I.", *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, HKD Napredak, Sarajevo 1942 (d), 313–349.

- Prlender, Ivica. "Kosovska bitka i obnova srpske države", *Historijski zbornik* XLII (1), Zagreb 1989, 97–104.
- Rudić Srđan, „Bosna i Kotor u srednjem veku“, *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovjekovne Bosne i Huma*, Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci-Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu-Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka-Istočno Sarajevo, 2018.
- Ruvarac, Ilarion. "Banovanje Tvrtka bana (1353.-1377.)", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2/1894, Sarajevo 1894 (a), 225–240.
- Spremić, Momčilo. "Brankovići - Oblasni gospodari Kosova", *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva-Beograd, Beograd 2005a, 127–142.
- Spremić, Momčilo. "Vuk Branković i Kosovska bitka", *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva-Beograd, Beograd 2005b, 235–260.
- Šekularac, Božidar. *Crna Gora u doba Balšića*, Štamparija "Obod", Cetinje 2011.
- Škrivanić, Gavro. "Bitka na Marici 26. septembra 1371. godine", *Vojnoistorijski glasnik* 3, Beograd 1963, 71–94.
- Šuica, Marko. *Vuk Branković. Slavni i velmožni gospodin*, Evoluta, Beograd 2014.
- Šuica, Marko. "The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation", *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search for Origins*, Palgrave Macmillan 2015, 152–174.
- Šuica, Marko. „Effects of Early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarevic Principality“, *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, ed. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 11–27.
- Thallóczy, von, Ludwig. *Studien zur geschichte Bosniens und Serbiens in mittelalter*, Verlag von Duncker & Humbolt, München-Leipzig, 1914.
- Tomović, Gordana. "Vojinovići", *Spomenica akademika Sime Ćirkovića* (ed. Srđan Rudić), Istorijski institut, Beograd 2011, 355–366.

- Tošić, Đuro. "Kosovska bitka u istoriografiji o srednjovjekovnoj Bosni", *Zbornik radova* 11, Istorijski institut SANU, Beograd 1990, 101–107.
- Tošić, Đuro. "Rodonačelnik plemena Kosača vojvoda Vlatko Vuković", *Kosače-osnivači Hercegovine*, Prosvjeta-Fond "Svjetozar i Vladimir Ćorović", (ed. Radoslav Bratić) Bileća-Gacko-Beograd 2002, 243–260.
- Trako, Salih. "Pretkosovski događaji u Hešt Bihištu Idrisa Bitlisi-ja", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 20-21, Sarajevo 1974, 159–204.
- Zečević, Miloš. *Ratovanje Vojislava Vojinovića sa Dubrovnikom*, Izdanje zadužbine I. M. Kolarca, Beograd 1908.

PITANJE PRIVATNO- PRAVNIH DUGOVANJA I POTRAŽIVANJA IZMEĐU BOSNE I HERCEGOVINE I AUSTRIJE NAKON RASPADA AUSTRO- UGARSKE MONARHIJE

Apstrakt

U radu se analiziraju ekonomski problemi između Austrije i Bosne i Hercegovine, odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koji su proizašli nakon raspada Austro-Ugarske monarhije. Fokus je usmjeren na rješavanje privatno-pravnih dugovanja i potraživanja građana dvije zemlje. Ovo kompleksno pitanje pretresano je još tokom mirovnih pregovora u Parizu, ali rješenja koja su ponuđena u Sen Žermenskom mirovnom ugovoru nisu bila zadovoljavajuća, jer su se prilikom njihove implementacije pojavili brojni problemi. O tome su dvije strane vodile višekratne pregovore na međunarodnim konferencijama i forumima, ali i bilateralnim sastancima. Međutim, ti pregovori bili su u sjenci političkih i drugih ekonomskih problema i ostajali na marginama, uz to često uslovljavani zahtjevima koji su bili neprihvatljivi drugoj strani. Pod pritiskom javnosti, ali i ekonomske nužde spor o dugovima ipak, riješen je krajem februara 1923. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina SHS, Austrija, Sen Žermenski ugovor, sekvestracija, dugovanja, potraživanja, pregovori, konvencije.

THE ISSUE OF PRIVATE-LAW DEBTS AND CLAIMS BETWEEN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND AUSTRIA AFTER THE DISSOLUTION OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Abstract

This paper analyzes the economic problems that emerged between Austria and Bosnia and Herzegovina, or rather the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, following the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy. The focus is placed on resolving the private-law debts and claims of citizens of the two countries. This complex issue had already been examined during the peace negotiations in Paris, but the solutions offered in the Saint-Germain Peace Treaty proved unsatisfactory, as numerous problems arose during their implementation. The two sides held repeated negotiations on international conferences and forums, as well as in bilateral meetings. However, these negotiations remained overshadowed by political and other economic issues, staying on the margins and often being conditioned by demands that were unacceptable to the other side. Under public pressure, but also due to economic necessity, the dispute over debts was ultimately resolved at the end of February 1923.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Austria, Treaty of Saint-Germain, sequestration, debts, claims, negotiations, conventions.

Uvod

Bosna i Hercegovina je u okviru Austro-Ugarske monarhije (1878–1918) imala poseban državno-pravni status.¹ Njen privredni život, uz određene specifičnosti, odvijao se na liberalnim osnovama i bez naročitih problema. Naime, neposredno nakon okupacije zemlja je uključena u austrougarski privredni sistem, kao ekonomski najnerazvijeniji dio Monarhije. Bosanskohercegovačka vlada ipak, finansiranje vojske i državne uprave morala je osiguravati iz svojih izvora, a samo za vanredne izdatke i trajne investicije mogla je tražiti pomoć od Zajedničke vlade Monarhije. Ali i od toga se brzo odustalo. Zemlja je oslonac morala tražiti isključivo iz vlastitih prihoda što je u mnogome odredilo njen privredni razvitak. Pitanje bosanskih finansija, a s tim u vezi i razvitak njene privredne moći postalo je centralnim problemom bosanske politike Monarhije.² Podizanje privrednih i saobraćajnih kapaciteta i modernizaciju pratilo je i zakonsko uobličavanje bosanskohercegovačkog ekonomskog sistema.³ Na dinamizaciju toga procesa značajno je uticalo uključenje, 1. januara 1880, Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje čime je na neki način izvršena njena privredna aneksija. Ekonomski tretman pokrajine postao je unutarnji problem Monarhije.⁴ U zemlji su uvedeni monopoli i indirektni porezi, što je osiguralo stalan priliv novca u državnu kasu.

Za izgradnju, razvoj i modernizaciju privrednih kapaciteta, sposobnih da osiguraju dovoljan priliv budžetskih sredstava i finansijsku stabilnost, nedostajalo je domaćeg kapitala, zbog čega je uslijedio pojačan angažman stranih ulagača: pojedinaca i društava.⁵ U tome su se posebno isticali austrijski investitori. Uz njihovu pomoć osnovane su banke i uveden moderan način poslovanja, a stranim ulaganjima (austrijskim, njemačkim, italijanskim i dr.) podignut je krupni industrijski sektor.⁶ Razvoj privrede nije pratio razvoj domaćih finansijskih institucija. U zemlji je bilo malo domaćih banaka sposobnih da finansiraju njenu privrednu aktivnost. Nacionalno bankarstvo nije imalo dovoljno sopstvenih sredstava, zbog čega je poslovalo s ulozima i kreditima do-

1 Imamović, 1997, 41–42, 219.

2 Juzbašić, 2002, 11–47; Hauptmann, 1973, 59.

3 Vidjeti npr. Becić, 2022, 63–89.

4 Juzbašić, 2002, 49–86, 142.

5 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), fond: Trgovinska komora NR BiH (dalje: FTOK), K–1, omot br. 1. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini*.

6 Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd* III/3, 1920, 1.

bijanim od inostranih novčanih zavoda.⁷ Pred Prvi svjetski rat bilo je nekoliko jakih stranih banaka u Bosni i Hercegovini koje su imale zaleđe u Beču i Budimpešti.⁸ U stvari, strani finansijski kapital imao je potpunu nadmoć nad domaćim. Austrijski i mađarski bankarski krugovi bili su glavni kreditori, a ujedno i najjači i najjuvredniji posrednici u kreditnim poslovima sa zapadnoevropskim finansijskim tržištima.⁹

Okupacione vlasti dakle, izvršile su modernizaciju privrede, između ostalog, uvodeći u poslovanje savremeni platni promet. Bosanskohercegovački privrednici brzo su se prilagodili tom načinu rada i uspostavljali partnerske veze sa ostakom poslovnog svijeta širom Monarhije i obratno. Poslovi su razvijani u svim privrednim granama. Sputavao ih je jedino nedostatak investicionog i obrtnog kapitala koje je privatni sektor osiguravao kreditnim zaduženjem kod banaka, štedionica i zavoda širom Monarhije, ali i inostranstva. Poslovanje je neminovno stvaralo određene novčane transakcije koje su ponekad bile na odgodu, odnosno kredit.¹⁰ Domaći poslovni ljudi ostvarivali su i određene profite koje su zbog sigurnosti obično deponovali u bečke ili budimpeštanske banke i štedionice ili njihove filijale u Bosni i Hercegovini.

Izbijanje Prvog svjetskog rata 1914. godine, pored stradanja i razaranja, izazvalo je tektonske poremećaje u privrednom životu zemlje. Svi privredni i ljudski resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata. Za finansiranje ratne mašine Monarhija se koristila zajmovima, kratkoročnim državnim dugovima i povećanjem poreza. Finansiranje ratne privrede stvaranjem velikih dugova uz pad proizvodnje imalo je nepovoljne efekte, ali najopasnija pojava za ekonomiju i stanovništvo

7 Nametak, 2020, 11–46; Kasumović, 2016, 201–249; Užičanin, 2015, 119.

8 Novčarstvo Sarajeva, *Narodno blagostanje* II/38, 1930, 165.

9 U Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata bilo je:

- 26 srpskih novčanih zavoda, koji su raspolagali sa 10.000.000 K glavnice, 5.000.000 K rezervi i 8.000.000 K uloga;
- 10 hrvatskih posjedovalo je 3.000.000 K glavnice, 600.000 K rezervi i 3.000.000 K uloga;
- osam muslimanskih radilo je sa 4.000.000 K glavnice, 800.000 K rezervi i 3.500.000 K uloga;
- šest mješovitih imalo je 1.500.000 K glavnice, 500.000 K rezervi i 3.200.000 K uloga;
- četiri strane (austrijske i mađarske) raspolagale su sa 20.000.000 K glavnice, 8.000.000 K rezervi i 60.000.000 K uloga. Kosier – Ristić, 1924, 11–12.

10 Kosier – Ristić, 1924, 418; Hauptmann, 1987, 100–133; Juzbašić, 2002, 141–153; Grupa autora, 1990, 64.

bila je inflacija koja je pogodila sve zaraćene zemlje.¹¹ Usljed hiperinflacije vrijednost novca drastično je opala.¹²

Poslovni svijet ostao je zatečen brzinom kojom je buknuo rat, zbog čega duže vrijeme svoje radne prilike nije uspio prilagoditi ratnim uvjetima poslovanja. Ratni požar uništio je poslovne veze na polju trgovine, slobodnog kretanja radne snage i kapitala, što su osjetili, bez razlike, svi privredni subjekti i domaći i strani, jer su njihovi interesi i međusobne veze bile tijesno povezane.¹³ Dešavalo se da lica koja su ranije naručila i uplatila repromaterijal i sirovine, nisu bila u mogućnosti da ih dobave ili da dobavljenu robu plate. Sa zastojom poslovanja došlo je i do zamrzavanja otplate dugova i potraživanja. Brojnim licima ostali su neplaćeni krediti, osiguranja, depoziti kod austrijskih banaka, ušteđevine, računi za naručenu i dobavljenu robu, transportne usluge i razne druge poslovne transakcije i obrnuto. Neki građani imali su i nepokretnu imovinu (fabrike, kuće, stanove, magacine, radnje i dr.) na teritoriji Austrije i drugih dijelova Monarhije. Nagli prekid poslovnih veza dakle, ostavio je iza sebe dugovanja i potraživanja među poslovnim svijetom. S jedne strane, zaostala potraživanja i dugovi predstavljali su štetu za pojedince, a s druge, nemogućnost njihove naplate ili, pak, plaćanje vjerovnicima, narušavalo je međusobno poslovno povjerenje. Poljuljano povjerenje kod poslovnih partnera i tržišta dugoročno je bilo štetno, jer ih je bilo teško ponovo uspostaviti i povratiti. Između ostalog i zbog toga što se poslovni svijet okretao drugim tržištima i sklapanju novih poslovnih veza.¹⁴

Operacionalizaciju i realizaciju međusobnih potraživanja poslije rata dodatno je zakomplikovala činjenica da ni Austro-Ugarska monarhija nije preživjela rat i da se raspala, a na njenim ruševinama nastalo nekoliko novih država (Austrija, Mađarska i Čehoslovačka). Neki njeni dijelovi (Transilvanija) pripali su Rumuniji, dok su se Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slovenija 1. decembra 1918. ujedinile s Kraljevinom Srbijom – kojoj se ranije priključila Vojvodina i Kraljevina Crna Gora – i formirale Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁵ Tako je dio bivših aus-

11 Berend, 2011, 48–50.

12 Marković, 1938, 378.

13 Užičanin, 2016, 71–81.

14 ABH, FTOK, K–1, omot br. 10. *Zapisnik sjednice Poslovnog odbora od 28. II 1919.*

15 Šišić, 1920, 264–284, Budisavljević, 160–170; Čulinović, 1961, 139–150, Petranović – Zečević, 1985, 121–124. Službeni naziv novoformirane jugoslavenske države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja

trougarskih podanika za Austriju postao stranim državljanima. Austrija i Mađarska kao nasljednice i poražene zemlje u ratu imale su posebne obaveze prema silama pobjednicima i njihovim saveznicima. Novoformirana Kraljevina SHS pak, preuzela je obavezu rješavanja brojnih spornih pitanja s kojima su se suočile jugoslavenske pokrajine koje su nekada bile u sastavu nestale Monarhije.

Pitanjem privatno-pravnih dugovanja i potraživanja između građana Bosne i Hercegovine i Austrije, nastalih kao posljedica raspada Austro-Ugarske monarhije poslije Prvog svjetskog rata, bosanskohercegovačka historiografija nije se bavila.¹⁶ Zanimljivo da se ono u dosadašnjoj literaturi uopće i ne spominje. Ovaj pionirski rad u određenoj mjeri popunjava tu prazninu i predstavlja solidnu polaznu osnovu za dublja istraživanja ovog, ali i drugih pitanja otvorenih u ovoj analizi.

Tretman privatno-pravnih dugovanja i potraživanja u Sen Žermenskom ugovoru

Poslije završetka Prvog svjetskog rata sile pobjednice brzo su organizirale mirovnu konferenciju, jer je i kod njih i poraženih zemalja bilo krupnih i neodložnih političkih, privrednih i socijalnih problema koji su zahtijevali brzu reakciju. Na mirovnoj konferenciji u fokusu političara bile su reparacije i iscrtavanje nove političke karte Evrope, odnosno granica novonastalih država formiranih na ruševinama Austro-Ugarske monarhije i Ruskog imperija. Značajnu pažnju pregovarača zaokupila su i životno važna pitanja: obnavljanje privrede i ublažavanje siromaštva, gladi i socijalnog položaja stanovništva, poslovnih veza i ekonomske saradnje među zemljama.¹⁷

Mirovna konferencija u Parizu trajala je od polovine januara 1919. do juna 1920. godine. Na konferenciji su prisustvovali predstavnici svih država koje su bile na strani saveznika¹⁸, dok Centralnim silama nije bio dozvoljen pristup, osim kada je bilo potrebe da se pozovu i njihovi de-

Vidovdanskog ustava 28. juna 1921, kada je država dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovom radu će se radi jednoobraznosti koristiti naziv Kraljevina SHS.

¹⁶ Šehić, 1991; Hrelja, 1994; Hrelja, 1966; Dimitrijević, 1958.

¹⁷ Popov, 1976, 157–158.

¹⁸ Glavne savezničke sile bile su Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska, Italija i Japan, a udružene Belgija, Kina, Kuba, Grčka, Nikaragua, Panama, Poljska, Portugalija, Rumunija, Država Srba, Hrvata i Slovenaca, Sjajam i Čehoslovačka.

legati.¹⁹ Pored Francuske, Velike Britanije i Italije naročito brojne bile su delegacije država nasljednica Austro-Ugarske monarhije.²⁰ Glavnu riječ i sve ključne probleme na konferenciji vodile su i rješavale velike sile preko Vijeća desetorice kojeg su činili predsjednik Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i premijeri vlada Velike Britanije, Francuske i Italije, njihovi ministri vanjskih poslova, te dva opunomoćenika japanske vlade. Mada se format Vijeća kasnije mijenjao, pomenute sile odlučivale su o svemu. Velikom vijeću bili su podređeni Odbor za izradu nacrtu mirovnog ugovora i preko 50 drugih odbora i komisija.

Delegacija Kraljevine SHS radila je na međunarodnom priznanju novoformirane države, određivanju njenih granica, reparacijama i drugim pitanjima od njenog interesa.²¹ Zbog obimnosti i složenosti zadatka koji su joj povjereni bila je brojna. Sastojala se od stručnjaka, savjetnika (eksperata) i vojne misije. Najviše tijelo bila je Politička delegacija koja je na Konferenciji predstavljala državu i zajedno s vladom kreirala njenu politiku. Kraljevska vlada imenovala je za političke delegate Nikolu Pašića (predsjednik Delegacije), dr. Antu Trumbića, dr. Milenka Vesnića, dr. Ivana Žolgera, Mateju Boškovića, dr. Josipa Smodlaku i dr. Otokara Ribarža, od kojih su prva četvorica bili opunomoćeni delegati i imali mandat za rad, dok su ostala trojica kao vladini delegati ravnopravno učestvovali u radu i odlučivanju.²² Delegaciji su bili podređeni Sekretarijat zadužen za administrativne poslove i Sekcije.²³ Zadatak Sekcija bio je da proučavaju probleme, sređuju podatke i formiraju stavove. Svoje odluke dostavljale su Delegaciji, ali je one nisu obavezivale već su bile „pomoćni materijal“ za njeno odlučivanje. Mogle su održavati vezu s odgovarajućim tijelima Konferencije, ali su bile u obavezi da se drže politike koju je zastupala Delegacija. Sekcije su imale predsjednika i savjet u koji su ulazili tehnički savjetnici i eksperti,

19 Centralne sile bile su Njemačka, Austro-Ugarska, Bugarska i Osmansko carstvo.

20 Pekić, 1937, 399.

21 Krizman – Hrabak, 1960, 7–8; Mitrović, 1969, 1–4; Popov, 1976, 157–171.

22 Srbi su brojčano i u svakom drugom pogledu dominirali u Delegaciji. Od sedam političkih delegata trojica su bili Srbi, te dva opunomoćena delegata od ukupno četiri. Predsjednik delegacije bio je Srbin i dva delegata (diplomate). Srpsku brojčanu prednost smanjivalo je jedino vladino mjesto koje je imao Hrvat. Slovenci su imali svoja dva predstavnika koji nisu bili članovi vlade niti diplomate. Mitrović, 1969, 18–20.

23 Kao pomoćna tijela u radu političke delegacije postojale su: Etnografsko-istorijska sekcija, Sekcija za međunarodno pravo, Vojna misija, Sekcija za štampu, Sekcija za trgovačku mornaricu, Ekonomsko-finansijska sekcija i Crnogorska sekcija. Isto, 23–35.

pomoćno osoblje i posluga.²⁴

U ime Delegacije u prvobitnom planu ekonomskim pitanjima na konferenciji trebale su se baviti Komisija za ocjenu štete, Komisija ekonomsko-financijska i Komisija za komunikacije. Ipak, u prvom popisu Delegacije dostavljenom Konferenciji mira prijavljene su Sekcija financijska i ekonomska i Sekcija za željeznice i saobraćaj. Njihovom fuzijom početkom februara 1919. nastala je jedinstvena Ekonomsko-financijska i saobraćajna sekcija, s dvije podsekcije (Ekonomsko-financijska i Saobraćajna). Predsjednik Sekcije i Ekonomsko-financijske podsekcije bio je Kosta Stojanović, dok je Miloš Savčić bio potpredsjednik Sekcije i šef Saobraćajne podsekcije. U radu Sekcije iz Bosne i Hercegovine učestovali su Vjekoslav Jelavić i dr. Vojislav Besarović, kao ekspert. Sekcija se bavila obimnim poslovima ekonomske prirode.²⁵

Razni odbori Konferencije po okupljanju odmah su započeli svoj rad. Glavna ekonomsko-financijska pitanja s Austrijom ticala su se reparacija, dugova dijelova Kraljevine SHS koji su ranije bili u sastavu Monarhije, likvidacije neprijateljskih imanja, likvidacije Austro-Ugarske i kontribucije. Financijske odredbe između dvije zemlje regulirao je X dio odredbama čl. 197-216. Sen Žermenskog (Saint Germain) mirovnog ugovora,²⁶ dok su ekonomska pitanja regulirali čl. 217-275. I financijske i ekonomske odredbe bile su uglavnom onakve kakve su utvrđene i u Versajskom mirovnom ugovoru s Njemačkom. Između ostalog, bavile su se trgovinskim odnosima (carinsko uređenje, takse i razna ograničenja, postupanje sa plovidbom, nedopuštena konkurencija, postupanje s pripadnicima saveznih i udruženih država itd.), ugovori-

²⁴ Isto, 22.

²⁵ U proljeće 1919. godine kao tehnički delegati bili su: Kosta Stojanović (predsjednik Sekcije), Miloš Savčić (potpredsjednik Sekcije), Velizar Janković, Dragoljub Joksimović i Boža Vuković. Članovi Ekonomsko-financijske podsekcije bili su: Velimir Bajkić, Fran Barac, Albert Bonetić, Milko Brezigar, Dragutin Dučić, Vjekoslav Jelavić, Ivan Jorman, Vjekoslav Kisovac, Svetomir Korporić, Mirko Kramar, Josip Lakatoš, Bogdan Marković, Ivo Politeo, Nikola Stanarević, Milan Todorović, Kosta Jovanović i Dragutin Protić. U sastavu Saobraćajne sekcije bili su: Ranislav Avramović, Dragutin Dimitrijević, Rudolf Lenac, Bora Pajević, Milan Pujić i Milan Šenoa. Sastav sekcije 30. septembra 1919. bio je drastično reduciran. Radila je u sljedećem sastavu: Kosta Stojanović, delegat i stručnjaci: Vladimir Bojkić, Svetomir Korporić, Vojislav Besarović, Dragutin Dučić, Drago Marušić, Janko Hacin i Boro Pajević. Isto, 34.

²⁶ *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain mit den alliierten und assoziierten Mächten, samt drei Annexen*, Staatsdruckerei, Wien, 1919, 112–129.

ma (poštanske i telegrafske konvencije), dugovima, dobrima, pravima i interesima, privatno-pravnim ugovorima, zastarje-lošču, presudama (pozicije u efektivnim i trgovačkim berzama, zalog, trgovački efekti, osiguranja protiv požara, osiguranja života, pomorska osiguranja, druga osiguranja, reosiguranja), mješovitim izbornim sudom, industrijskom svojinom itd.²⁷

Pitanje privatne imovine, prava i interesa u neprijateljskim zemljama bili su regulirani s više odredbi čl. 249. Ugovora, koji su, između ostalog, garantirali pravo na privatnu imovinu te regulisali trenutno ukidanje izuzetnih ratnih mjera i mjera zabrane raspolaganja imovinom državljana Savezničkih ili Udruženih sila koje je Austrija preduzela na svojoj teritoriji, uključujući društva i udruženja u kojima su navedeni državljani bili zainteresirani kao i obustavu njihove likvidacije ukoliko ona nije bila završena, te njen povratak korisnicima.²⁸

Cijeli VIII. dio ekonomskih klauzula ugovora regulirao je privatno-pravne odnose između građana koji su ranije bili austrougarski podanici i državljana Austrije. Radilo se o posebnim odredbama za prenesene teritorije. Fizička i pravna lica koja su ranije bila državljani Austro-Ugarske, uključujući državljane Bosne i Hercegovine, oni koji su *ipso iure*, primjenom Ugovora, stekli državljanstvo Kraljevine SHS ili druge države, bez obzira na promjenu državljanstva, zadržavali su u Austriji potpuno uživanje svih prava industrijske svojine i prava književne i umjetničke svojine, koja su imali prema zakonodavstvu koje je bilo na snazi u vrijeme takvog prijenosa (čl. 264).

Pitanja koja su se ticala državljana Kraljevine SHS, kao i austrijskih, njihovih prava, privilegija i imovine, a koja nisu spomenuta u ovom²⁹ ni u ugovoru koji su regulirali određene neposredne odnose između država kojima je prenesena teritorija Monarhije ili koja su proizašla iz njenog raspada, trebala su biti predmet posebnih konvencija. Naravno podrazumijevalo se da te konvencije ni na koji način nisu smjele biti u suprotnosti s odredbama Ugovora (čl. 265). Austrijska vlada je bez odlaganja bila dužna vratiti državljanima bivše Austro-Ugarske monarhije, a koji su postali državljani Kraljevine SHS, njihovu imovinu, prava i interese koji su se nalazili na njenoj teritoriji. Osobama koje su na to imale

27 *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain*, 129–186; Jovanović, 1939, 199–201.

28 *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain*, 151–155.

29 Isto, 181,

pravo trebala je vratiti i iznos poreza i carina na kapital koji su nametnuti ili povećani na imovinu od 3. novembra 1918. godine ili koji su se mogli nametnuti ili povećati do njihovog vraćanja u skladu s odredbama Ugovora ili, u slučaju imovine, prava i interesa koji nisu bili podvrgnuti izuzetnim ratnim mjerama, do isteka tri mjeseca od stupanja na snagu mirovnog ugovora. Vraćena imovina, prava i interesi nisu bili podložni nikakvom porezu koji se nametao u odnosu na bilo koju drugu imovinu ili bilo koje drugo preduzeće koje je pripadalo istoj osobi, od trenutka kada je takva imovina povučena iz Austrije. Ako su porezi bilo koje vrste bili plaćeni unaprijed, trebali su biti vraćeni korisnicima (čl. 266).³⁰

Bez obzira na odredbe člana 249. i Aneksa Odjeljka IV, prema čl. 267. Ugovora, imovina, prava i interesi austrijskih državljana ili kompanija koje su oni kontrolisali, a koji su se nalazili na teritoriji bivše Austro-Ugarske monarhije, nisu mogle biti predmet oduzimanja ili likvidacije. Ta imovina, prava i interesi morali su biti vraćeni korisnicima, oslobođeni bilo kakve mjere ove vrste ili bilo koje druge mjere raspolaganja, prinudne uprave ili sekvestracije preduzete od 3. novembra 1918. godine do stupanja na snagu Ugovora i to u stanju u kojem su bili prije primjene predmetnih mjera. Imovina, prava i interesi na koje se odnosio ovaj član nisu uključivala imovinu na koju se primjenjivao član 208.³¹ Svi ugovori o prodaji robe koja se isporučivala morem, zaključeni prije 1. januara 1917. godine, između državljana zemalja Austro-Ugarske monarhije, jedne zemlje i uprava bivše Austro-Ugarske monarhije, Austrije, Bosne i Hercegovine ili austrijskih državljana druge zemlje, poništeni su³² osim u pogledu dugova i drugih novčanih obaveza koje su proizlazile iz bilo koje transakcije ili plaćanja predviđenih takvim ugovorom. Svi ostali ugovori između istih stranaka zaključeni prije 1. novembra 1918. godine, a koji su bili na snazi na taj dan, ostali su važeći (čl. 268).

Austrija ni na koji način nije trebala sprječavati prenos imovine, prava i interesa državljana Kraljevine SHS koji su pripadali društvu osnovanom u skladu sa zakonima bivše Austro-Ugarske monarhije, a nalazili su se na njenom teritoriju i bila dužna pružiti sve olakšice i pomoć potrebnu za izvršenje takvog prenosa.

³⁰ Isto, 182.

³¹ Prema čl. 208. države kojima je prenesena teritorija Austro-Ugarske monarhije ili koje su nastale njenim raspadom, stekle su svu imovinu i sredstva koja su pripadala bivšoj ili tadašnjoj austrougarskoj vladi i koja se nalazila unutar njihove teritorije. Isto, 125–126.

³² Isto, 183.

Za državljane Kraljevine SHS, bivše podanike Austro-Ugarske monarhije, prema stavu jedan čl. 271. nisu vrijedile dispozicije Odjeljka III., osim klauzule pod d) člana 248. ugovora.³³ Naime, Aneksom ovog

33 Član 248. regulirao je osnivanje Kancelarije za verifikaciju i kompenzaciju u roku tri mjeseca od dana stupanja na snagu Ugovora. Ovi uredi trebali su rješavati:

1. Dugove dospjele prije rata, a koje su državljani jedne od ugovornih sila, s prebivalištem na teritoriji te sile, dugovali državljanima suprotstavljene sile s prebivalištem na njenoj teritoriji.
2. Dugove koji su dospjeli tokom rata, a dugovali su se državljanima jedne od Ugovornih sila s prebivalištem na teritoriji te sile, koji su nastali iz transakcija ili ugovora zaključenih s državljanima suprotstavljene sile, čije je potpuno ili djelimično izvršenje obustavljeno zbog ratnog stanja.
3. Kamate obračunate prije i tokom rata koje su se dugovale državljaninu jedne od ugovornih sila, a koje su proizilazile iz vrijednosnih papira izdatih ili oduzetih od strane suprotstavljene sile, pod uslovom da isplata takvih kamata nije obustavljena tokom rata.
4. Kapital koji se vraćao prije i tokom rata državljanima jedne od Ugovornih sila u vidu vrijednosnih papira koje je izdala suprotna Sila, pod uslovom da plaćanje ovog kapitala državljanima te Sile ili neutralnim stranama nije obustavljeno tokom rata. U slučaju kamate ili kapitala koji se plaćao na vrijednosne papire koje je izdala ili preuzela Vlada bivše Austro-Ugarske monarhije, Austrija je trebala platiti samo iznos kamate i kapitala koji je odgovarao dugu Austriji, u skladu s odredbama Dijela IX (Finansijske klauzule) Ugovora i principima koje je utvrdila Komisija za reparacije.

Radnje iz člana 248. trebalo je provoditi u skladu sa sljedećim principima i Aneksom:

- (a) Svaka od Visokih ugovornih strana trebala je zabraniti, od stupanja na snagu Ugovora, sva plaćanja, prijeme plaćanja i, općenito, svu komunikaciju između zainteresiranih strana, koja se odnosila na poravnanje navedenih dugova, osim putem posredovanja gore navedenih Ureda za verifikaciju i kliring.
- (b) Svaka od ugovornih strana bila je odgovorna za plaćanje navedenih dugova svojih državljana, osim u slučajevima kada je dužnik prije rata bio u stečaju, insolventan ili u stanju proglašene insolventnosti, ili kada je dug pripadao kompaniji čiji su poslovi likvidirani tokom rata u skladu s izuzetnim ratnim zakonodavstvom.
- (c) Iznos koje je državljani jedne od ugovornih sila dugovao državljanima jedne od ugovornih sila teretili su Ured za verifikaciju i naknadu zemlje dužnika, a Ured zemlje potonjeg tražio ih je isplaćivati povjeriocu.
- (d) Dugovi su se trebali plaćati u valuti dotične Savezničke i Udružene sile (uključujući kolonije i protektorate Savezničkih sila, Britanskih Dominiona i Indije). Ako su se dugovi trebali namiriti u bilo kojoj drugoj valuti, onda su se morali plaćati ili kreditirati u valuti dotične Savezničke ili Udružene sile. Konverzija se trebala vršiti po predratnom kursu. Za primjenu ove odredbe, predratni kurs se smatrao jednakim prosjeku kurseva dotične Savezničke ili Udružene sile tokom mjeseca neposredno prije izbijanja neprijateljstava između nje i Austro-Ugarske. U slučaju da je ugovor izričito predviđao fiksni

odjeljka svaka ugovorna strana u roku od tri mjeseca imala je obavezu osnovati centralnu „Kancelariju za verifikaciju i kompenzaciju“ za plaćanje i naplatu neprijateljskih dugova, kao i lokalne urede. Dakle, novčane obaveze između građana Austrije i Kraljevine SHS nisu se morale uređivati posredstvom pomenute Kancelarije.³⁴ Time je otpadala i garancija Austrije za dugove njenih podanika koja je bila vezana za ovu ustanovu i predviđena članom 248. za sve druge zemlje. Ukidanje Kancelarije za Austriju bilo je nepovoljno jer su austrijski dužnici dugove trebali plaćati individualno, što mnogi zbog insolventnosti nisu bili u stanju. Novčane svote koje su dugovali građani Kraljevine SHS bile su srazmjerno male, a osim toga gotovo svi njeni dužnici bili su solventni. Njihova potraživanja prema podacima kojima su raspolagali delegati na konferenciji prevazilaza su austrijska.³⁵

Pojedinci su dugove trebali plaćati u domaćoj valuti, a konverziju vršiti po predratnom kursu. Kao važeći devizni kurs za poravnanje trebao se primjenjivati prosječni kurs kotiran na Ženevskoj berzi tokom dva mjeseca koja su prethodila 1. novembru 1918. godine. Prema tome dug u austrijskim krunama trebao se pretvoriti u dinare (ili u monetu koja je važila na dan plaćanja) po navedenom kursu na ženevskoj berzi.³⁶ Ali, s obzirom da dinar kao zvanična valuta u Kraljevini SHS nije bio kotiran na ženevskoj berzi za dva mjeseca koji su prethodili 1. novembru 1918, ovo pretvaranje kruna u dinare nije se moglo izvršiti, niti utvrditi iznos duga u dinarima, a tako ni dug naplatiti, što je u startu nagovještavalo probleme.

Za ratne zajmove koje su podanici Austro-Ugarske monarhije davali tokom rata, države cesionarke (one koje su nastale od Monarhije i koje su preuzele dio duga zajedničke države) prema Ugovoru o miru nisu uopće odgovarale. Djelimična odgovornost padala je na Austriju i to samo za onaj zajam čiji su posjednici bili podanici koje druge države, a ne države cesionarke. Kraljevina SHS nije bila dužna da honorariše

kurs za konverziju valute u kojoj je obaveza izražena u valuti dotične Savezničke ili Udružene sile, gornja odredba koja se odnosila na kurseve valuta nije se primjenjivala. Što se tiče Poljske i Čehoslovačke, novostvorenih država, valutu registra i kurs koji se primjenjivao na dugove koje su morale platiti ili kreditirati trebala je utvrditi Komisija za reparacije predviđena u Djelu VIII, osim ako se zainteresirane države prethodno nisu drugačije sporazumjele. Isto, 142–144.

³⁴ Isto, 184.

³⁵ Naša imovina u Austriji. Odluke mirovne konferencije, *Jugoslavenski Lloyd* XI/60, 1919, 2.

³⁶ *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain*, 184.

posjednike ratnih zajmova koji su se nalazili na njenom teritoriju, a za iste nije odgovarala ni Austrija.³⁷ S obzirom na to što su mnogi sudovi u „prečanskim“³⁸ krajevima sav pupilarni novac uložili u ratne zajmove tražila je jugoslavenska delegacija da se pupilima (ratna siročad), čiji je novac upisan u ratne zajmove, ti zajmovi izmijene za državne rente i da se na taj način obeštete. Ali taj zahtjev na konferenciji nije usvojen. Austrija dakle, po ugovoru nije morala vraćati ratne zajmove, ali je u smislu čl. 203. i zadnje alineje čl. 205. bila odgovorna za sve one obaveze koje je bivša austrijska uprava kontrahirala prije i za vrijeme rata, a koje nisu izražene u titrovima.³⁹ Tu su dolazila na prvom mjestu potraživanja protiv bivšeg vojničkog erara.⁴⁰

Ugovor o miru s Austrijom potpisan je 1. septembra 1919. u pariskom predgrađu Sen Žermen (Saint Germain), ali ga je jugoslavenska delegacija odbila potpisati, prigovarajući odredbama člana 51. (o zaštiti manjina) i odredbama o reparacijama. Potpisala ga je naknadno 5. decembra 1919. godine.⁴¹

37 Zanimljiv je odnos Kraljevine SHS prema ratnim zajmovima koje su upisivali njeni stanovnici, a bivši građani Austro-Ugarske monarhije. Prema podacima koje je 1921. godine iznio Anton Korošec u Kraljevini SHS bilo je upisano oko dvije milijarde kruna austrougarskih ratnih zajmova. Činjenica je da prema odredbama mirovnog ugovora nijedna država nasljednica nije morala ni svojim građanima garantirati njihovu isplatu. Međutim, u drugim državama nasljednicama zauzet je stav da su ratni zajmovi pojedinih državljana i naročito javnih ustanova bili upisivani pod pritiskom vlasti. Zbog toga im je u izvjesnom dijelu bila nadoknađena šteta od gubitka za upisani zajam. U Čehoslovačkoj su npr. posjednici obveznica ratnih zajmova imali mogućnost njihove zamjene za nove državne papire uz izvjesnu nadoplatu. Slično je postupila i Poljska, dok je Rumunija svojim građanima dala neku vrstu odštete. Međutim, stanovništvo „prečanskih“ krajeva izgubilo je oko dvije milijarde kruna, a istovremeno moralo plaćati srbijanske predratne i ratne dugove. Bićanić, 1938, 36.

38 Prečanskim krajevima smatrani su dijelovi Kraljevine SHS, preko Drine, Save i Dunava, koji su do ujedinjenja bili u sastavu Austro-Ugarske monarhije.

39 Titrirani zajmovi su državni zajmovi za koje je država izdala svoje obveznice (franc. titre = obveznica). Osim zaduživanja putem sklapanja unutarnjih ili vanjskih državnih zajmova, na koje izdaje svoje obveznice, država se može zaduživati i na tekućem računu u banci, time što ne plati isporučenu robu ili ne udovolji nekoj drugoj svojoj obavezi. Za ove dugove država ne izdaje obveznice i oni su njeni netitrirani zajmovi. *Privredni leksikon*, 1961, 685.

40 *Ugovor o miru s Austrijom. Govor izvestitelja dr-a Vojislava Besarovića u Privremenom Narodnom Predstavništvu u Beogradu 16. septembra 1920. god.*, Izdanje knjižare J. Petrovića, Tuzla, 1923.

41 Krizman, 1975, 17.

Obostrano nepoštovanje mirovnog ugovora

Nestanak Austro-Ugarske monarhije kao posljedica ratnih dešavanja bio je povod nizu krajnje zapletenih i dugotrajnih sporova oko brojnih pitanja između zemalja njenih nasljednica.⁴² Osnovni problemi, kako je naprijed naznačeno, pokušali su se riješiti mirovnim ugovorima u Sen Žermenu i Trianonu koje su savezničke sile sklopile s Austrijom, odnosno Mađarskom, ali su brojna pitanja ostala sporna i ostavljena da ih suprotstavljene strane rješavaju kasnije. Novoformirana Kraljevina SHS privredu je trebala prilagoditi novim političkim granicama nastalim u Versaju, a uz to rješavati sporna pitanja s poraženom Austrijom, Mađarskom i Njemačkom. Većina sporova s Austrijom postupno je rješavana pregovorima. Međutim, ti procesi išli su teško i sporo, jer su međusobni odnosi bili kontaminirani ratnom prošlošću, a stvari su se počele komplicirati još tokom mirovnih pregovora u Parizu. Naime, Antanta je u svim svojim zemljama i okupiranim krajevima na osnovu Odluke Pariske ekonomske konferencije od 18. oktobra 1916. godine odredila da se imovina neprijateljskih državljana ili likvidira ili stavi pod sekvistar. Nedugo poslije okončanja rata prisilne mjere protiv strane imovine preduzela je i Kraljevina SHS, što je pojačalo neprijateljsko raspoloženje s Austrijom, Njemačkom i Mađarskom. Naime, kraljevska vlada je 5. februara 1919. donijela naredbu o proširenju teritorijalnog važenja *Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom* od 17. augusta 1915. kojom su sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke, industrijske i znatske radnje i radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrijednosti, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriji cijele Kraljevine SHS, koja su pripadala podanicima ili društvima i preduzećima neprijateljskih država kao i preduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera stavljeni pod sekvistar.⁴³ Zakon je ukinuo i sve povlastice i koncesije osnovane na specijalnim zakonima, ukazima, dekretima ili na drugi način dobivene od države, oblasti ili drugih pravnih administrativnih tijela u pogledu raznih preduzeća i eksploatacija, ako su u cjelosti ili

42 Zemlje nasljednice bile su: Austrija, Mađarska, Italija, Čehoslovačka, Poljska, Rumunija i Kraljevstvo SHS.

43 ABH, fond: Ministarstvo trgovine i industrije – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (dalje: FMTI), K-23, br. 8533/1922; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1919, 1920, 73–74; Zakon o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom sa Pravilnikom za izvršenje ovog Zakona i Zakona o uzimanju na znanje i odobrenje Pariske ekonomske konferencije*, 1919, 3–8.

djelimično bili na njenoj teritoriji i ako je njihov kapital (dionički ili nedionički) u cjelosti ili djelimično pripadao podanicima ili preduzećima neprijateljskih država. Propisi ovog zakona (član 2) odnosili su se na imovinu podanika Austro-Ugarske, Njemačke, Osmanskog carstva, Bugarske i svih lica koja su ratovala protiv Srbije.⁴⁴

Shodno navedenom zakonu Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu svojim aktima od 11. i 26. februara 1919. godine naredila je da se imovina državljana Njemačke, Osmanskog carstva, Bugarske, Austrije i Mađarske stavi pod poseban nadzor države. Popis imovine bana-ka, industrijskih preduzeća, znatskih i trgovačkih radnji, velikih imanja i drugih pokretnih i nepokretnih dobara i novca obavljale su okružne oblasti u sporazumu s finansijskim direkcijama za svoja područja, dok je popis rudnika i rudarskih preduzeća, koja su se nalazila u privatnom vlasništvu na području Bosne i Hercegovine sprovodilo rudarsko satništvo u Sarajevu.⁴⁵ Prema popisu objavljenom u *Jugoslavenskom Lloyd*, sekvestracijama je bilo pogođeno oko 800 austrijskih, 400 mađarskih i 180 njemačkih kompanija i nekretnina u Kraljevini SHS.⁴⁶ U Bosni i Hercegovini, prema dostupim izvorima, sekvestrom su bila obuhvaćena 84 privredna subjekta (banke, osiguravajuća društva, industrijska preduzeća, zanatske radnje, trgovačka preduzeća i radnje, kuće, posjedi i sl.).⁴⁷

44 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu III odeljenju zem. vlade Sarajevo, *Nadziranje imovine podanika neprijat. država. Gubitak privilegija*, broj: 98.8005/1919, Sarajevo, 14. maja 1919; ABH, FMTI, K-23, br. 8533/1922. Ministarstvo trgovine i industrije, *Rješenje*, br. 6717, Beograd, 30. aprila 1919; ABH, FTOK, K-1, omot br. 1. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.; Ukinuti ugovori za bosanske šume i rudnike, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)* XI/27, 1919, 3.

45 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kot. ispostavama i gosp. povjereniku za zem. glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine podanika neprijateljskih država*, br. 944/prez., Sarajevo, 11. februara 1919; ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine podanika neprijateljskih država*, br. 944/1919. prez., Sarajevo, 26. II 1919.

46 Suppan, 1996, 1098.

47 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. *Imenik staratelja*; ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, *Iskaz sekvestara postavljenih na naređenje ministarstva trgovine i industrije od 30. 4. 1919. br. 6717*, br. 94.632, Sarajevo, 14. maja 1919.

Okružne oblasti su za pokretnu imovinu postavljale jednog komesara, a gdje je postojala i pokretna i nepokretna ili samo nepokretna imovina onda i više staratelja. U onim preduzećima gdje je većinski kapital bio vlasništvo domaćih ili građana koji nisu podanici neprijateljskih država, staratelj nije određivan.⁴⁸ Za komesara nije moglo biti imenovano lice koje je s vlasnikom preduzeća bilo u srodstvu, neprijateljstvu ili u kojem drugom bliskom odnosu.⁴⁹ Starateljstvo je trebalo biti povjereno pouzdanim i „stručnim“ licima koji bi u saradnji s postojećim upravama trebali vršiti popis i procjene nepokretne imovine i nekretnina, a pokretni imetak, kao i spis o popisu i procjeni imetka, deponirati u Upravu fonda.⁵⁰ Međutim, suprotno naredbi, vlasti su za komesare uglavnom postavljale podobne, a ne sposobne kadrove. Rad komesara koji su vodili nadzor bio je reguliran posebnim *Uputstvom*.⁵¹

Komesari su od momenta postavljenja postajali faktor koji se u dotičnom preduzeću pitao za svaki akt. Raniji direktori ostajali su na svom mjestu jer su poznavali rad u preduzeću, ali nisu imali prava koja su im ranija pripadala. Oni nisu mogli ni jedan akt „koji ne spada u obični dnevni posao učiniti bez odobrenja“ komesara⁵² koji je vodio brigu o povjerenom preduzeću, a posebno da se imovina preduzeća ne otuđi ili izveze van granica zemlje.⁵³ Naknada za rad komesara osi-

48 Užičanin – Velagić, 2013, 93–94.

49 ABH, FMTI, K–79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kot. ispostavama i gosp. povjereniku za zem. glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine podanika neprijateljskih država*, br. 944/prez., Sarajevo, 11. februara 1919; ABH, FMTI, K–79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine podanika neprijateljskih država*, br. 944/1919. prez., Sarajevo, 26. II 1919.

50 ABH, FMTI, K–79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine neprijateljskih država*, Ad. broj: 1299/prez., Sarajevo, 22. marta 1919.

51 Užičanin – Velagić, 2013, 94.

52 ABH, FMTI, K–44, br. 7330/1923. Ministarstvo trgovine i industrije Šumska–Industrijska Centrala Zemaljskoj vladi u Sarajevu, Š. br. 502, Beograd, 4. 8. 1919.

53 ABH, FMTI, K–79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine neprijateljskih država*, Ad. br. 1299/prez., Sarajevo, 22. marta 1919. U svrhu nadzora nad preduzećima staratelji su pregledali knjige, vodili izvode o stanju

guravana je iz prihoda sekevestriranog imetka. O nadzoru nad preduzećima bar jednom mjesečno podnosili su izvještaj nadležnim organima vlasti. Iako su naredbom imali velika ovlaštenja, ipak, nisu smjeli ometati niti praviti prekide u radu preduzeća.⁵⁴ Dakle, u fabrikama, trgovačkim preduzećima, bankama i sličnim privrednim jedinicama uprave i rukovodstva stavljeni su pod državni nadzor i vođstvo komesara, koji je bio apsolutna nadzorna vlast. Vlasnici nisu mogli raspolagati svojom imovinom. U svim slučajevima interesa države ili smanjenja vrijednosti objekata i imovine mogla se odrediti njihova prisilna likvidacija.

Ubrzo je zbog potpune nesposobnosti državnih komesara (raznih policajaca i oficira) da vode preduzeća jedan dio tvornica bio zatvoren. Nepristrana javnost od početka je kritikovala „nestručne“ komesare. Radi općih narodnih interesa i intencije Vlade izražene u naredbi traženo je da se izvrši njihova zamjena i postave stručna lica, vodeći računa da pri izboru nikakvu ulogu ne igra „osobno prijateljstvo, niti stranačka pripadnost, niti lična simpatija.“⁵⁵

Austrijski kapital zauzimao je krupne pozicije u bosanskohercegovačkoj privredi i eksploatisao najrentabilnije privredne poslove.⁵⁶ Najjači utjecaj ostvario je u industriji i bankarstvu, dok je njegov angažman u rudarstvu bio neznatan.⁵⁷ Sva ta imovina, kako je naprijed navedeno, stavljena je početkom 1919. godine pod državni nadzor. Prema dostupnim podacima među sekvestriranim firmama bila je rudarska zadruga „Bosnia“ u kojoj je pored austrijskog bilo njemačkog i

blagajne, vrijednosnih papira, robe i slično, te tražili podatke o poslovanjima. Bili su dužni da prisustvuju sjednicama upravnog odbora preduzeća, a o svim važnijim dispozicijama odmah su obavještavali kotarsku oblast. Morali su voditi računa da se usljed njihove kontrole ne prekida rad društva ili preduzeća, te u tom pravcu nisu smjeli praviti nikakove smetnje. U svim slučajevima, gdje je bila potrebna intervencija oblasti (kao obustava naređenja ravnateljstva društva ili preduzeća), morali su se obraćati nadležnoj nadzornoj oblasti.

54 Užičanin – Velagić, 2013, 95.

55 Imovina neprijateljskih podanika, *Pravda* I/37, 1919, 4.

56 Zakon o rukovanju s imetkom državljana neprijateljskih država na području Kraljevstva SHS, *Jugoslovenski (Hrvatski Lloyd) Lloyd* XI/25, 1919, 1; Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd* II/3, 1920, 1.

57 ABH, FTOK, omot br. 1. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini*; Hrelja, 1961, 48. O austrougarskoj industrijskoj politici opširnije vidi u: Juzbašić, 2002; Hauptmann, 1973, 59–84.

mađarskog kapitala.⁵⁸ Potom devet najvećih preduzeća drvne industrije koje su držali Austrijanci: Eissler & Ortlieb iz Zavidovića, M. Lisska iz Tuzle, Ugar šumsko–industrijsko d. d. Braća Hegenbuher iz Turbeta, Bosansko d. d. za iskorištavanje drveta i pogon parnih pilana iz Banje Luke, te pet manjih preduzeća. Sekvestrirana je i jedna firma koja je radila s njemačkim i austrijskim kapitalom od 1.000.000 kruna, potom, s pretežno bosanskim, a dijelom austrijskim kapitalom firma Begov Han, te Butazzoni i Venturini u kojoj su zajednički radili italijanski, austrijski i bosanski kapital.⁵⁹ Austrijanci su imali 6,66% udjela u preduzeću Otto Steinbeiss u kojem je bilo investirano 30.000.000 kruna.⁶⁰ Radi austrijskog udjela u vlasništvu pod državnu prinudnu upravu stavljena su i četiri najveća preduzeća hemijske industrije (Fabriku za elektrinu iz Jajca, Tvornicu amonijak sode iz Lukavca, rafinerija nafte Danica iz Bosanskog Broda i Tvornicu za suhu destilaciju drva iz Teslića), kao i željezare u Zenici i Varešu.⁶¹ Sve banke, njihove filijale i ekspoziture u kojima je bilo austrijskog i uopće stranog kapitala poput Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu iza koje je stajao Wiener Bankverein, Agrarne komercijalne banke iza koje se nalazila Pesti Ungarische Kommerzbank, Bosanske banke iza koje je stajao Bodencredit, te Niederoestereichische Eskomptgesellschaft koja je osnovala svoju afilaciju u Sarajevu pod nazivom Bosanska industrijska i trgovačka banka stavljene su pod upravu države.⁶²

Sekvestar i zabrane jugoslavenskih, odnosno bosanskohercegovačkih vlasti bile su u suprotnosti sa čl. 267. Sen Žermenskog ugovora i opasno ugrozili interese Austrije i njenih građana. Stoga je reakcija druge strane bila žestoka. Međutim, Austrija je protiv „otimanja

58 *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, 1906, 461. Zadruga je osnovana sa zadatkom bržeg razvoja rudarstva u Bosni i Hercegovini, a eksploatisala je rudnike manganske rude u Semizovcu – Čevljanovićima, hromove rude u Dubošćici, bakarne rude u Sinjakovu, sinjevca u Maškari, antimonove rude u Čemernici kod Fojnice, te srebronosno-olovne rude u Srebrenici. ABH, FTOK, K–7, omot br. 10. *Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu Trgovačkoj i obrtničkoj komori u Sarajevu*, br. 12.666/26, Sarajevo, 7. jula 1926.

59 ABH, FTOK, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*

60 ABH, FTOK, K–1, omot br. 7. *Iskaz stanja zajmova koncem 1918. g. podignutih od strane BiH erara.*

61 ABH, FTOK, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*

62 Novčarstvo Sarajeva, *Analiza bilansa*, dodatak *Narodnom blagostanju* II/38, 1930, 165.

imovine“ bezuspješno protestovala kod Antante. Samo je mogla čekati stupanje na snagu mirovnog ugovora ili primati izvještaje od svojih pogođenih građana ili austrijskih udruženja i društava. Kao protumjeru zamrznula je depozite i imovinu građana Kraljevine SHS na svojoj teritoriji, protivno odlukama mirovnog ugovora prema kojima je bez odlaganja trebala sve „bivše austrijske, ugarske i bosanske podanike, koji su postali podanicima kakve savezničke države“, staviti „u posjed njihovih dobara, prava i interesa, koji se nalaze na austrijskom području, bez bilo kakvih tereta ili pristojbi, na novo propisanih ili povećanih od 1. novembra 1918. dalje“. Protesti, žalbe i intervencije pogođenih lica s obje strane nisu bili od naročite koristi.⁶³

Pregovori s „figama u džepovima“

Na plenarnim sjednicama Međunarodne ekonomske konferencije održanim maja 1927. godine u Ženevi, tri govornika dotakla su se pitanja „Srednje Evrope“ i to dr. I. R. Cimerman, holandski delegat, bivši Generalni komesar Društva naroda za Austriju, V. T. Lejti, engleski delegat i poznati ekonomista koji je s pariskim profesorom Ristom u ime Društva naroda proučavao privredne prilike u Austriji, te mađarski delegat grof János Hadik. Cimerman je u svom izlaganju zaključio da je jedan od glavnih uzroka poslijeratnog teškoga privrednoga stanja u Evropi bio raspad Austro-Ugarske monarhije na sedam država, odnosno komadanje jedne „gotovo idealne ekonomske jedinice“. Ustvrdio je da su umjesto toga golemog proizvodnog i potrošnog područja nastale minijature ekonomske jedinice koje su se borile jedna protiv druge i svaka u svojim granicama s raznim teškoćama. Slično mišljenje iznijela su i druga dvojica govornika i eksperata. Imperativom su smatrali da se među nasljednicima i bivšim austrougarskim krajevima uspostavi određena saradnja na privrednome polju, i to ne samo radi njih, nego u interesu oporavka cijeloga evropskog kontinenta.⁶⁴

Slom Monarhije razbio je u državama njenim nasljednicima postojeću ekonomsku organizaciju koju je trebalo na neki način iznova uspostaviti, a da bi se to ostvarilo zemlje su morale riješiti brojna sporna pitanja. Kako je već naznačeno mnoga pitanja u Sen Žermenskom mirovnom ugovoru bila su samo načelno riješana i ostavljena da se zainteresirane strane o tome međusobno dogovaraju. Ekonomski spo-

⁶³ Suppan, 1996, 1097.

⁶⁴ Neke pojedinosti iz izveštaja sa Međunarodne ekonomske konferencije, *Ekonomist* VII/7–8, 1927, 543.

rovi postali su goruća tema odmah nakon potpisivanja ugovora. Posebno je bilo osjetljivo pitanje privatne svojine i dugovanja između građana bivše Austro-Ugarske monarhije, a koji su postali građani Austrije ili Kraljevine SHS. Iako je Kraljevina SHS preuzela i obavezu implementacije međunarodnih ugovora i obaveza svih subjekata koji su ujedinjeni u zajedničku državu,⁶⁵ ipak, rješavanje pojedinih pitanja, među kojima i privatno-pravna dugovanja i potraživanja, ostajala su na margini i provlačila se godinama. O ovim teškim temama, osim na međunarodnim ekonomskim konferencijama na kojima su učestovale sve zemlje nasljednice Austro-Ugarske monarhije, Kraljevina SHS i Austrija raspravljale su i na bilateralnim forumima, konferencijama i sastancima.

Kada je u aprilu 1919. godine Austrija zabranila građanima Kraljevine SHS disponirati svojim imanjem i novcem na njenoj teritoriji i primijenila na njih odredbe koje su po svemu odgovarale sekvestru koji je nešto ranije na imovinu austrijskih građana nametnula vlada u Beogradu, nastao je spor. Prenos ovih imanja iz Austrije u Kraljevinu SHS i rješavanje dugovanja bila je poslije sloma Austro-Ugarske i ujedinjenja jedna od najvećih briga građana i novčanih zavoda iz Zagreba, Ljubljane, Sarajeva i Dalmacije. U tom cilju stvorili su slovenački novčani zavodi naročito udruženje Repatrija, a hrvatski povjerali zastupanje svojih interesa savezu Jugoslavenskih zavoda u Zagrebu. Pomenuta udruženja ali i pojedinci obraćali su se dopisima raznim ministarstvima i nadležnostima, lokalnim vlastima, pa i likvidacionoj komisiji u Beču, u kojima su obrazlagali štetu koju je trpila jugoslavenska nacionalna ekonomija, jer su ogromna imanja ležala besplodna u Beču, a porez umjesto državne finansijske uprave naplaćivala Austrija. Prema procjenama stručnjaka i prema statistici novčanih zavoda sami Slovenci imali su u Austriji, naročito u Beču, u tražbinama i depozitima banaka jednu milijardu i tri stotine miliona kruna.⁶⁶ Savez domaćih novčanih zavoda, a često i pojedinci insistirali su da država preduzme sve mjere koje su bile potrebne da Austrija vrati navedeni imetak. Predlagali su ekonomske represalije, naročito da joj se ne daju životne namirnice dok ne vrati pomenuta imanja, a gotovo uvijek je traženo da se ne skida sekvestar s imanja austrijskih građana, ukoliko i ona istovremeno ne vrati imanja domaćih ljudi koja su se nalazila na njenom teritoriju.

65 Raspopović, 2018, 70.

66 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Gospodinu Nikoli Berkoviću predsjedniku trgovačko obrtničke komore Sarajeva, Sarajevo, 19. juna 1920.*

Zahtjevano je da se u smislu čl. 256.⁶⁷ Ugovora odmah ustanovi mješoviti sud za sve parnice između dvije zemlje. Formiranje mješovitog suda bilo je potrebno jer se očekivalo da će se pri izvršenju članova 249., 266. i 271. Ugovora pojaviti brojni sporovi za koje je jedino on mogao biti nadležan.⁶⁸

Radi dogovora o zauzimanju jednoobraznog stava o primjenjivanju odredaba ugovora o miru s Austrijom i Njemačkom, na prijedlog pokrajinskih vlada Bosne i Hercegovine i Dalmacije, predsjedništvo Ministarskog savjeta održalo je 30. januara 1920. godine konferenciju u Sarajevu u velikoj sali Vladinog doma. Konferencijom je predsjedavao dr. Vojislav Besarović, narodni poslanik iz Sarajeva i ekspert jugoslavenske pregovačke delegacije u Parizu. Sastanku su prisustvovali delegacije iz Beograda (dr. Milan Nedeljković i dr. Janko Hacin, načelnici sekcija Odjeljenja za izvršenje ugovora o miru i dr. Drag. Dučić, ekspert u Parizu, zatim V. Pavličević, načelnik, D. Rošu i dr. D. Pantić, inspektor Ministarstva pravde), Zagreba (F. Braun, povjerenik za finansije, dr. Krajač ispred saveza novčanih zavoda i dr. Bajer sekretar saveza industrijalaca), Ljubljane (dr. Vodopivec i dr. J. Hacin), Splita (dr. Savo Bošković) i Sarajeva i to skoro svi načelnici i referenti najvažnijih resora Zemaljske vlade, te dr. Aco Despić u ime sarajevske trgovačke komore.

Na konferenciji je vođena žustra i iscrpna diskusija. Dugo se vijećalo oko pitanja da li ima interesa da se otvori Kancelarija za ovjeravanje i kompenzaciju koja po čl. 248. Ugovora o miru s Austrijom nije bila obaveza? Poslije poduže rasprave zaključeno je da uspostavljanje tih ureda nije bilo u državnom interesu. Ocijenjeno je da je bilo malo

67 Član 256. Sen Žermenskog mirovnog ugovora regulirao je osnivanje mješovitog arbitražnog suda Savezničkih ili Udruženih sila s jedne strane i poraženih zemalja s druge strane, u roku od tri mjeseca od stupanja na snagu Ugovora. Sudovi su se trebali sastojati od tri člana. Svaka vlada u sporu trebala je odrediti jednog člana. Predsjednika suda pak, trebale su sporazumno birati obje vlade. U slučaju da se takav sporazum nije mogao postići, predsjednika Suda i dvije druge osobe, koje su ga po potrebi mogle zamijeniti, biralo je Vijeće Lige naroda, a do njena konstituisanja, gospodin Gustav Adore. Sudije su trebali biti iz zemalja koje su ostale neutralne tokom rata. U slučajevima kada neka vlada u roku od mjesec dana na upražnjeno mjesto nije osigurala imenovanje novog člana Suda, onda ga je birala protivnička vlada između dvije gore navedene osobe, osim predsjednika. Sud je odluke trebao donositi većinom glasova. *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain*, 172–173.

68 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Gospodinu Nikoli Berkoviću predsjedniku trgovačko obrtničke komore Sarajeva, Sarajevo, 19. juna 1920.*

potraživanja prema Njemačkoj, a da su potraživanja prema Austriji bila grupisana u nekoliko velikih pozicija i to su većinom bili krupni novčani depoziti kod prvoklasnih austrijskih banaka.⁶⁹ Naprotiv njemačka i austrijska potraživanja prema građanima Kraljevine SHS bila su većinom sitnog portfeljskog⁷⁰ karaktera, među kojima je bilo mnogo „dubioza“. Procjenjivalo se da bi državna vlada formiranjem kancelarije imala, ne samo ogroman administrativni posao oko inkasiranja sitnih trgovačkih potraživanja, nego bi morala još i preuzeti garanciju za njihovu isplatu u slučaju insolventnosti⁷¹ dužnika. Pored toga, država bi odmah svojim građanima morala isplatiti njihove tražbine prema njemačkim i austrijskim podanicima, kreditirajući tako njemački i austrijski ured da ih efektivno naplate.⁷² Učesnici su naglašavali da se morala uzeti u obzir insolventnost Austrije kao države i njen vjerovatan i brz bankrot,⁷³ kao i da bi njena garancija za isplatu privatnih dugova Austrijanaca prema građanima Kraljevine SHS došla na red tek poslije isplata naknada ratnih šteta, pa bi zvanična ustanova ureda, onako kako je predviđeno Ugovorom o miru, bila od realne koristi samo za austrijske i njemačke povjerioce, a štetna za Kraljevinu SHS. Delegati su predlagali da se odustane od prava na otvaranje Kancelarije za ovjeravanje i kompen-

69 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Konferencija o jednoobraznom primenjivanju ugovora sa Njemačkom i Austrijom.*

70 U ekonomiji je portfelj ili portfolio skup finansijskih sredstava koje neki pojedinac ili preduzeće posjeduje. Može se sastojati od novca (u gotovini, na depozitima po viđenju, na oročenim depozitima i dr.) i od vrijednosnih papira (dionice, obveznice, ostali vrijednosni papiri).

71 Nesposobnost plaćanja duga.

72 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Konferencija o jednoobraznom primenjivanju ugovora sa Njemačkom i Austrijom.*

73 Ratom iscrpljena Austrija bila je u teškoj finansijskoj i ekonomskoj situaciji. Na jednoj međusavezničkoj konferenciji stručnjaka, održanoj marta 1921. godine u Parizu, koja se bavila pitanjem pomoći Austriji, Engleska, Francuska, Italija i Japan odlučile se da suspenduju na jedno izvjesno vrijeme, koje je trebalo naknadno da se odredi, sva njihova potraživanja od Austrije na ime reparacija, kao i isplaćivanje troškova oko savezničke okupacione vojske, pod uvjetom da i druge vlade također pristanu da odlože svoja potraživanja od Austrije. Osim toga, četiri navedene savezničke vlade, bile su raspoložene da ovlaste Austriju da za to vrijeme ne isplaćuje ni interese na avansirane joj kapitale kako bi smanjile njenu očajnu finansijsku situaciju. Finansijskoj komisiji Društva naroda dat je zadatak da pozove banke i kreditne zavode na jednu konferenciju na kojoj se tražio osigurati međunarodni kredit za Austriju. Pomoć, Austriji, *Politika*, God. XVII, br. 4636, Beograd, 20. marta 1921, 1. Opširnije o finansijskoj konsolidaciji Austrije vidjeti u: *The Financial reconstruction of Austria. General Survey and Principal Documents*, League of Nations, Geneva, 6. novembar 1926.

zaciju, kako prema Njemačkoj, tako i prema Austriji, Mađarskoj i Bugarskoj. Napokon preporučeno je da se osnuju privatni uredi za inkasiranje potraživanja građana Kraljevine SHS prema podanicima neprijateljskih država i to u svakoj pokrajini posebno, kao što je u Hrvatskoj bio formiran Savez novčanih zavoda ili Repatrija u Sloveniji. Ovakve ustanove privatnog karaktera nisu trebale da imaju monopolistički karakter, niti su pojedinci bili obavezni da isključivo preko njih naplaćuju potraživanja ili eventualno plaćaju dugovanja. One su pojedincima samo fakultativno mogle biti na usluzi, a država je njihovu akciju u pogledu realiziranja tražbina trebala potpomoći diplomatskim putem. Delegati su predlagali da Vlada odustane od osnivanja zvaničnih kancelarija i da odmah ukine zabrane plaćanja dugovanja svojih građana (izuzimajući građane Srbije i Crne Gore) podanicima Austrije i Mađarske. Naprotiv trebalo im je preporučiti da dugove Austrijancima i Mađarima isplate u austrijskim odnosno mađarskim krunama.

Učesnici su raspravljali i o tome koji građani Kraljevine SHS imaju pravo na naknadu ratne štete i u raspravi razjasnili i prihvatili zaključak da se za štete „počinjene podanicima ostalih pokrajina Kraljevstva SHS, sem Srbije i Crne Gore, ne mogu na osnovu Ugovora o miru tražiti naknade od pobijeđenih neprijatelja, već da naknada tih šteta ostaje interno pitanje u kompetenciji domaćeg zakonodavstva.”⁷⁴ Konferencija je po pitanju podizanja sekvestra s neprijateljskih imanja zaključila da kraljevska vlada ne treba da podiže sekvestar prije nego što se postigne da i Njemačka, Austrija i Mađarska podignu sekvestar sa svih novčanih depozita i depozita vrijednosnih papira građana Kraljevine SHS, koji su se nalazili na njihovom teritoriju.

Što se tiče potraživanja privatno-pravnih lica i korporacija prema eraru bivše Austro-Ugarske monarhije delegati su preporučivali vladama pojedinih pokrajina da prikupe od svojih građana prijave o potraživanjima:

- a) na osnovu privatno-pravnih ugovora s pojedincima i
- b) na osnovu zakona o podavanjima (Kriegsleistungssatz) ili drugih perfektnih javno-pravnih obaveza erara prema pojedincima.

Prijave su se trebale srediti, klasificirati i zajedno s dokumentima i objašnjenjima uputiti državnom Odjeljenju za izvršenje međunarodnih ugovora u Beograd, koje ih je preko nadležnih organa trebalo inkasira-

⁷⁴ ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Konferencija o jednoobraznom primenjivanju ugovora sa Njemačkom i Austrijom.*

ti. Delegati su molili kraljevsku vladu da ovu naplatu novca pomogne svim diplomatskim sredstvima i kanalima.

Po pitanju potpisivanja i žigosanja obligacija predratnih i ratnih dugova Austro-Ugarske monarhije, po članu 203. i 205. Ugovora o miru zaključeno je da se samo izvrši popis ratnih obligacija koje se efektivno nalaze na teritoriji Kraljevine SHS, a također, da se prikupe i prijave obligacija ratnih austrougarskih zajmova u vlasništvu domaćih ljudi koje su se nalazile u depozitima izvan države. Trebalo je prikupiti podatke i o tome da li su dotične obligacije ratnog zajma lombardirane⁷⁵, gdje i da li je dotični vlasnik za svoj lombardni dug garantirao imanjem i prihodima pored založnih obligacija. Popis je trebalo da obavi državno Ministarstvo finansija i da prikupljene rezultate dostavi Odjelenju za izvršenje međunarodnih ugovora.

Prema naprijed navedenim zaključcima Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu trebala je odlučiti da li će osnovati Središnju organizaciju za izravnavanje računskih odnosa između građana Bosne i Hercegovine i Austrije. O tome je 16. februara 1920. organizirala sastanak u svojim prostorijama na kojem su prisustvovali dr. Nikola Stojanović, dr. Vojislav Besarović i šefovi pojedinih odjelenja.⁷⁶ Na sjednici je zaključeno da se prije donošenja konačne odluke zatraži mišljenje Trgovačko-obrtničke komore kao stručne i kompetentne ustanove. Komora je prije očitovanja Vladi najprije zatražila mišljenje pogođenih poslovnih krugova i građana. Prikupivši njihova mišljenja zauzela je

75 Lombard (lombardni posao, lombardni kredit) je bankovni kredit na temelju ručnog zaloga (uglavnom vrijednosnih papira, a rjeđe i drugih pokretnosti, npr. zlata, dragocjenosti i različite robe). Naziv potječe od poslovanja srednjovjekovnih mjenjača iz Lombardije (Italija). Lombardna stopa (kamata) redovno je barem za 1% veća od eskontne s obzirom na veći posao sa zalogom (čuvanje robe i vrijednosnih papira, obavljanje različitih poslova u vezi s njima i sl.). S obzirom na to banke zaračunavaju obično i posebnu proviziju. Lombardni je posao često povezan s drugim bankovnim, npr. s komisionim kupovanjem efekata i odobravanjem kredita po tekućem računu (uz zalog vrijednosnih papira). Banke se pri tome osiguravaju od posljedica pada vrijednosti zaloga odobravanjem kredita samo do izvjesnog postotka te vrijednosti u trenutku zalaganja (redovno najveći postotak kod zalaganja zlata) kao i ovlaštenjem datim od strane dužnika, da se mogu podmiriti prodajom zaloga ako dug ne bi bio na ugovoreni način podmiren ili zalog dopunjen, ili dug smanjen razmjerno s padom vrijednosti zaloga. Od vrijednosnih papira banke ponajviše lombardiraju berzovne uvedene efekte, a od robe samo lahko unovčive, prvenstveno putem skladišnica (varanata). *Privredni leksikon*, 1961, 345.

76 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Konferencija o jednoobraznom primjenjivanju ugovora sa Njemačkom i Austrijom.*

stajalište da se u skladu sa članom 271. Sen Žermenskog ugovora dugovi i potraživanja privatnih lica u odnosu prema Austriji i njenim građanima plaćaju u valuti koja je važila u času plaćanja u Kraljevini SHS, a prema prosječnom kursu koji je bio na snazi na ženevskoj berzi u zadnja dva mjeseca (septembru i oktobru 1918) prije sloma Austro-Ugarske monarhije. U to vrijeme jugoslavenska kruna nije postojala, pa sljedstveno tome nije mogla biti ni notirana na ženevskoj berzi. Pošto ugovor još nije bio stupio na snagu, po tadašnjim zakonima plaćanje i izmirenje duga građani su mogli obavljati u valuti koja je bila na snazi na mjestu plaćanja obaveza. Da bi se izbjegli slučajevi koji bi mogli prouzročiti eventualna nepovoljna rješenja Antantne komisije u pogledu definitivnog interpretiranja i primjenjivanja nejasnog člana 271, Komora je smatrala cjelishodnim da privatna lica svoje dugove u Austriji izmire što prije, tj. prije stupanja na snagu Ugovora, odnosno njegove ratifikacije.

Imajući ovo u vidu nametalo se pitanje da li bi trebalo stvoriti jedno centralno mjesto koje bi jedinstveno u ime građana preuzelo obavezu da podmiri dugove za njihov račun, te da li je Bosna i Hercegovina bila dužna Austriji (Mađarskoj) ili je imala potraživanja? Prije početka Prvog svjetskog rata, odnosno za vrijeme mira, bez sumnje, Bosna i Hercegovina bila je veliki dužnik Austrije i Mađarske. Tokom rata dobar dio dugova je podmiren, ipak, bilo je još uvijek puno pojedina, trgovaca, banaka i drugih preduzeća koji su na računima imali dugovanja prema Austrijancima nastala prije izbijanja rata. Ova dugovanja bila su dvojaka i mogla su se izmiriti tako da:

- a) mjesto plaćanja bude u Austriji (kontokorenti, fakture itd.),
- b) mjesto plaćanja bude u Bosni i Hercegovini (založni listovi, razne obligacije, štedni ulošci, kuponi i žrebane obligacije, loro-računi i sl.).

Ovu zadnju kategoriju trebalo je platiti jugoslavenskim krunama i ona je prema komorinom mišljenju bila manje važna. Fokus je trebalo usmjeriti na prvu kategoriju. Građane Bosne i Hercegovine trebalo je savjetovati da što prije (prije ratifikacije Sen Žermenskog ugovora) Austrijancima plate svoj dug i to u austrijskim krunama, koje su mogli povoljno kupiti za jugoslavenske. U slučaju kad povjerilac nije htio primiti plaćanje, onda je taj iznos za njegov račun trebalo položiti kod suda u Austriji. Nijedan pojedinac (dužnik) nije trebao kupovati austrijske krune i obratno austrijski dužnici jugoslavenske krune, jer su mogli izazvati suvišno kolebanje kursa obje monete. Smatrali su da bi bilo korisno da se uredi jedno središnje mjesto koje bi se stavilo u doticaj s

jednom austrijskom bankom i koje bi saldiralo s Austrijancima dugove i potraživanja. Na taj način izbjeglo bi se pojedinačno kupovanje austrijske valute i slanje novca odnosno pojedinačno predoznačavanje novca.⁷⁷

Potrebno je napomenuti da su ekonomske prilike u Austriji u to vrijeme bile jako teške. U zemlju su se slijevale ogromne mase demobiliziranih vojnika i hiljade činovnika austrijske nacionalnosti iz krajeva koji su postali samostalne države ili dijelovi drugih država. Širom zemlje vladala je nestašica hrane. Za njenu cijenu se nije pitalo, pa je Austro-Ugarska banka pribjeglja štampanju krunskih novčanica za koje se kupovala hrana u graničnim područjima s Kraljevinom SHS putem šverca i krijumčarenja.⁷⁸ Krune su također bile u opticaju i u ostalim dijelovima bivše Austro-Ugarske monarhije, pa je Kraljevina SHS radi nedopuštenog uvoza kruna iz susjednih zemalja, u februaru 1919. godine pristupila postupku njihova obilježavanja (žigosanja).⁷⁹ Žigosanje su mogle obavljati lokalne vlasti, državna i pokrajinske blagajna, carinski uredi, gradska poglavarstva i dr., pa je ovaj način obilježavanja važeće krune pogodio ubacivanju novoštampanih kruna od raznih faktora, često i državnih činovnika, što je naglo devalviralo krunu, koja je prvi dan nove države imala istu, ako ne i veću, vrijednost od dinara.⁸⁰ Prežigosanje dakle, nije bilo djelotvorno, jer je obilježavanje žigom lahko krivotvoreno, zbog čega je brzo uvedeno obilježavanje kruna markicom. Da bi se to obavilo bile su povučene sve krune iz opticaja, a prilikom povratka u promet vlada je jednostrano povukla 20% novčanica koje su date na obilježavanje.⁸¹

Ali da se vratimo naprijed navedenom razmatranju pitanja organiziranog plaćanja duga preko banaka. U cilju njegova rješavanja Komora je sazvala jednu anketu na koju je pozvala predstavnike svih domaćih novčanih zavoda. U poglede plaćanja dugova domaćeg stanovništva državljanima Austrije, banke su se izjasnile da će na naj-

77 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Mišljenje trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stvaranju središnje organizacije za izračunavanje računskih odnošaja između podanika Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i podanika Nove Austrije.*

78 Kolar-Dimitrijević, 1993, 61.

79 Prema dostupnim podacima, u to vrijeme u Kraljevini SHS bilo je u opticaju 5.230 miliona kruna i to: 1.949 miliona u Hrvatskoj, 163 u Dalmaciji, 512 u Bosni i Hercegovini, 1.669 u Vojvodini, 603 u Sloveniji, 421 u Srbiji i šest miliona u Crnoj Gori. Lakatoš, 1929, 39.

80 Kolar-Dimitrijević, 1993, 61.

81 Lakatoš, 1929, 39; Tomašević, 1928, 152–159.

pogodniji način isplatiti obaveze građana koji to od njih budu zahtijevali. Ukoliko su plaćanja zahtijevala krupnije iznose, banke su trebale delegirati jednu koja je tu transakciju trebala obavljati. Komora je pak, putem štampe pozivala interesente (bosanskohercegovačke dužnike), da joj se obrate kako bi im dala detaljna uputstva i objašnjenja u pogledu podmirenja dugova u Austriji.⁸²

I bečka vlada je preduzimala određene korake i aktivnosti kako bi uspostavila poljuljane privredne odnose s Kraljevinom SHS, jer joj je njeno tržište bilo najbliže, a postojao je živ trgovački interes s obje strane. Do sastanaka je u više navrata dolazilo na bilateralnom i međunarodnom nivou, gdje su se pokušavali približiti stavovi i riješiti sporovi. Posebno teški i iscrpljujući pregovori vođeni su od 4. do 27. juna 1920. u Beogradu, u sklopu pokušaja obnove trgovačkog ugovora između dvije zemlje, koji je jednostrano 28. aprila 1920. otkazala beogradska Vlada. Mnogobrojna austrijska delegacija od 14 članova, koju su predvodili dr. Johann Löwenfeld-Russ, državni sekretar za hranu i Ludwig Paul,⁸³ državni sekretar saobraćaja, na pregovorima je imala jasno formulisane pregovaračke ciljeve.⁸⁴ Zvanični prijem austrijske delegacije bio je srdačan, ali je javnost negodovala, o čemu svjedoči pisanje tadašnje beogradske štampe. Stranački list radikala, *Tribuna*, protivio su bilo kakvom obnavljanju starih trgovinskih odnosa s Bečom, podsjećajući na raniju ekonomsku zavisnost od Austrije i Njemačke i njihovu okrutnost i užase tokom okupacije Srbije između 1915. i 1918. godine. Ministar saobraćaja Anton Korošec priznao je austrijskom otpravniku poslova Maximilianu Hoffingeru da „antiaustrijsko raspoloženje“ javnosti nepovoljno djeluje na diplomatske odnose i postizanje ekonomskog sporazuma.⁸⁵

82 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Mišljenje trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stvaranju središnje organizacije za izračunavanje računskih odnošaja između podanika Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i podanika Nove Austrije.*

83 Austro-jugoslavenski gospodarski pregovori, *Pravda* 11/165, 1920, 4.

84 Zamjena Sporazuma o kompenzaciji koji je raskinula beogradska vlada novim ugovorom koji bi, s jedne strane, osigurao prijem većih količina hrane i sirovina Austriji, a s druge, regulisao izvoz austrijske industrijske robe na način da se mogu dobiti potrebne vrijednosti kompenzacije za isporuke hrane i sirovina kojima je Austrija težila i, istovremeno, da se uzmu u obzir izvozne potrebe austrijske industrije i želja za slobodnijom organizacijom trgovine s Kraljevinom SHS. Suppan, 1996, 1093.

85 Isto.

Povodom pregovora, 14. i 15. juna 1920. u Beogradu je boravila i delegacija iz Bosne i Hercegovine, koja je tražila od Vlade da Austriji postavi sljedeće uvjete:

1) da bezuvjetno izda depoe i potraživanja (Guthaben) građana Bosne i Hercegovine, odnosno Kraljevine SHS koji su bili na njenom teritoriju, a da i kraljevska vlada učini isto za austrijske građane;

2) da u pogledu načina plaćanja dugovanja bude mjerodavna valuta vjerovnika i

3) da pristane da se u najkraćem vremenu osnuje i s njezine strane mješoviti sud.

Predstavnici bosanskohercegovačke delegacije skrenuli su pažnju glavnim pregovaračima na važnost navedenih zahtjeva kao i na njihovu aktuelnost.⁸⁶

Sami pregovori, međutim, nisu bili pogođeni negativnim stavom javnog mnjenja, iako je, posebno u prve dvije sedmice, došlo do žestokih prepirki oko nekih pitanja.⁸⁷ Najžešća kontroverza nastala je oko jugoslavenskog zahtjeva da se odblokira jugoslavensku imovinu u Austriji, što je suprotna strana odbacivala navodeći da je zamrzavanje bila kontramjera protiv sekvestracije kapitala njihovih građana na teritoriji Kraljevine SHS. Jugoslavenska strana, prema izjavi Antona Korošeca od 12. juna 1920, zaključivanje ekonomskih sporazuma o kojima se pregovaralo morala je usloviti ukidanjem austrijskih mjera zabrane na jugoslavenskoj imovini. I kao odgovor na ponovljeni prigovor austrijske delegacije da je zamrzavanje imovine bila samo odmazda protiv nezakonite sekvestracije, jugoslavenska delegacija je izjavila da ukidanje sekvestracije mora biti uslovljeno prethodnim ispunjenjem određenih obaveza iz Sen Žermenskog ugovora.⁸⁸ Pregovori su zapeli, jer je jugoslavenska delegacija, pozivajući se na mirovni ugovor, postavila Austriji sljedeće uvjete:

- da vrati sve predmete odnijete za vrijeme rata iz Srbije i Crne Gore, koje je bilo moguće identificirati (čl. 184);⁸⁹

86 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Gospodinu Nikoli Berkoviću predsjedniku trgovačko obrtničke komore Sarajevo, Sarajevo, 19. juna 1920.*

87 Suppan, 1996, 1093.

88 Isto, 1094.

89 Do tada su navodno u Welersdorfu kod Wiener-Neustadt-a bile pronađene neke mašine iz Kragujevačke fabrike za municiju, ali nisu vraćene, pošto ugovor o miru nije bio stupio na snagu. Austrija je imala, naročito u arhivima Ministarstva vojnog, tačne spiskove o odnijetim predmetima iz kojih je bilo moguće saznati kuda su otuđeni predmeti poslati i kome su predati. ABH,

- da preda Kraljevini SHS kao skonto na ratnu odštetu: 1.000 krava, 500 junica, 25 bikova, 1.000 teladi, 500 volova, 1.000 konja i 1.000 ovaca (alineja 2. čl. 6);

- da garantuje za sve tzv. kontokorentne dugove bivše Austro-Ugarske monarhije. Među te dugove ulazile su i tražbine bosanskohercegovačkih građana, odnosno građana Kraljevine SHS koje su oni imali prema „staroj Austriji“ za državne liferacije, za ratne dažbine, rekvizicije, za neisplaćene plate i penzije za vrijeme prije 1. novembra 1918. godine, za reklamacije prema državnim željeznicama i pošti iz istog doba itd. (čl. 203. pretposljednja alineja i čl. 205. posljednja alineja).⁹⁰ Ove tražbine iznosile su samo u Sloveniji preko 200 miliona kruna;

- da vrati građanima Kraljevine SHS njihova imanje koja su bila na njenoj teritoriji (čl. 249. i 266);

- da austrijska osiguravajuća društva osiguranicima Kraljevine SHS premije i odštete isplate u jugoslavenskim krunama. Ovo pitanje bilo je od posebnog značaja, jer su austrijska osiguravajuća društva do tada insistirala na isplati odštete u austrijskim krunama.

- da dozvoli odmah bez naplate ikakvog poreza ili takse prenos uprava i imanja na teritoriju Kraljevine SHS onim preduzećima čije je sjedište u Austriji (čl. 249. i 270).

Austrijska delegacija u početku je tvrdila da nema ovlaštenja da raspravlja o ovim zahtjevima.⁹¹ Međutim, kako bi izbjegla potpuni prekid pregovora, s obzirom da je druga strana insistirala na tome, izjavila je da je spremna – bez obzira na svoj stav – da ove nove pregovaračke tačke, koje nisu bile predviđene njenim uputama, podvrgne odluci austrijske vlade. Državni sekretari J. Löwenfeld-Russ i L. Paul vratili su se u Beč, a šef odjeljenja Richard Riedl nastavio je pregovore. Iz Beča je kao ovlašteni pregovarač o zamrznutoj imovini i sekvestraciji u Beograd stigao predstavnik Državnog ureda za finansije. Istovremeno je austrijska vlada, preko otpravnika poslova M. Hoffingera, dala saopćenje u kojem je, između ostalog, navela da ukidanje mjera sekvestracije prema ugovoru iz Sen Žermena mora uslijediti po njegovom stupanju na snagu i da je ona spremna ispuniti preuzete obaveze. Vla-

FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Gospodinu Nikoli Berkoviću predsjedniku trgovačko obrtničke komore Sarajevo, Sarajevo, 19. juna 1920.*

90 *Vorlage der Staatsregierung betreffend den am 10. September 1919 unterfertigten Staatsvertrag von Saint-Germain*, 115–121.

91 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Gospodinu Nikoli Berkoviću predsjedniku trgovačko obrtničke komore Sarajevo, Sarajevo, 19. juna 1920.*

da je odbacila vezu između sklapanja ekonomskih sporazuma i ukidanja zamrzavanja depozita i imovine državljana Kraljevine SHS i predložila sklapanje privremenog trgovinskog sporazuma i ugovora o kvotama, sa sporazumima sadržanim u njima, nezavisno od pitanja vezanih za sprovođenje mirovnog ugovora.⁹²

Pregovori u Beogradu tako su zapali u ćorsokak i nisu doveli dalje od deklaracija o spremnosti, a nastavljeni su u Ženevi krajem juna 1921. godine. Ni parlamentarne istrage velikonjemačkog predstavnika Hampela također nisu uspjele popraviti situaciju, ministar vanjskih poslova Grünberger mu je u novembru 1922. godine mogao odgovoriti samo da, nažalost, još nije postignut dogovor o ukidanju sekvestracija.⁹³ Od samog početka Kraljevina SHS nastojala je pitanje sekvestracije povezati sa što više uslova, dok su interesi Austrije bili suprotstavljeni. I ona je imala određene uvjete na koje suprotna strana nije mogla pristati, što je pregovore činilo besmislenim. Već tokom početnih pregovora u junu 1920. godine, kako je naprijed navedeno, jugoslavenska strana je utvrdila i klauzulu o isporuci stoke i neka druga pitanja kao uslove, mada je pitanje stoke prećutno odbačeno tokom kasnijih pregovora.

Problemi građana proizašli iz dugogodišnjeg odlaganja rješavanja privatno-pravnih dugovanja i potraživanja nizali su se kao na traci. Primjera radi austrijska i mađarska osiguravajuća društva insistirala su da svojim komitentima skadirane polise isplaćuju u austrijskim odnosno ugarskim novčanicama, jer do tada nije bilo precizirano u kojoj valuti su trebali isplaćivati.⁹⁴ S obzirom da su te valute bile devalvirane i da je njihova vrijednost opala, lica su odbijala primati isplatu. Građani su rješenje ovog kao i sličnih sporova mogli ostvariti jedino uz pomoć države. Međutim, i obraćanje državnim organima nije garantiralo da će ostvariti i zaštititi svoja prava. Zbog nemogućnosti raspolaganja imovinom, novcem i ostvarivanjem svog poslovnog interesa, bosanskohercegovački interesenti duže vrijeme obraćali su se na razne urede. Krajem 1921. godine uputili su jedan dopis Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu s upitom kako da postupaju u pogledu plaćanja premija osiguranja kod austrijskih i mađarskih zavoda kao i dospjelih osiguranina. Potonja je njihov upit proslijedila Odjeljenju za izvršenje međunarodnih ugovora u Beogradu i tražila njegovo razjašnjenje. U odgovoru koji je stigao bilo je navedeno, da su, po

92 Suppan, 1996, 1094.

93 Isto, 1097.

94 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2.

mišljenju Odjeljenja, interesenti do konačnog rješenja ovog pitanja trebali:

- a) da plaćaju premiju u jugoslavenskim krunama,
- b) u slučaju da je osiguravajuće društvo odbijalo primiti premiju u jugoslavenskim krunama, trebali položiti dug kod suda i o tome obavijestiti vjerovnika i
- c) da traže isplatu dospjelih osiguranja u jugoslavenskim i odbiju isplatu u austrijskim odnosno ugarskim krunama.⁹⁵

Dakle, u odgovoru nije iznijeto ništa novo. Radilo se o stajalištu koje je od ranije dobro poznato i koje smo naprijed iznijeli više puta. Međutim, i austrijska strana je štitila svoje interese i odbijala isplatu vršiti u dinarima, tako da je sve ostajalo u pat poziciji.

Beogradska konferencija i postizanje sporazuma

Među državama nasljednicima Austro-Ugarske monarhije, Austriji je u ekonomskom smislu, pored Čehoslovačke, bila najvažnija Kraljevina SHS i obrnuto. Prirodno je bilo da se trgovinski saobraćaj među dvjema zemljama, odnosno ekonomske veze, koje su neko vrijeme zahladile, iznova postave na zdrave osnove, te da obje države od toga imaju koristi. Uređenje odnosa između dvije zemlje, onako kako bi to najbolje odgovaralo prirodnom stanju stvari, budući da su u privrednom pogledu bile upućene jedna na drugu i vezane jedna za drugu, ne samo svojim geografskim položajem nego i navikama i običajima koji su trajali decenijama bilo je od obostranog interesa.⁹⁶

U nizu konferencija i sastanaka koje su austrijske i jugoslavenske delegacije imale, nijedna nije bila uspješna kao ona održana krajem februara 1923. godine u Beogradu. Naime, uveče 20. februara 1923, savezni kancelar dr. Ignaz Seipel u pratnji ministra vanjskih poslova dr. Alfreda Grünbergera, šefa odjeljenja Franza Petera i drugih stručnjaka s Ballhausplatz, doputovao je u Beograd. U austrijskoj delegaciji bili su još Heinrich Wildner, punomoćni ministar, Emil Junkar, šef kancelarvog kabineta, Robert Lukes, generalni konzul i Bodo, vladin savjetnik. Sam sastav delegacije ukazivao je na važnost koju je austrijska strana poklanjala pregovorima. Kancelar i njegova pratnja do 24. februara 1923. vodili su političke i ekonomske pregovore s jugoslavenskom delegacijom u kojoj su glavnu riječ vodili ministar vanjskih poslova dr. Momčilo Ninčić i ministar pravde dr. Lazar Marković, koji su bili

⁹⁵ Postupak kod plaćanja osigurajnih premija, *Bosanski Lloyd* III/51, 1921, 1–2.

⁹⁶ Privredna obnova Austrije, *Nova Evropa* VII/16, 1923, 481–482.

opunomoćeni od kraljevske vlade. Ministri su imali precizne instrukcije od Vlade i obavezu da je stalno informišu o toku pregovora i da sva sporna pitanja s njom rasprave.⁹⁷ Svrha pregovora bila je poboljšanje ekonomskih odnosa dvije zemlje. Da bi se to postiglo bilo je neophodno da obje strane učine određene kompromise i uklone postojeće sporove i prepreke, odnosno da se odreknu nekih zahtjeva koji su sprječavali dogovor.

Predmet konferencije koja je potrajala nekoliko dana bio je, dakle, kompleks raznih finansijsko-ekonomskih pitanja. Radilo se uglavnom o reguliranju finansijskih i ekonomskih sporova proizašlih iz Sen Žermenskog ugovora koji ih je samo u glavnim potezima riješio, a kasnije se tokom njihove implementacije naišlo na probleme. U središtu pregovora bio je problem s konfiskacijom i likvidacijom neprijateljske imovine na području Kraljevine SHS i zadržavanje primjene tih odredbi usprkos jasnoj formulaciji člana 267. Ugovora. Kao protumjeru, Austrija je zamrzнула imovinu jugoslavenskih državljana. Razumljivo da je to kontinuirano dovodilo do prigovora i tužbi pogođenih strana, koje usprkos brojnim pojedinačnim intervencijama nisu uspjele pružiti efikasno olakšanje. Drugo važno pitanje bilo je poravnanje dugova i potraživanja denominiranih u starim austrougarskim krunama između građana dvije države. Pregovori su vođeni i o nizu drugih ekonomskih pitanja.

U Beogradu je postojala obostrana želja „da se (...) postigne dogovor bez iznimke“.⁹⁸ Pregovori između dvije vlade u nacionalnim i međunarodnoj štampi uglavnom su pozitivno ocijenjeni. Budimpeštanska štampa pohvalila je „ličnost i državnički uvid“ austrijskog kancelara, bugarski premijer pokazao je živo interesovanje za rezultate pregovora, a beogradska štampa je i prije njihovog početka izrazila svoje uvjerenje u uspjeh.⁹⁹

Visoku austrijsku delegaciju u predsjedništvu vlade zvanično je primio premijer Nikola Pašić s ministrima (dr. M. Ninčić, dr. Velizar Janković i dr. L. Marković), gdje su razmijenjena mišljenja o spornim pitanjima.¹⁰⁰ Poslije toga pristupilo se pregovorima na ekspertskom nivou i radilo intenzivno. Pregovori su bili razdijeljeni u četiri sekcije.

Na utanačavanju trgovinskog ugovora radila je politička sekcija u

97 Kancelar g. d-r Sajpel u Beogradu, *Vreme* III/, 1923, 1.

98 Suppan, 1996, 1106.

99 Isto, 1108.

100 Pregovori s Austrijom, *Pravda* V/44, 1923, 2; Pred sporazumom sa Austrijom, *Vreme* III/425, 1923, 1.

kojoj su bili austrijski I. Seipel i A. Grünberger, a s jugoslavenske strane N. Pašić i M. Ninčić. Najviše posla imala je druga sekcija kojom je predsjedavao L. Marković u kojoj se pregovaralo o pitanju ukidanja sekvestra, dugovima i drugim važnim pitanjima finansijske prirode.¹⁰¹ U jugoslavenskoj delegaciji bili su još dr. Drag. Arandžević i dr. Subotić, a s austrijske strane dr. M. Hoffinger i F. Peter. Rad sekcije ozvaničio je L. Marković uvodnim obraćanjem u kojem je detaljno obrazložio potrebu obostranog ukidanja sekvestra, te iznio konkretne probleme na koje se nailazilo po ovom pitanju. Marković je bio za radikalno rješenje bez ikakvog uslovljavanja, ali su austrijski delegati tražili da se sopstvenicima sekvestriranih imanja nadoknade štete za vrijeme trajanja sekvestra. Jugoslavenska delegacija odlučno je odbacivala tu mogućnost, pa se oko toga razvila duga i žučna rasprava.

U privatnom pismu Wildneru, Hoffinger je u preciznoj i prilično realnoj analizi tvrdio da se očito suprotno ponašanje obje strane dogodilo tek stupanjem na snagu Sen Žermenskog ugovora 16. jula 1920. i datumom stupanja na snagu člana 267. Zbog dugog trajanja izuzetnih naredbi, smatrao je da je bilo teško moguće precizno utvrditi gubitke koje su pretrpjeli sekvestrirani Austrijanci, a da bi bilo znatno lakše utvrditi štete koje su pretrpjeli jugoslavenski vlasnici zamrznutih računa u Austriji. Štaviše, Austrijanci, oslobođeni sekvestracije, dobili bi nazad svoju imovinu uvećane vrijednosti, nešto što su u panici nakon sloma Habsburške monarhije mogli prodati za bagatel. Ponovno pokretanje pitanja sekvestracije pred Ligom naroda sigurno ne bi, po njegovom mišljenju, proizvelo drugi rezultat osim poziva objema stranama da u daljim pregovorima nađu kompromisno rješenje. Napominjao je da se jugoslovenska vlada, štaviše, pridržavala upozorenja koje je Liga naroda uputila Beogradu da ne dozvoli likvidaciju sekvestrirane austrijske imovine. Čak je osnovala i poseban odjel za rješavanje pitanja sekvestracije, iako se proces „desekvestracije“ komplicirao i usporavao.¹⁰²

Kako bi pregovore održao u životu Hoffinger je austrijsku vladu upozoravao da se zapita da li bi bilo opravdano kruto se pridržavati principa vraćanja u prethodno stanje pri primjeni člana 267. Ugovora, što bi, naravno, uključivalo i održavanje svih zahtjeva za naknadu štete, bez, s jedne strane, ometanja i oštećenja važnih interesa njenih građana tokom značajnog vremenskog perioda, a, s druge, bez ulaska na put koji bi mogao prouzrokovati materijalnu štetu državi, sasvim

101 Sporazum med Avstrijo in Jugoslavijo, *Slovenec* LI/44, 1923, 1.

102 Suppan, 1996, 1110–1111.

odvojeno od štete koju bi produženje i intenziviranje spora s Kraljevinom SHS podrazumijevalo umjesto univerzalno željenog rješavanja neriješenih pitanja. Stoga je, nakon pažljivog razmatranja, a ne bez pokušaja svega u ponovljenim i dugotrajnim pregovorima da uvjeri Beograd da prizna zahtjeve za naknadu štete austrijskim građanima, savezna vlada odlučila da zadrži princip rješavanja pitanja na osnovu statusa quo, odričući se preuzimanja odgovornosti za nastalu štetu.¹⁰³ Dakle, bečka vlada odrekla se prava na naknadu štete tokom trajanja sekvestra, a obostrano je prihvaćeno da se naknada osigura samo za ona imanja koja su stavljena pod sekvestar i protivno Sen Žermenskom ugovoru prodana na licitaciji. Austrijancima je priznato pravo da u tim slučajevima, shodno čl. 267. traže naknadu sudskim putem. Ovom konvencijom riješeno je i pitanje zaostalih obveznica predratnih dugovanja koje su se nalazile na austrijskom teritoriju, a pripadala su građanima Kraljevine SHS i prijavljene kod jugoslavenske državne kase. Austrija je tražila da te obveznice ovjeri svojim žigom. Prema postignutom sporazumu riješeno je da posjednici prijavljene obveznice, u visini od 680 miliona kruna, ovjere jugoslavenskim žigom i slobodno od taksa prenesu u Kraljevinu SHS, koja je prema ugovoru o miru bila dužna da ih nadoknadi. Međutim, domaći imaoci predratnih obveznica državnog duga bivše Monarhije do izbijanja Drugog svjetskog rata nisu dobili nikakvu nadoknadu od države, iako su obveznice, kako je naprijed navedeno, bile uredno popisane.¹⁰⁴

Delegati druge sekcije ipak, najviše vremena potrošili su u raspravi oko pitanja predratnih i ratnih dugovanja između jugoslavenskih i austrijskih građana. Obje strane bile su odlučne da se ovo pitanje riješi, ali su se tome oštro protivili slovenački i austrijski privredni i bankarski krugovi koji su imali oprečno mišljenje po pitanju odnosa valute za poravnanje. Slovenci su tražili da se predratna i ratna kruna prizna kao ravna dinaru, a Austrijanci da se 100 kruna računa kao pet dinara. Austrijski privrednici bili su skloni popuštanju, pa je austrijska delegacija predlagala da se 100 kruna računa kao 7,5 dinara. Slovenački privredni i bankarski krugovi, koji su ovim pitanjem bili najviše zainteresirani bili su protiv tog omjera i preko svojih predstavnika zamolili L. Markovića da ne prekida pregovore, ali nisu imali konkretan prijedlog kako riješiti spor. Najzad poslije duge i teške diskusije sastavljena je konvencija, odnosno Sporazum o dugovanju i privatno-pravnim potraživanjama nastalim u austrougarskim krunama, pod us-

103 Isto, 1111.

104 Bićanić, 1938, 38.

lovom da su potekla prije 1. marta 1919, da su bila važeća na dan stupanja na snagu Sporazuma i da nisu isplaćena. Pri tome su za ugovorene strane smatrana sva fizička i moralna lica koja su imala svoj domicil, boravište ili svoje zakonsko sjedište na teritoriji dvije države.

Dugovanja i potraživanja trebala su se isplatiti na sljedeći način:

a) obaveze zaključene prilikom nabavke obveznica ratnog zajma zalaganjem (lombardni dugovi), a pošto obveznice nisu imale nikakve vrijednosti, trebali su se isplatiti u austrijskim krunama po kursu 100 (sto) austrijskih kruna za 100 (sto) bivših austrougarskih kruna i

b) sve druge obaveze trebale su se isplatiti u jugoslavenskim krunama po kursu 8 (osam) dinara ili 32 (tridesetdvije) jugoslavenskih za 100 (sto) bivših austrougarskih kruna.

Važno je napomenutu da je u to vrijeme inflacija u Austriji, zahvaljujući inostranim zajmovima bila obuzdana i da je kruna bila stabilizirana. Plaćanja na osnovu titrova, kao npr. djelimičnih obligacija, hipotekarnih cjedulja, akcija (dionica) kooperativa itd., na teritoriji jedne od ugovorenih strana trebali su se realizirati po kursu 100 (sto) jugoslavenskih za 100 (sto) bivših austrougarskih kruna, u zavisnosti da li je dužnik bio državljanin Kraljevine SHS ili Austrije, bez obzira na mjesto gdje je isplata vršena. Ovo nije važno za obligacije bivše austrijske i ugarske države za koje su ugovori o miru sadržavali odredbe koje su se trebale na njih primjenjivati.

Plaćanje izvršeno deponovanjem dugovane sume sudu nije smatrano mjerodavnim. Iz ove konvencije izuzeta su dugovanja i potraživanja Bečke poštanske štedionice i potraživanja koja su proisticala iz ugovora o osiguranjima i iz socijalnog osiguranja koja su trebala biti regulisana specijalnim sporazumom. Odredbe ove konvencije nisu se primjenjivale na dugovanja i potraživanja zaključena između austrijskih državljana s jedne i podanika bivših Kraljevina Srbije i Crne Gore. Strane ni na koji način nisu smjele ometati isplatu obaveza iz konvencije.¹⁰⁵

I jedna i druga vlada primile su ovu konvenciju s rezervom. Austrijska vlada zadržala je pravo da u roku od 15 dana konvenciju uputi parlamentu na razmatranje i da se potom izjasni prihvata li dogovoreni odnos valuta. Jugoslavenska delegacija pak, obavezala se da će za to vrijeme obaviti pregovore s predstavnicima nezadovoljnih privrednih i

105 ABH, FTOK, K-2, fasc. br. 2. *Sporazum o dugovima. Konvencija između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca s jedne strane i Republike Austrije s druge strane o plaćanju dugovanja i potraživanja nastalih u bivšim Austro-Ugarskim krunama između pripadnika visokih ugovornih strana.*

finansijskih krugova iz „prečanskih“ krajeva i zatražiti njihov pristanak. Očekivala je da tu neće biti posebnih problema. Ipak, i jugoslavenska vlada morala je sporazum podnijeti skupštini na odobrenje, jer je zadirao u građanska privatna prava i nije ga mogla sama sankcionirati.¹⁰⁶

Na pregovorima se raspravljalo i o pitanju prenosa sjedišta akcionarskih društava iz Austrije u Kraljevinu SHS. Jugoslavenska delegacija tražila je da se sjedišta tih preduzeća prenesu u roku od šest mjeseci. Međutim, Austrijanci su upozoravali da bi to rješenje moglo izazvati probleme, jer bi veliki broj činovnika koji su u njima radili ostali bez zaposlenja i primanja, odnosno egzistencije. Trebalo je najprije riješiti pitanje prelaza austrijskih državljana u Kraljevinu SHS i njihovo zaposlenje kod tih društava, a zatim izvršiti prenos.¹⁰⁷

Konferencija je nakon četiri dana pregovora završena 24. februara 1923. potpisivanjem četiri konvencije (sporazuma), kojima su dakle, riješena pitanja koja su se provlačila duže vrijeme i kočila normalizaciju odnosa između dvije zemlje, ali su neka pitanja još uvijek ostala sporna. Samo je konvencija o privatnim predratnim i ratnim dugovima, kako smo napomenuli, primljena s rezervom i s jedne i s druge strane i obje vlade su se o njoj trebale izjasniti u roku od 15 dana i uputiti parlamentima na potvrđivanje.¹⁰⁸ Istog dana potpisan je i jedan sveopći protokol u kojem su se strane obavezale da će uzajamno, što prije, regulirati dopunu već postojeće konvencije o pograničnom saobraćaju i u najširem smislu olakšati tranzitna putovanja i transportovanje kroz Kraljevinu SHS (Sloveniju); da na specijalnoj konferenciji eksperata reguliraju pitanja željezničke službe; da vrate austrijski željeznički materijal, koji je bio svojina državnih željeznica i to uskog kolosijeka koji je za vrijeme rata prenijet na mrežu bosansko-hercegovačkih željeznica, kao i materijal koji je bio svojina austrijskih privatnih društava ili lica, a koji se nalazio na jugoslavenskoj teritoriji; da se što prije između dvije zemlje sklopi trgovinski ugovor na istoj bazi kakav je bio tada

106 Avstrijsko-jugoslavanske konvencije. Bilanca sporazuma za našo ožjo domovino, *Jutro* IV/43, 1923, 1.

107 Kancelar g. d-r Sajpel u Beogradu, *Vreme* III/423, 1923, 1; Sporna pitanja s Austrijom, *Vreme* III/424, 1923, 1; Misija kancelara Sajpela. Naš sporazum s Austrijom, *Vreme* III/426, 1923, 1; Sporazum med Avstrijo in Jugoslavijo, *Slovenec* LI/44, 1923, 1; Naši odnosi sa Austrijom. Pregovori se završuju sa uspehom, *Zastava* LIV/, 1923, 1–2; Pred sporazumom sa Austrijom, *Vreme* III/425, 1923, 1; Naši odnosi sa Austrijom, *Politika* XIX/5331, 1923, 3.

108 Naši odnosi sa Austrijom. Sinoć je potpisan protokol sa četiri konvencije, *Politika* XIX/5331, 1923, 3.

postojeći.¹⁰⁹

Potpisivanje konvencija nije prošlo bez prigovora javnosti na obje strane. Austrijski konzul u Ljubljani izvijestio je da su rezultati pregovora u Beogradu primljeni s ogromnim nezadovoljstvom u Sloveniji. *Slovenec*, vodeći slovenački pisani medij, blizak Slovenskoj ljudskoj stranci, najjačoj političkoj stranci u pokrajini, nepovoljne rezultate pregovora objašnjavao je, između ostalog, činjenicom da nijedan Slovenac nije služio u ministarstvima trgovine i finansija u Beogradu i da su usljed toga pregovore vodili ljudi koji nisu poznavali slovenske probleme i potrebe. Sporazum je smatrao štetnim za Slovence. Posebno ogorčenje list je izražavao na omjer 32 jugoslavenske za 100 predratnih austrougarskih kruna, koje su tada, po njegovom mišljenju, vrijedile više od 100 franaka. Po tom kursu, prema izračunu lista, vjerovnici su trebali izgubiti cijelu glavnicu i naplatiti samo kamate.¹¹⁰ I ljubljanski liberalni list *Jutro* smatrao je da su sporazumom najteže pogođene Slovenija i Dalmacija, koje su prije raspada Monarhije imale svoj glavni (politički, a i diplomatski) centar u Beču. Tipično arogantno ponašanje radikalne vlade¹¹¹ vidio je u činjenici da nije imenovala nijednog ovlaštenog delegata iz Slovenije koja je bila izuzetno zainteresirana za pregovore. S druge strane, N. Pašić, L. Marković i M. Stojadinović jako su žurili da ostvare neki politički uspjeh pred parlamentarne izbore u državi (18. mart 1923), pa su bili poprilično popustljivi prema Austrijancima. Prigovora je da su delegati slovenskih zadruga i finansijskih institucija tokom pregovora bili predmet omalovažavanja, posebno od strane ministra L. Markovića. Posljedica te ravnodušnosti, površnosti i možda još nečega je da su Slovenci i Dalmatinci bili žrtve sporazuma. Njima se, prema mišljenju lista, okrutno nanosila šteta, prije svega, odnosima kursa za izjednačavanje privatnih dugova i potraživanja koji su ranije bili nepremostivi. Slovenski ekonomski povjerenici tražili su odnos od 100 predratnih austrijskih za 100 jugoslavenskih kruna. Kao mirovnu isplatu, Austrija je, smatrao je list, morala platiti otprilike 40 švicarskih franaka za 100 predratnih kruna. Kurs od osam dinara za 100 predratanih austrijskih kruna smatran je ogromnim gubitkom. Ipak, kraljevska vlada lahka srca odlučila je da prihvati sporazum „napisan na

109 Ekspoze g. d-ra Ninčića, *Vreme* III/426, 1923, 1.

110 Janko Jovan, Dr. Seipelovi uspehi v Beograd, *Slovenec* LI/51, 1923, 2.

111 Narodna radikalna stranka bila je najjača stranka u Kraljevini SHS. Njeno članstvo i pristalice bile su uglavnom Srbi. Izuzev jednog kraćeg perioda, 1924. godine, bila je stalno u vlasti.

koži Slovenaca i Dalmatinaca".¹¹² List je tražio da se vladini predstavnici Srpske radikalne stranke u Skupštini pozovu na odgovornost.¹¹³ Nadležni su prigovore energično odbacivali i smatrali neosnovanim napominjući da su konvencije s Austrijom bile potrebne jer u ugovoru o miru nije bilo utvrđeno po kojoj valuti i relaciji trebaju da se podmi-ruju privatni dugovi u bivšim austrougarskim krunama.¹¹⁴

Beogradski sporazumi izazvali su kontroverze i u Austriji. Šef Od-jeljenja za trgovinsku politiku na Ballhausplatzu, ministar dr. H. Wild-ner, opisao je M. Hoffingeru, austrijskom otpravniku poslova u Beogra-du, teškoće finaliziranja sporazuma u parlamentu, koje su se kretale od početnog „non possumus“ do „zar ne bismo možda mogli?“. Hoffinger je pokušao održati dijalog s glavnim jugoslavenskim pregovaračem, ministrom pravde dr. L. Markovićem, koji je govorio o teškom zadatku da se sporazumi proguraju i kroz Skupštinu u Beogradu, ne samo zbog Slovenaca koji su prigovarali da su njihove male štetište već teško oštećene odnosom 32:100. Austrijski parlament želio je drugačije rješenje i za pitanje štedionica. Također, problematizirao je i sporazum o krunskom dugu i tražio da se pokuša ispregovarati bolji valutni od-nos.¹¹⁵

U predviđenom roku od 15 dana za pristanak na dogovoreni pro-tokol i konvencije u Beogradu, austrijska vlada je preko M. Hoffingera, otpravnika poslova, zatražila određene izmjene. Po njenom nalogu posljednjih dana marta 1923. godine Hoffinger je ponovo pokrenuo razgovore s beogradskom vladom. Austrijanci su željeli da se izvrši izm-jena likvidiranja predratnih privatnih dugovanja po ključu 100 predrat-nih austrijskih kruna za 32 jugoslavenske krune, odnosno osam dinara. Otpravnik je tražio da se za austrijske štedionice ustanovi povoljniji ključ, tvrdeći da će veliki broj štedionica pasti pod stečaj ukoliko budu morale preuzeti taj omjer. Kako su jugoslavenski građani imali najveći dio potraživanja upravo od austrijskih štedionica, vlada nije mogla pris-tati na ove izmjene. U stvari i na pomenuti omjer, kako smo naprijed naveli bilo je prigovora, posebno u Sloveniji, ali i drugim prečanskim krajevima. Austrijska vlada je morala da prihvati konvenciju onako kako je prvobitno sastavljena i jedino je parlament mogao da odbaci.¹¹⁶

112 Ljubljana, 26. februara, *Jutro* IV/43, 1923, 1.

113 Suppan, 1996, 1110.

114 Ekspoze zamenika Ministra Spoljnih Poslova g. dr. Šumenkovića, *Vreme* V/1145, 1925, 4.

115 Suppan, 1996, 1110–1111.

116 Konvencija sa Austrijom. Vlada je odbila zahtev Austrije da se izmeni kon-vencija o pravima dugovanja, *Vreme* III/459, 1923, 3

U novopokrenutim pregovorima odbačeni su i svi austrijski zahtjevi po pitanju izvršenja konvencije o skidanju sekvestara i Ministarstvo pravde u Beogradu izdalo je obavještenje da će se s imanja austrijskih podanika skinuti sekvestar, izuzev nekoliko dobara koja su trebala biti prodana u korist regulacionog fonda. Jedino je postignuta saglasnost između državnih predstavništava o produženju rokova iz četvrte konvencije, koja se bavila pitanjem prenosa preduzeća čije su sjedišta bila u jednoj, a proizvodni pogoni u drugoj državi. Dogovoreno je da se rok na pravo poziva na prenos ili diobu preduzeća produži do 30. aprila 1924, a u vezi s tim produžena je do 30. juna 1924. važnost odredbe koja se odnosila na oslobođenje od plaćanja poreza na imovinu.¹¹⁷ Konvencije dakle, nisu dopunjavane osim što su produženi rokovi za prenos preduzeća i za plaćanje poreza na imovinu u Austriji i Kraljevini SHS.

Austrija je tražila i dodatna objašnjenja drugih tačaka konvencije i njihovo tumačenje od jugoslavenske vlade, uz obrazloženje da pri njihovoj primjeni ne dođe do nesporazuma. Obje strane bile su saglasne da se konvencijom o likvidaciji privatnih dugova mogu koristiti samo ona lica koja su imala domicil na teritoriji Kraljevine SHS do 1. marta 1919, da su jugoslavenski ulagači koji su imali potraživanja kod austrijskih štedionica morali dokazati da su to faktički njihova primanja, jer se moglo desiti da i Austrijanci počnu predavati svoje uložne knjižice jugoslavenskim građanima da u njihovo ime naplate novac. Tako su definitivno prečišćena sva sporna pitanja iz konvencija. Obje vlade su potom sve četiri konvencije morale podnijeti parlamentima, mada je prvobitno planirano da se samo konvencija o dugovima uputi u parlamente.¹¹⁸

Međutim, generalno gledano, bečka vlada je zaista mogla biti zadovoljna Beogradskim sporazumima, koje su potpisali ministar vanjskih poslova Grünberger i ministar pravde dr. L. Marković. Kancelar Seipel nije se ustručavao da međunarodnoj štampi izjavi da su premijer Pašić i ministar vanjskih poslova dr. M. Ninčić pokazali izuzetnu spremnost da se prilagode austrijskoj vladi u svim pitanjima.¹¹⁹

Parlamentarna procedura oko potvrđivanja konvencija potrajala

117 Konvencije sa Austrijom neće se dopunjavati, *Vreme* IV/810, 1924, 4.

118 Konvencija sa Austrijom. Vlada je odbila zahtev Austrije da se izmeni konvencija o pravima dugovanja, *Vreme* III/459, 1923, 3

119 Suppan, 1996, 1112.

je godinu dana, a okončana krajem marta 1924. godine.¹²⁰ Konvencije su stupile na snagu 5. aprila 1924, kada je izvršena izmjena ratifikacija između dvije države, odnosno austrijskog poslanika M. Hoffingera i direktora Odjeljenja za izvršenje međunarodnih ugovora dr. Otokara Ribarža.¹²¹ Međutim, proces desekvestracije tekao je dugo i s velikim komplikacijama.

Proces desekvestracije

Rješenje sekvestarskih problema otezalo se duže vrijeme čime je na neki način potvrđeno mišljenje Josepha Schumpetera, ministra finansija Austrije, koje je izrekao još u svojoj žalbi na mirovnoj konferenciji u Parizu, kada je došlo do „rücksichtlose Vorgehen des SHS Behörden bei der Durchführung von Sequestrationen“ (nepromišljenih postupaka vlasti SHS prilikom provođenja sekvestracija 1919. godine). U Austriji je bilo ustaljeno mišljenje da se s Jugoslavenima uopće teško pregovaralo, iako je i član 267. Sen Žermenskog mirovnog ugovora predviđao povrat imovine.¹²² Evidentno je da je proces desekvestracije bio dugo-trajan i mukotrpan posao.

Prinudna državna uprava nad austrijskim preduzećima otežavala je priliv kapitala neophodnog za proizvodnju, nabavku sirovina, novih mašina i repromaterijala, te ograničavala poslovanje, trgovinu i vlasnicima pričinjavala ozbiljne finansijske gubitke. Radi odugovlačenja skidanja sekvestra suprotno uvjetima Sen Žermenskog mirovnog ugovora, vlasnici zamrznute imovine, uporedo s državnim pregovorima, pokušavali su i pored zabrana prodaje i kupovanja dionica sekvestriranih dobara iznaći određena rješenja. Između ostalog, pokušavali su izvršiti stvarnu ili fiktivnu nacionalizaciju,¹²³ odnosno isposlovati prod-

120 Na Skupštini u Beogradu održanoj 1. aprila 1924. godine, od 126 prisutnih 125 zastupnika glasalo je za konvencije. (G. dr. Ninčić o emigrantskom pitanju. Konvencije s Bugarskom, Austrijom i Japanom primljene, *Vreme* IV/822, 1924, 3).

121 Regulisanje spornih pitanja sa Austrijom. Izmjena ratifikacija za konvencije zaključene sa kancelarom Sajpelom. Jutrošnjim aktom u Ministarstvu Spoljnih Poslova stupaju na snagu t. z. Sajpelove konvencije, *Vreme* IV/827, 1924, 4.

122 Kolar-Dimitrijević, 1992, 79.

123 Nacionalizacija stranih preduzeća, *Privreda* I/2, 1920, 1; O nacionalizaciji, *Privreda* I/6, 1920, 1; Prodaja Štajnbasova preduzeća, *Privreda* I/28, 1920, 1; Nacionalizacije, *Privreda* III/5, 1922, 1; Tragikomedija nacionalizacije, *Privreda* II/55, 1921, 1. Fiktivna nacionalizacija vršena je na način da je u upravni odbor preduzeća ulazio određeni broj domaćih ljudi „dobivši stanovit broj – gratis dionica“, a preduzeća su i dalje ostajala u većinskom vlasništvu stra-

ju najmanje 51% dionica preduzeća državljanima Kraljevine SHS i u njihove upravne organe imenovati nadpolovičnu većinu domaćih ljudi. Također, firma je morala snositi sve troškove sekvestra i odreći se prava na naknadu štete nastale tokom prinudne uprave. Time su ispunjavani uslovi za skidanje sekvestra i slobodno raspolaganje imovinom i poslovanje preduzeća.

Na početku se općenito tumačilo da je cilj sekvestracije neprijateljskih preduzeća njihovo nacionalizovanje, usljed čega su vlasnici iz straha počeli prodavati ili fiktivno prepisivati njihove dionice domaćim ljudima ili strancima na koje se nije odnosio naprijed pomenuti Zakon, pokušavajući spasiti što se spasiti moglo. Prvenstveno Austrijanci su nastojali dionice prodati Italijanima koji nisu bili vezani Pariškim ekonomskim konvencijama. Italijane je pak, najviše interesirala bosanska drvna industrija. Koliko je dionica čisto stranih ili mješovitih preduzeća prešlo u ruke Italijana, Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine bilo je nepoznato i samo je raspolagala informacijama o tim zakulisnim radnjama. Također, raspolagala je saznanjima da je i pored zakonskih zabrana domaće stanovništvo nastojalo iskoristiti situaciju, te jeftino, posredno ili neposredno, u Austriji doći do dionica ugroženih preduzeća.¹²⁴ Odmah po saznanju o tim sumnjivim radnjama državno Ministarstvo trgovine i industrije odmah je naredilo da se sve dotadašnje transakcije ponište i da lokalne vlasti obavijeste građane da ne preduzimaju sumnjive poslove koji nisu dopušteni, jer se tako „otvoreno ide protivu jednog zakona“.¹²⁵ Objavom zabrane ovakvog prenosa dionica pokazalo se da vlada smjera više od nacionalizacije preduzeća, prelaskom njihovih dionica u ruke domaćih ljudi.¹²⁶

Posebne teškoće strane firme imale su zbog poništenja ranije datih koncesija, a naročito krupna preduzeća drvne industrije koja su zapošljavala najviše radnika u Bosni i Hercegovini. Proizvodnja sekve-

nog kapitala. U njima su uglavnom učestvovali ljudi iz vlasti od lokalnog do državnog nivoa, razni političari i najodgovorniji vladini činovnici.

124 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Gosp. dr. Vojislavu Veljkoviću ministru Trgovine i i Industrije u Beogradu, *Nadzor imovine stranih podanika, sprječavanje prenosa akcija*, br. 5164/prez., Sarajevo, 5. 6. 1919.

125 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Ministarstvo Trgovine i Industrije Gospodinu Predsjedniku Narodne Vlade Sarajevo, br. 7561, Beograd, 12. maja 1919.

126 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Gosp. dr. Vojislavu Veljkoviću ministru Trgovine i i Industrije u Beogradu, *Nadzor imovine stranih podanika, sprječavanje prenosa akcija*, br. 5164/prez., Sarajevo, 5. 6. 1919.

striranih preduzeća znatno se smanjila u odnosu na predratnu. U Gregerzenovoj šumskoj industriji spala je na 50–60%, a firma Eissler & Ortlieb (kasnije Krivaja) koje je ranije zapošljavala i do 7.000 radnika, radila je tokom sekvestra prosječno s 800–900 ljudi.¹²⁷ Dok je Zemaljska vlada iz Sarajeva tražila da se pitanje sekvestra i koncesija što prije riješi jer je sva krupna industrija u Bosni i Hercegovini faktički stavljena pod prinudnu upravu i radila smanjenim kapacitetom, Vlada u Beogradu bila je na stanovištu da se rješenje nastavka iskorišćavanja bosanskih šumskih kompleksa može naći jedino u nacionalizaciji svih preduzeća čiji su vlasnici bili državljani neprijateljskih zemalja, između ostalih i Austrijanci.¹²⁸ Dakle, rad preduzeća bio je limitiran, ne samo postavljenim državnim nadzorom (sekvestrom), već i drugim ograničenjima s ciljem likvidacije i nacionalizacije, što je stvaralo ozbiljne gubitke Bosni i Hercegovini i ugrožavalo egzistenciju njenih građana koji su zbog smanjene produktivnosti preduzeća ostajali bez posla i egzistencije za život. Prema mišljenju stručnjaka rješenje tog kompleksnog pitanja bilo je moguće jedino putem sporazuma s njihovim vlasnicima.¹²⁹ I Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu podržavala je ovo mišljenje, smatrajući da je nacionalizaciju bilo moguće postići, ne samo prelaskom nekoliko dionica neprijateljskih preduzeća u posjed domaćih ljudi, nego otkupom njihovih dionica bez špekulacija, odnosno da se kasnije preprodaju i vrate u ruke stranaca.¹³⁰

Državni nadzor nad austrijskim i drugim stranim preduzećima ostao je na snazi duže vrijeme i otežavao njihovo poslovanje i rad. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu početkom decembra 1919. godine uputila je dopis Ministarstvu pravde, pitajući, da li će se konačno otpočeti sa postupkom likvidacije, jer je cijela bosanskohercegovačka privreda na naki način bila u blokadi. Ministarstvo je u odgovoru istaklo, da će se izvršiti likvidacija „sve imovine nemačkih podanika, bez obzira na to da li je imovina pravnih ili fizičkih lica, da li je fabrika, posed i t. d.“, ali da se likvidacija austrijskih preduzeća ne može proves-

127 ABH, FMTI, K–76, dok. br. 3132/25.

128 ABH, FMTI, K–44, br. 7330. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i vladinom povjereniku za grad Sarajevo, *Šumsko-Industrijska Centrala, pravilnik*, br. 137.357/19., Sarajevo, 1. 8. 1919.

129 ABH, FZVBIH, prez. br. 11005/1919. Predsedništvu zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, ad br. 3791, Beč, 15. novembra 1919.

130 ABH, FZVBIH, prez. br. 11005/1919. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Božidaru Čeroviću, Zastupniku zemaljske vlade u Beču, *Nacionalizovanje austr. preduzeća*, br. 3791, Sarajevo, 20. 12. 1919.

ti bez bilateralnog sporazuma dvije zemlje i da sekvestar nad njima ostaje na snazi do daljnjeg.¹³¹

Da bi likvidacija bila provedena Odsjek za trgovinu Zemaljske vlade morao je uputiti prijedlog Ministarstvu pravde u Beograd na odobrenje i davanje uputstva za njeno izvršenje. Prema uputama Ministarstva, likvidacija je morala biti javna. Za objekte i preduzeća gdje je kapital bio mješovit, donosila se posebna odluka o likvidaciji, a pri tome se vodilo računa o čl. 3.¹³² Zakona o postupanju s neprijateljskom imovinom.¹³³

Jedan dio stranih preduzeća nacionaliziran je bez znanja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i njenih privrednika što je izazvalo burne reakcije ne samo vlasti i privrednih krugova već i javnog mnjenja.¹³⁴ O tome su također vođene žučne rasprave na sjednicama Trgovačko-obrtničke komore kao jedne od najvažnijih privrednih ustanova u Bosni i Hercegovini. Članovi komore izražavali su nezadovoljstvo, jer su nacionaliziranja pojedinih preduzeća vršena mimo bosanskohercegovačkih korporacija i banaka.¹³⁵ Ovakve prikrivene transakcije nisu bile u skladu s intencijama sarajevske Zemaljske vlade koja je tražila da pri nacionalizaciji „sudjeluje u prvom redu onaj faktor,

131 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca Ministarstvo Pravde Odsek za sekvestere Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, br. 12801/919, Beograd, 15. 1. 1920.

132 Prema čl. 3. Zakona nisu potpadali, niti su bili "podložni popisu i naročitoj upravi ona imanja stranih podanika, koja predstavljaju njihovo jedino i nužno izdržavanje. Svaki višak preko toga podlozan je popisu i prinudnoj upravi u smislu propisa ovog zakona". *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1920, 74.

133 ABH, FMTI, K-79, br. 3684/1925. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca Ministarstvo Pravde Odsek za sekvestere Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, br. 12801/919, Beograd, 15. 1. 1920.

134 Bez znanja Zemaljske vlade Tvornica za destilaciju drva u Tesliću data je u zakup zagrebačkom društvu, te ukinut sekvestar nad imovinom Parne pilane u Tesliću, Tvornice amonijak sode u Lukavcu i Parne pilane Una u Bosanskoj Dubici. Sekvestracija „Danice“ tvornice petroleuma u Bosanskom Brodu i ugljenokopa „Una“ u Lješljanima predata je Zemaljskoj upravi u Zagrebu. ABH, FMTI, K-79, br. 3681/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Gospodinu Milenku Vesniću Predsjedniku Ministarskog Savjeta u Beogradu, *Srpska centralna banka i dr. Protest radi izdavanja u zakup Tvornice za iskorišć. drveta u Tesliću*, br. 4750/prez., Sarajevo, 16. 5. 1920.

135 ABH, FTOK, K-2. *Zapisnik redovite XXVIII plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 20. i 21. decembra 1920. u dvorani komore u Sarajevu*; ABH, FTOK, K-2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa priložima)*.

koji poznaje prilike u zemlji temeljno". Radilo se o malverzacijama koje su se povezivale s nizom visokorangiranih političara i koruptivnih afera, o čemu je pisala onovremena štampa.¹³⁶

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bila je s 93,34% udjela glavni dioničar i vlasnik bosanskog šumskog preduzeća Otto Steinbeiss.¹³⁷ Ali se ostatak od 6,66% dionica nalazio u posjedu austrijske firme „Vereinigte Holzindustrie Akt. Gesellschaft“ iz Beča. Iako su se gotovo sve dionice preduzeća nalazile u posjedu državnog erara, ipak, stavljeno je pod sekvistar, ali mu nije određivan poseban komesar.¹³⁸ Sekvistar je skinut 6. augusta 1919. na vanrednoj glavnoj skupštini dioničara u Dobrljinu, na kojoj je „Bosanska šumska industrija a. d. Otto Steinbeiss“ promijenilo ime u „Šumsko industrijsko preduzeće Dobrljin – Drvar a. d. (Šipad) i dobilo odriježene ruke za poslovanje.¹³⁹ Međutim, tokom prve polovine 1920. godine preduzeće je zbog slabog rukovodstva, nedostatka obrtnih sredstava – naročito nakon okupacije jednog dijela Dalmacije od strane Italije, što je onemogućilo izvoz njegovih proizvoda – došlo u tešku situaciju.¹⁴⁰ Krajem 1920. preduzeće je prodato, a glavni dioničar Oskar Körner iz Beča – u čijem se vlasništvu nalazila glavna dionica preduzeća „Vereinigte Holzindustrie A. G.“, „Wiener Werke A. G.“ i „Ugar-Holzindustrie A. G.“ – u saradnji s Hrvatskom eskomptnom bankom i u zajednici s Ministarstvom šuma i ruda pokrenuo je akciju na osnivanju novog akcionarskog društva pod nazivom „Bosanska industrija drva a. d. Dobrljin–Drvar“. Novoosnovano preduzeće imalo je kapital od 300 miliona jugoslavenskih kruna. O prodaji je sklopljen ugovor koji je bio odobren od strane državnog Mi-

136 Nacionalizacija stranih preduzeća, *Privreda* I/2, 1920, 1; O nacionalizaciji, *Privreda* I/6, 1920, 1; Prodaja Štajnbasova preduzeća, *Privreda* I/28, 1920, 1; Nacionalizacije, *Privreda* III/5, 1922, 1; Tragikomedijska nacionalizacije, *Privreda* II/55, 1921, 1.

137 ABH, FTOK, K–1, omot br. 7. *Iskaz stanja zajmova koncem 1918. g. podignutih od strane BiH erara*. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1913. godine za otkup dionica šumskog industrijskog dioničkog društva Otto Steinbeiss podigla je zajam od 13.985.242 kune i 75 helera. U svom posjedu imala je 27.950 od ukupno 30.000 dionica. Kupovinom Steinbeissovog preduzeća došla je u posjed i 7.425 dionica (49%) fabrike celuloze a. d. u Drvaru, koje su se do tada nalazile u vlasništvu Otta Steinbeissa.

138 ABH, FZVBIH, K–19, prez. br. 5981/1919. *Otto Steinbeiss šumska industrija i tvornica celuloze, nadziranje imovine*, 26. 6. 1919.

139 ABH, Fond „ŠIPAD“ – SOUR šumarstva, prerade drveta i prometa (dalje: FŠIPAD). *Zapisnik sa glavne skupštine u Dobrljinu*.

140 ABH, FŠIPAD, *Izveštaj upravnog odbora za poslovnu 1920/21. godinu, podnetog redovnoj glavnoj Skupštini Šumsko-Industrijskog Preduzeća Dobrljin–Drvar A. D. od 29. januara 1923.*

nistarstva šuma i ruda.¹⁴¹ Špekulativna prodaja izazvala je golemo nezadovoljstvo javnosti i privrednih krugova u Bosni i Hercegovini. Na sjednici Trgovačko-obrtničke komore održanoj 20. i 21. decembra 1920, Vladimir Merčep izjavio da je žalosno šta se dešava i da to nije dešavalo ni za vrijeme austrougarske vlasti. U nastavku je dodao da su Bosanci i Hercegovci bili „izvrgnuti lihvarskom i nedostojnom postupku zagrebačkih mađarskih kapitalista i beogradskih cincara koji nas iskorišćuju do skrajnosti.“ Nacionaliziranje Steinbeissovog poduzeća smatrao je denacionaliziranjem.¹⁴² Tvrdnju je temeljio na činjenici da je ranije Steinbeissovo preduzeće slovalo kao primjer organizacije ne samo u Bosni i Hercegovini nego u cijeloj Evropi. Godišnje je davalo i do 100 miliona kruna prihoda, a tokom sekvestra imala je deficit 25–30 miliona kruna.¹⁴³ Pod pritiskom javnosti Milenko Vesnić, predsjednik Ministarskog savjeta, 31. decembra 1920. poništio je ugovor o prodaji Šipada austrijskom državljanu Oskaru Körneru.¹⁴⁴ Preduzeće je 1921. godine u cjelosti prešlo u vlasništvo države, jer je 93,34% dionica bilo u vlasništvu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu,¹⁴⁵ a Körnerov udio država je otkupila za 2,4 miliona kruna.¹⁴⁶ Šipad je također učestvovao u vlasništvu fabrike celuloze Dravar a. d. u Drvaru s 49%, dok se 50% preduzeća nalazilo u vlasništvu švajcarskih državljana, pa je postupkom nacionalizacije Šipada i ovo preduzeće bilo nacionalizirano.¹⁴⁷

U vlasničkoj strukturi bosanske šumske industrije Eissler i Ortlieb u Zavidovićima nakon Prvog svjetskog rata učestvovali su češki

141 ABH, FMTI, K–7, br. 1744/1922. Ministarstvo trgovine i industrije Odjeljenje za B. i H. u Sarajevu Ministarstvu trgovine i industrije Odjelj. VI u Beogradu, „Bos. dion. dr. za industriju drva“ u Dobrljinu, osnivanje, Sarajevo, 29. 10. 1920; Begović, 1981, 968.

142 ABH, FTOK, K–2. Zapisnik redovite XXVIII plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 20. i 21. decembra 1920. u dvorani komore u Sarajevu.

143 ABH, FTOK, K–2. Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa priložima).

144 Ministar Kosta Stojanović i preduzeće Doberljin–Drvar, *Privreda* II/12, 1921, 1; Šumsko preduzeće Dobrljin Drvar, *Privreda* II/19, 1921, 1.

145 ABH, FŠIPAD. Zapisnik sa glavne skupštine u Dobrljinu. Pored 27.750 dionica koje je imala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu još 200 dionica imali su državljani Kraljevine SHS, što je ukupno iznosilo 27.950 dionica.

146 Begović, 1981, 969.

147 ABH, FZVBIH, K–19, prez. br. 5981. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, *Otto-Steinbeis, šumska industrija i tvornica celuloze, nadziranje imovine*, br. 5981/prez., Sarajevo, 26. 6. 1919; Begović, 1985, 280–281.

državljeni braća Herman, Robert i Alfred Eissler s 50%, Richard von Ortlieb, Nijemac, s 25% i Austrijanac Fritz Regenstreif s 25% udjela, zbog čega je sve do 1924. bilo pod državnom upravom. O ograničenjima i šteti koje je pravio sekvestar najilustrativnije govori činjenica da je preduzeće prije Prvog svjetskog rata radilo s 24 puna gatera, koristilo najmodernije mašine i zapošljavalo do 7.000 radnika u sječi, obradi drveta i svojoj željeznici. Pilana je rezala dnevno oko 1.200 kubika građe i donosila godišnje oko 12–15 miliona predratnih kruna prihoda, što je preračunato na poslijeratnu vrijednost iznosilo oko 300–350 miliona kruna. Međutim, pregovori između vlade i uprave preduzeća o skidanju sekvestra trajali su godinama i sputavali rad firme. Država je pred preduzeće postavljala neprihvatljive uvjete, a sama niti je mogla niti umjela provesti nacionalizaciju. Sekvestar je onemogućio slobodan izvoz, investicije, raspolaganje s novčanim sredstvima, sječu šume i primorao menadžment firme da krajem 1920. godine potpuno obustavi rad.¹⁴⁸

Prinudna uprava ostala je na snazi sve do ratifikacije Konvencija o skidanju sekvestra s Austrijom. Kako je već naznačeno u vlasništvu preduzeća učestovali su državljani Čehoslovačke i Austrijanci, ali je suvlasnik preduzeća bio i Nijemac Richard von Ortlieb, zbog čega je Ministarstvo trgovine i industrije shodno čl. 297, pod b. Versajskog ugovora o miru kao jedan od uvjeta za skidanje sekvestra zatražilo otkup njegovih dionica.¹⁴⁹ Kako bi ispoštovalo postavljene uvjete preduzeće je 5. marta 1925. s Ortlieбом sklopilo ugovor i za 20 miliona dinara otkupilo njegov udio. U vezi s tim, a u smislu nacrtu ugovora koji je podnijet Ministarstvu šuma i rudnika,¹⁵⁰ preduzeće je pretvoreno u akcionarsko pod nazivom Krivaja uz besplatno ustupanje 26% dionica preduzeća državnom eraru.¹⁵¹ Prije pretvaranja u novo akcionarsko društvo preduzeće je stupilo u likvidaciju.¹⁵² Predalo je sve svoje poslove novoformiranom akcionarskom društvu Krivaja sa sjedištem u

148 Upropaštavanje industrije, *Glas slobode* X/243, 1920, 1.

149 ABH, FMTI, K–76, br. 3132/1925. Ministarstvo pravde Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Rešenje*, 330, Beograd, 14. 3. 1924; ABH, FMTI, K–76, br. 3132/1925. Ministarstvo trgovine i industrije Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu – Upravi „bos. šumske industrije Eisler & Ortlieb“ u Zavidovićima, *Bos. šumska industrija Eisler & Ortlieb u Zavidovićima, skinuće seksvestra*, broj 1358/T.I.–24., Sarajevo, 27. 3. 1924.

150 Ristić, 1937, 9.

151 Krivaja šumska industrija a. d. (ranije Eissler i Ortlieb) – Zavidovići, *Analiza bilansa. Dodatak „Narodnom Blagostanju“* II/31, 1930, 137.

152 ABH, FMTI, K–76, br. 3132/1925. Okružni sud Travnik, *Oglas*, br. 8/10-37, Travnik, 5. 6. 1925.

Zavidovićima.¹⁵³ Vlasnici su u novoosnovano akcionarsko društvo unijeli apor od 90 miliona dinara, podijeljen na 360.000 dionica.¹⁵⁴

Većinski Vlasnik tvornice amoniak sode d. d. u Lukavcu bila je belgijska firma Soci  t   Solvay de Bruxelles. Međutim, preduzeće je 1. januara 1909. godine ugovorom dato u zakup austrijskoj firmi Solvay Werke iz Beča. Ugovor je istekao 1. januara 1918. godine, a upravu preduzeće je preuzeo stvarni vlasnik. Radi oteţnih komunikacija s Briselom rukovodilo se preduzećem i dalje iz Beča zbog čega je stavljeno pod sevestar,¹⁵⁵ mada je firma Soci  t   Solvay de Bruxelles imala u vlasništvu 14.807 (65,8%) od ukupno 22.500 dionica preduzeća, Verein für chemische und metalurgische Produktion, Aussig 7.307 dionica (32,5%), dok je vlasnik 380 dionica (1,7%) bio nepoznat.¹⁵⁶ Da bi sekvestar bio skinut u društvenoj upravi preduzeća morala se rezervirati domaćim državljanima tri mjesta ukoliko cjelokupni broj članova upravnog odbora nije prelazio devet, a četiri ako ih je bilo više. Rukovodstvo firme moralo je dati izjavu da neće tražiti nikakve naknade za štetu nastalu sekvestracijom, te da će snositi njene troškove. S obzirom da je 21. aprila 1920. uprava preduzeća dostavila dokaz da se većina dionica nalazi u vlasništvu belgijskih državljana, tj. zemlje koja nije bila u neprijateljstvu sa Kraljevinom SHS, rješenjem Ministra trgovine i industrije s preduzeća je podignut sekvestar.¹⁵⁷ Godine 1922. izmjenjen je i naziv firme u „Bosanska Solvay tvornica d. d.” u Lukavcu.

Kao imovina njemačkih i austrijskih državljana   eljezara u Zenici stavljena je pod nadzor dr  жаве. Rukovodstvo preduzeća teško je uspijevalo da proizvodnju i rad prilagodi novim uvjetima poslovanja.

153 ABH, FMTI, K–76, br. 3132/1925. Ministarstvo trgovine i industrije Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu pravde, 5. sekciji, Odjeljenju za rukovanje neprijat. imovinom u Beograd, *Bos.   umaska industrija Eisler & Ortlieb, garantno pismo Zemaljske banke*, br. 2518/25, Sarajevo, 15. 7. 1925.

154 Ristić, 1937, 10.

155 ABH, FMTI, K–44, br. 7293/1923. *Tvornica amoniak sode – Lukavac. Nadziranje imovine*. Pošto društvo u Lukavcu nije imalo uprave, određen je upravni odbor u sastavu Pero Stokanovi  ; Ljubomir Peleš, Muratbeg Zaimović i Petar Maričić svi iz Tuzle. Za dr  жавne komesare određeni su Mihajlo Trbojević i Vaso Pu  kar iz Tuzle uz mjesečnu naknadu od 400 K koju je isplaćivalo preduzeće.

156 ABH, Fond Inspekcija rada za tuzlansku oblast (dalje: FIRTO), K–21, br. 6/1921, *Nota o tvornici amoniak  ne sode u Lukavcu*, mart 1921; Despić, 1922, 201; Jagodić, 1954, 5.

157 ABH, FMTI, K–43, br. 7293/1923. Ministarstvo trgovine i industrije Odjeljenje za industriju i zanatstvo Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, br. 3977, Beograd, 29. 6. 1920.

Otežana nabavka sirovog željeza iz Vareša i nemogućnost dobave koksa iz inostranstva doveli su fabriku u situaciju da je od vremena do vremena obustavljala rad.¹⁵⁸ Njeni kupci morali su se okrenuti drugim tržištima, a zbog smanjene potražnje proizvodnja je reducirana na najmanju moguću mjeru.¹⁵⁹ Kako bi prevazišla navedene teškoće uprava se u više navrata obraćala Ministarstvu trgovine i industrije za održavanje glavne skupštine dioničara na kojoj se tražio skinuti sekvistar. Dopisom od 5. jula 1919. godine, menadžment je tražio održavanje skupštine na kojoj se trebala povećati glavnica firme. Pored toga, skupština je trebala izabrati novu upravu, sastavljenu većinom od domaćih građana.¹⁶⁰ Navedena inicijativa imala je podršku i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. U dopisu Ministarstvu trgovine i industrije, Vlada iz Sarajeva smatrala je „da bi nacionalizovanje ovog društva i povećanje njegovog društvenog kapitala, ležalo u interesu zemlje, pošto je to društvo jedno od najvažnijih poduzeća te vrste u našoj državi, te njegov napredak leži u interesu razvitka domaće industrije“.¹⁶¹ U to vrijeme 6.000 dionica željezare, nalazio se u posjedu austrijskog kapitala, dok je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu posjedovala 2.600 dionica.¹⁶² Međutim, pomenuti zahtjev je odbačen pa je u novembru 1920. godine željezara ponovo uputila prijedlog Ministarstvu trgovine i industrije da se nacionalizacija izvrši na bazi povećanja glavnice, izdavanjem 12.500 novih dionica uz emisioni tečaj od 600 kruna po dionici, te uz 50% sudjelovanje domaćih ljudi u upravi. Sve nove dionice trebale su se prepustiti samo „domaćim“ ljudima,

158 ABH, FMTI, K-98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza – Zenica, *Izvještaj za poslovnu god. 1918., 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

159 ABH, FMTI, K-98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza – Zenica, *Izvještaj za poslovnu god. 1918., 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

160 ABH, FMTI, K-63, br. 3391/1924. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i obrt Beograd. *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919.

161 ABH, FMTI, K-63, br. 3391/1924. Narodna vlada S. H. S. za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, br. 136.401/1919, Sarajevo, 31. 7. 1919.

162 ABH, FMTI, K-63, br. 3391/1924. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i brt Beograd. *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919.

dok bi pravo starih dioničara na optiranje bilo isključeno, ali je i ovaj prijedlog odbačen.¹⁶³

Većina dionica željezare Zenica tokom 1921. navodno je prešla u ruke „Jadranske banke“, što je s dionicama koje su se nalazile u posjedu Zemaljske vlade, prema mišljenju uprave željezare bilo dovoljno da se skine sekvestar. Također su tokom 1921. godine u Beču vođeni pregovori između Jadranske i Bosanske industrijalno-trgovačke banke sa starim dioničarima u pogledu načina nacionalizovanja preduzeća.¹⁶⁴ Na vanrednoj skupštini dioničara 6. maja 1923. većina dionica, tj. 12.567 komada ili 52% cjelokupne dioničke glavnice željezare, prešla je u vlasništvo preduzeća „Grajnic“ a. d. iz Sarajeva, što je sa 2.600 dionica ili 10% kapitala u posjedu državnog erara, te 405 dionica koje su bile vlasništvo domaćih društava činilo apsolutnu većinu.¹⁶⁵ Ipak, sekvestar je ostao na snazi do potpisivanja Konvencija s Austrijom, odnosno do momenta kada je državni Šipad otkupio 54% dionica Zenice, što je s ranije valoriziranih 10% koje su se nalazile u posjedu bosanskohercegovačkog erara, činilo 64% vlasništva.¹⁶⁶ Novi upravni odbor izabran je 25. januara 1925. godine.¹⁶⁷

Završetak Prvog svjetskog rata Sarajevska pivara dočekala je u vlasništvu Wiener-Bank Vereina iz Beča, zbog čega je stavljena pod sekvestar. Akcije preduzeća stalno su varirale, što je stvaralo teškoće kod utvrđivanja njegove vrijednosti.¹⁶⁸ Tokom 1921. godine sarajevski privredni krugovi su nakon sporazuma sa starim vlasnicima izdejstvovali da uprava pivare zatraži od Ministarstva trgovine i industrije dozvolu za održavanje skupštine dioničara na kojoj se trebalo raspravljati o

163 ABH, FMTI, K-98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Zemaljskoj vladi sa Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, Zenica, 16. novembra 1920.

164 ABH, FMTI, K-63, br. 3391/1924. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Dioničkog Društva za industriju željeza Zenica dne 21. aprila 1921. u Sarajevu.*

165 ABH, FMTI, K-98, br. 1182/1927. *Referat o vanrednoj glavnoj skupštini akcionara „Dioničkog društva za industriju željeza Zenica“, koja je održana 16. maja 1923. god. u Sarajevu.*

166 Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik* XI/4, 1939, 6.

167 Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik* VIII/8, 1936, nepaginirano dato kao poseban prilog; Obnova metalske industrije. Država je kupila Zeničku metalnu fabriku, *Glas slobode* XV/4, 1925, 1.

168 ABH, FMTI, K-5, br. 908/1922. Zemaljskoj vladi za B. i H. Sarajevo, Sarajevo, 1. juna 1921; O nacionalizaciji sarajevske pivare, *Bosanski Lloyd* III/35, 1921, 1. Tokom prve polovine 1921. godine vrijednost dionica sarajevske pivare porasla je s 5.000 na 12.000 austrijskih kruna.

nacionalizaciji. Planirano je bilo da se dotadašnja glavnica od 3,6 miliona kruna razdijeljenih u 18.000 dionica, poveća za dodatnih 6,4 miliona, odnosno 32.000 novih dionica po 200 K nominalne vrijednosti. Ukupni kapital pivare trebao je iznositi 10 miliona kruna, razdijeljenih na 50.000 dionica nominalne vrijednosti po 200 kruna. Prema navodima u dopisu većina tadašnjih dionica nalazila se u rukama domaćih ljudi i Jadranske banke koja je od nekih stranih dioničara otkupila udio. S obzirom na to i na pogodbu koju su privredni krugovi imali s većinskim vlasnicima, skidanje sekvestra i nacionalizacija bili su zamišljeni na način da se od 32.000 novih dionica 9.000 prepusti starim dioničarima uz tečaj od 600 kruna po dionici. Preostali dio trebali su podijeliti Savez gostioničara, Zemaljska banka, Srpska privredna banka, Srpska centralna banka, Hrvatska centralna banka i Muslimanska centralna banka, čim je većina dionica trebala prijeći u domaće ruke.¹⁶⁹ Međutim, prema podacima Odjeljenja Ministarstva trgovine i industrije u Sarajevu u to vrijeme još uvijek je oko 6.000 dionica pivare nalazilo kod Wiener-Bank Vereina iz Beča, 2.000 kod privatnika u Bosni i Hercegovini, 2.000 kod izvjesnog Zuberu u Beogradu, 3.000 u posjedu „Berliner Branverhand“, 4.000 kod Jadranske banke, a ostatak, tj. 1.000 u Beču kod nepoznatih vlasnika,¹⁷⁰ zbog čega nije ni došlo do održavanja pomenute skupštine. Sekvestar je dočekao beogradski sporazum, odnosno ratifikaciju Konvencija s Austrijom, nakon čega je bio podignut.¹⁷¹

Zaključak

Nestanak Austro-Ugarske monarhije s historijske pozornice izazvao je tektonske političke promjene u srednjoj Evropi i ostavio brojne ekonomske probleme s kojima su se zemlje njene nasljednice morale suočiti. Nekada jedinstveno ekonomsko područje raspalo se na niz manjih koja su integrirana u više novih političkih prostora definiranih mirovnim ugovorima u Parizu. Sen Žermenskim mirovnim ugovorom

169 O nacionalizaciji sarajevske pivare, *Bosanski Lloyd* III/35, 1921, 1; ABH, FMTI, K-5, br. 908/1922. Zemaljskoj vladi za B. i H. Sarajevo, Sarajevo, 1. juna 1921.

170 ABH, FMTI, K-2, br. 957/1921. Ministarstvo Trgovine i Industrije Odj. za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu Trgovine i Industrije VI. Odjeljenju za kreditne ustanove u Beogradu, *Sudjelovanje zemljoposjednika pri nacionalizaciji industrijskih preduzeća*, br. 449/1921.

171 ABH, FMTI, K-69, br. 5438/1924. *Izvještaj upravnog odbora na XXIX redovnoj glavnoj skupštini*; Dionička Pivara – Sarajevo (Kraljevski Dvorski dobavljači), u: *Spomen knjiga Deset godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1929, 132; Lakatoš – Despić, 1923, 175.

Austrijancima, Bosancima i Hercegovcima i drugim jugoslavenskim narodima, bivšim građanima Monarhije, prava vlasništva, imetka i interesa bila su zagaranirana bez obzira na kojem dijelu teritorije bivše države su se nalazili. Međutim, sporazumom je bilo samo načelno regulisano poravnanje privatno-pravnih dugovanja i ostavljeno da se ugovorene strane o tome međusobno dogovore.

Stvari su se još tokom pregovora u Parizu počele komplicirati i odnosi narušavati, jer su obje zemlje privatnu imovinu, firme, banke, depozite, dugovanja i sva druga potraživanja stavili pod sekvestar. Prisilne državne mjere zabrane bile su u suprotnosti s mirovnim sporazumom i izazvale nezadovoljstvo pogođenog stanovništva.

Bosanskohercegovački građani dakle, povrat imovine i zaštitu svojih materijalnih prava trebali su ostvariti uz pomoć države. Ali ti problemi građana nisu bili u vrhu prioriteta i ekonomskih interesa vladajućeg režima, pa se njihovo rješavanje odlagalo ili otežavalo povezivanjem s nizom drugih pitanja za koja su bile zainteresirane vladajuće političke elite. U bilateralnim pregovorima dvije zemlje, Srbi, koji su predvodili jugoslavensku stranu, bili su više zabrinuti za izvoz poljoprivrednih proizvoda i neka materijalna potraživanja koja su njima išla u prilog nego za rješavanje pomenutih ekonomskih pitanja kojima su bili pogođeni građani Bosne i Hercegovine i drugih „prečanskih“ krajeva. Zategnuti odnosi između dvije zemlje bili su opterećeni i ratnim naslijeđem što je otežavalo situaciju i mogućnost dogovora. Građani su zbog nemogućnosti povrata imovine, depozita, naplate osiguranja i obnove pokidanih poslovnih veza, te neizmirenih dugovanja prema starim poslovnim partnerima bili oštećeni. I Austrijanci, koji su posjedovali firme i imovinu u Bosni i Hercegovini, zbog sekvestra, bili su na gubitku, ali i brojni bosanskohercegovački građani koji su zbog neaktivnosti njihovih preduzeća ostajali bez posla i egzistencije.

Kako su i Bosna i Hercegovina, odnosno Kraljevina SHS i Austrija u privrednom smislu bile upućene jedna na drugu, bile su prinuđene da uklone postojeće barijere radi obnove ekonomske saradnje. Zasiurno su među najkompleksnijim spornim pitanjima koja su otežavala sporazum i otopljanje odnosa bili poravnanje privatno-pravnih dugovanja i podizanje sekvestra s imovine građana koje su zemlje suprotno odlukama ugovora o miru održavale godinama. Pod pritiskom javnog mnjenja, odnosno zainteresiranih građana, i ekonomske nužde države su 1923. postigle sporazum o skidanju sekvestra i poravnanju privatno-pravnih dugovanja. Kompromisni sporazum izazvao je neza-

dovoljstvo i kontroverze na obje strane, ali je otoplio međudržavne ekonomske i političke odnose. Dakle, državna pitanja ekonomske i finansijske politike bila su prioritetna, a bilateralni interesi stavljeni iznad interesa nezadovoljnih građana pogođenih sporazumom.

Conclusion

The disappearance of the Austro-Hungarian Monarchy from the historical stage triggered tectonic political shifts in Central Europe and left behind numerous economic problems that its successor states had to confront. What was once a unified economic area fragmented into a series of smaller ones, which became integrated into newly formed political entities defined by the Paris peace treaties. Through the Saint-Germain Peace Treaty, property rights, assets, and interests of Austrians, Bosnians and Herzegovinians, and other Yugoslav peoples former citizens of the Monarchy were guaranteed regardless of the part of the former state's territory in which they were located. However, the treaty regulated the settlement of private-law debts only in principle, leaving it to the contracting parties to reach a mutual agreement.

Complications and tensions began to arise already during the Paris negotiations, as both countries placed private property, companies, banks, deposits, debts, and all other claims under sequestration. These coercive state measures of prohibition were contrary to the peace agreement and provoked dissatisfaction among the affected population.

Bosnian-Herzegovinian citizens therefore needed the assistance of the state to recover their property and protect their material rights. However, these issues, which concerned the citizens, were not among the priorities or economic interests of the ruling regime, and their resolution was delayed or made more difficult by linking them to a number of other matters that were of interest to the ruling political elites. In bilateral negotiations between the two countries, the Serbs, who led the Yugoslav delegation, were more concerned with the export of agricultural products and certain material claims that worked in their favor than with resolving the aforementioned economic problems affecting the citizens of Bosnia and Herzegovina and other "prečani" regions. Tense relations between the two countries were further burdened by the wartime legacy, which complicated the situation and hindered the possibility of reaching an agreement.

Citizens were harmed by the inability to recover property, deposits, insurance payments, and to restore severed business ties, as well

as by unsettled debts owed by former business partners. Austrians who owned companies and property in Bosnia and Herzegovina also suffered losses due to sequestration, while many Bosnian-Herzegovinian citizens were left without work and livelihood because these enterprises were no longer active.

Since both Bosnia and Herzegovina / the Kingdom of SHS and Austria were economically dependent on one another, they were compelled to remove existing barriers in order to restore economic cooperation. Among the most complex disputed issues hampering agreement and the normalization of relations were the settlement of private-law debts and the lifting of sequestration on citizens' property measures that both countries, contrary to the provisions of the peace treaties, maintained for years. Under pressure from public opinion, especially the affected citizens, and due to economic necessity, the states reached an agreement in 1923 to lift sequestration and settle private-law debts. The compromise agreement generated dissatisfaction and controversy on both sides, but it eased interstate economic and political relations. Thus, matters of state economic and financial policy were given priority, while bilateral state interests were placed above the interests of the discontented citizens affected by the agreement.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- *Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo*
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu
- Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu
- Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu
- Trgovinska komora NR Bosne i Hercegovine
- Inspekcija rada za tuzlansku oblast
- ŠIPAD – SOUR šumarstvo, prerada drveta i prometa

Arhiv Jugoslavije, Beograd

- Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65)

Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik

- Željezara Zenica
- Rudnik Zenica

Objavljeni izvori

- *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.–1919.*, (sabrao Ferdo Šišić), Naklada „Matice hrvatske“, Zagreb 1920.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, C. i Kr. zajedničko Ministarstvo financija, Zemaljska tiskara, Zagreb 1906.
- Krizman, Bogdan – Hrabak, Bogumil, *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Istitut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Serija III, Građa, Beograd 1960.
- *Memoire résenté à ia Conférence de la Paix, à Paris, concernant les Revendications du Royaume des Serlies, Croates et Slovènes*, 1919.
- Petranović, Branko – Zečević, Momčilo. *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radnička organizacija „Rad, Beograd 1985.
- *Pravilnik za izvršenje Uredbe o imovini neprijateljskih podanika*, Državna štamparija Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1920.
- *Privremeni trgovinski ugovor sa Austrijskom Republikom od 1. septembra 1919. god.*, Državna štamparija Kraljevstva S. H. S., Beograd 1919.
- Ristić, Vaso. „Krivaja“ šumska industrija a. d., prije Eissler i Ortlieb u Zavidovićima od osnivanja do stečaja. Sa autentičnim izveštajima sudskih veštaka, Štamparija D. P. Dozel, Sarajevo 1937.
- *The Financial reconstruction of Austrija. General Survey and Principal Documents*, League of Nations, Geneva 6. novembar 1926.
- *Ugovor o miru sa Austrijom (Sen Žermenski ugovor)*, Zbirka zakona protumačenih i objašnjenih sudskom i administrativnom praksom, sv. 61, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1927.
- *Ugovor o miru s Austrijom. Govor izvestitelja dr-a Vojislava Besarovića u Privremenom Narodnom Predstavništvu u Beogradu 16. septembra 1920. god.*, Izdanje knjižare J. Petrovića, Tuzla 1923.
- *Zakon o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom sa Pravilnikom za izvršenje ovog zakona i Zakon o uzimanju na znanje i odobrenju odluka Pariske*

ekonomske konferencije, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Štamparija Kraljevstva S. H. S., Beograd 1919.

- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1920.

Štampa

- *Bosanski Lloyd*, Organ za trgovinu, obrt, industriju i sve grane narodnog gospodarstva, God. II, br. 3, Sarajevo 1920.
- *Bosanski Lloyd*, Glasilo Trgovačkog udruženja za grad Sarajevo, God. III, br. 35, 51, Sarajevo 1921.
- *Ekonomist*, Organ društva za ekonomsku i socijalnu politiku, God. VII, br. 7–8, Beograd 1927.
- *Glas slobode*, Organ Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije (Komunista), God. X, br. 243, Sarajevo 1920.
- *Glas slobode*, Organ Socijalističke Partije Jugoslavije, God. XV, br. 4, Sarajevo, 1925.
- *Pravda*, Glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije, God. I, br. 37, Sarajevo 1919.
- *Pravda*, Glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije, God. II, br. 60, Sarajevo 1920.
- *Pravda*, Glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije, God. V, br. 44, Sarajevo 1923.
- *Privreda*, Organ „Srpske trgovačko-zanatlijske omladine“, God. I, br. 2, 6, 28, Sarajevo 1920.
- *Privreda*, Organ „Srpskih trgovačko-zanatlijskih omladina u Bosni i Hercegovini“, God. II, br. 12, 19, 55, Sarajevo 1921.
- *Privreda*, Organ „Srpskih trgovačko-zanatlijskih omladina u Bosni i Hercegovini“, God. III, br. 5, Sarajevo 1922.
- *Nova Evropa*, Knj. VII, br. 16, Zagreb 1923.
- *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, List za promicanje trgovačko-industrijskih i općih narodno-gospodarstvenih interesa, God. XI, br. 25, 27, 60, Zagreb 1919.
- *Jutro*, Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko, Let. IV, štev. 43, Ljubljana 1923.
- *Narodno blagostanje*, Nedeljni časopis, God. II, br. 38, Beograd 1930.
- *Politika*, God. XVII, br. 4636, Beograd 1921.
- *Politika*, God. XIX, br. 5331, 5334, Beograd 1923.

- *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije (elektro–hemijske, elektro–centrala, cementa i dr.), God. VIII, br. 8, 15, Beograd 1936.
- *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije (elektro–hemijske, elektro–centrala, cementa i dr.), God. XI, br. 4, Beograd 1939.
- *Slovenec*, Političen list za slovenski narod, Let. LI, štev. 44, 51, Ljubljana 1923.
- *Vreme*, God. III, br. 423, 424, 425, 426, 459, Beograd 1923.
- *Vreme*, God. IV, br. 810, 822, 827, Beograd 1924.
- *Vreme*, God. V, br. 1145, Beograd 1925.
- *Zastava*, Organ Radikalne stranke, God. LIV, br. 43, Novi Sad 1923.

Knjige, studije, članci

- Aleksić, Dragan. *Država i privreda u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2010.
- Bečić, Muhamed. „Njemački, austrijski i domaći izvori materijalnog trgovačkog prava u Bosni i Hercegovini na početku XX stoljeća“, *Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu LXV*, Sarajevo 2022, 63–89.
- Begović, Branislav. „Jedan fragment iz istorije "Šipada" i njegovog prethodnika „Steinbeisovog preduzeća“, *Pregled LXXI / 7-8*, Časopis za društvena pitanja, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 1981, 959-972.
- Begović, Branislav. *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Institut za istoriju, Sarajevo 1985.
- Berend, T., Ivan. *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, MATE d.o.o., Zagreb 2011.
- Bićanić, Rudolf. *Ekonomika podloga hrvatskog pitanja*, Drugo izdanje, Hrvatska narodna tiskara Stjepan Vidović – Split, Zagreb 1938.
- Budisavljević, Srđan. *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, Knjiga 2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1958.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, Knjiga I, Izdavački zavod Jugoslavenske akademija znanosti i umjet-

nosti, Zagreb 1961.

- Despić, Aco. „Zanati, industrija i trgovina“, *Bosna i Hercegovina*, Sarajevska sekcija udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1922, 190–220.
- Dimitrijević, Sergije. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd 1958.
- Grupa autora, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Bosanska pošta, Sarajevo 1938.
- Grupa autora. *Istorija saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knj. 1, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1990.
- Hadžirović, Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Beograd, 1978.
- Hauptmann, Ferdo. „Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, II. dio, Knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 99–211.
- Hauptmann, Ferdo. „Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XII–XIII (1972/73), Arhvi i Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, 59–84.
- Šehić, Nusret. *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1991.
- Hrelja, Kemal. „Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini 1929–1941. godine“, *Prilozi* II/2, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, 123–161.
- Hrelja, Kemal. *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Savez društava ekonomista Jugoslavije, Beograd 1961.
- Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod: Bosna i Hercegovina 1918–1941*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1994.
- Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnje politički razvika Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997.
- Jagodić, Dušan. *Razvoj hemijske industrije u Bosni i Hercegovini 1893–1953*, Ekonomski institut Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954.
- Jovanović, M., Jovan. *Diplomatska istorija nove Evrope 1918–1938*, Knj. II, Izdavačka knjižara Koste J. Mihajlovića, Beograd 1939.

- Juzbašić, Dževad. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo 2002.
- Kasumović, Amila. *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Udruženje za modernu historiju (UM-HIS), Sarajevo 2016.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918. do 1925“, *Historijski zbornik* XLV/1, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1993, 57–88.
- Kosier, St[evan], Ljubomir – Ristić, Vaso. *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Izdanje redakcije „Bankarstva“, Hrvatski štamparski zavod d. d., Zagreb – Beograd – Ljubljana 1924.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb 1975.
- Lakatoš, Joso. *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Jugoslavenska štampa, Zagreb 1929.
- Marko, Marković. „Bankarstvo Bosne i Hercegovine“, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Bosanska pošta, Sarajevo 1938, 369–402.
- Metelko-Zgombić, Andreja. „Sukcesije država od 1918. do danas na području Republike Hrvatske i njihov utjecaj na državljanstvo fizičkih osoba“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) 32/2, Rijeka 2011, 829–855.
- Nametak, Muhamed. *Bankarstvo Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave: Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu na prekretnici*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, Knjiga 20, Sarajevo 2020.
- Pekić, Petar. *Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak nasljednih država*, Subotica 1937.
- Popov, Čedomir. *Od Versaja do Dancinga*, Izdavačko preduzeće Nolit, Beograd 1976.
- *Privredni leksikon*, Informator, Zagreb 1961.
- Raspopović, Radoslav. „Prekid međunarodnog kontinuiteta crnogorske države 1918. godine“, *Istorijski zapisi* XCI/3-4, Organ istorijskog instituta i Društva istoričara Crne Gore, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2018, 21–80.

- Rathmanner, Laura. „Die Pariser Friedensverhandlungen und die deutschösterreichische Friedensdelegation“, *Zeitgeschichte* 46/3, (Herausgegeben von Anita Ziegerhofer), V&R unipress GmbH, Göttingen 2019, 321–335.
- Sirotković, Hodimir. „O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS nastale u jesen 1918“, *Časopis za suvremenu povijest* 24/3, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1992, 61–74.
- *Spomen knjiga: Deset godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Grafički zavod Makarije, Zemun 1929.
- Suppan, Arnold. *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut: Veröffentlichungen des Österreichischen Ost-und Südosteuropa-Institutes, Band XIV, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenbourg – Wien – München 1996.
- Tomašević, Jozo. *Novac i kredit*, Samizdat, Zagreb 1928.
- Užičanin, Salkan – Velagić, Adnan. „Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Saznanja* IV/4, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli – Društvo historičara „Tuzla“, Tuzla 2013, 89–115.
- Užičanin, Salkan. „Strani kapital u privredni Bosne i Hercegovine (1918–1941)“, *Historijska misao* I/1, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli – Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2015, 113–156.
- Užičanin, Salkan. „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao* II/2, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli – Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016, 69–96.
- Zorn, Tone. „Odjeci jugoslavensko-austrijskih odnosa u izvorima i literaturi poslije 1920. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/1977, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1977, 215–224.

TKO JE UBIO STJEPANA RADIĆA? INTERPRETACIJE I KULTURA SJEĆANJA

Apstrakt

Ovaj rad istražuje atentat u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS 20. lipnja 1928. i smrt Stjepana Radića analizom historiografskih tumačenja, političkog konteksta i kulturne recepcije događaja. Cilj je utvrditi razlike u interpretacijama atentata i okolnosti smrti te sagledati način na koji su ti događaji oblikovali političku kulturu. Primjenom metode komparativne analize izvora, memoarske građe i znanstvene literature, razmatra se dinamika političkog nasilja, ideologizacija sjećanja i simbolički potencijal Radićeve smrti. Rad pridonosi razumijevanju političkih prijevora u međuratnoj Jugoslaviji i dugoročnih učinaka atentata na hrvatsko-srpske odnose i nacionalnu memoriju.

Ključne riječi: atentat 1928, Stjepan Radić, politička kultura, historiografija, kultura sjećanja.

WHO KILLED STJEPAN RADIĆ? INTERPRETA- TIONS AND THE CULTURE OF MEMORY

Abstract

This paper research the 1928 assassination in the National Assembly of the Kingdom Of Serbs, Croats and Slovenes and the death of Stjepan Radić through an analysis of historiographical interpretations, political context, and cultural reception of the event. The aim is to identify the differences in interpretations of the assassination and the circumstances of Radić's death, and to examine how these events shaped Croatian political culture. By applying the method of comparative analysis of sources, memoir materials, and scholarly literature, the study explores the dynamics of political violence, the ideologisation of memory, and the symbolic potential of Radić's death. The article contributes to a deeper understanding of the political controversies in interwar Yugoslavia and the long-term effects of the assassination on Croatian-Serbian relations and national memory.

Keywords: 1928 assassination, Stjepan Radić, political culture, historiography, culture of remembrance.

Uvod

Atentat na hrvatske zastupnike Seljačko-demokratske koalicije (SDK), ponajprije Hrvatske seljačke stranke (HSS), počinjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928, predstavlja jedan od prijelomnih i najtragičnijih političkih događaja u povijesti hrvatskoga naroda u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tog dana je Puniša Račić¹, zastupnik Narodne radikalne stranke iz redova vladajuće većine, u samome parlamentarnom prostoru otvorio vatru na političke protivnike – pri čemu su smrtno stradali Đuro Basariček i Pavle Radić, a teže ili lakše ranjeni Ivan Pernar, Ivan Grandža te predsjednik HSS-a Stjepan Radić, koji je preminuo 8. kolovoza iste godine, prema službenim izvješćima, od posljedica ranjavanja.

Događaj je izazvao oštru osudu ne samo u hrvatskoj, nego i u međunarodnoj javnosti, a vrlo je brzo postao predmetom političkih analiza, publicističkih prikaza i književno-umjetničkih interpretacija. Središnja figura atentata postao je Stjepan Radić, zbog svoje karizmatске političke pozicije i simboličke uloge vođe hrvatskoga seljačkog pokreta. Njegova je smrt snažno odjeknula u političkom, društvenom i kulturnom prostoru, postavši dugotrajni izvor kolektivne memorije, ideoloških prijevora i nacionalnih identifikacija. Gotovo da ne postoji razdoblje suvremene hrvatske povijesti – ni u 20. ni u 21. stoljeću – u kojemu se Radićeva smrt i beogradski atentat ne tematiziraju, reinterpretiraju ili komemoriraju.

U suvremenoj Republici Hrvatskoj, 20. lipnja se službeno obilježava kao Dan sjećanja na Stjepana Radića i lipanjske žrtve, čime

-
- 1 Puniša Račić bio je jedan od političara iz Narodne radikalne stranke, koji je uz svoje kolege Radikale (Vasilije Trbić, Dragutin Okanović, Milić Đorđević, Svetolik Savić, itd.) imao glavnu ulogu u formiranju srpskom dvoru vrlo bliskih četničkih organizacija, koje su vršile akcije kroz teror, nasilje i prijetnje usmjerene na političke protivnike. Uz Srpsku nacionalnu omladinu, upravo su se četničke organizacije (Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika „Petar Mrkonjić”) neposredno stavile u službu političkih ciljeva srpskih Radikala. Povjerenje srpskog dvora, Puniša Račić stekao je kao osoba bliska organizaciji „Bela ruka” i kao lažni svjedok (uz Vasilija Trbića i Dragutina Okanovića) u montiranom Solunskom procesu protiv Dragutina Dimitrijevića Apisa (vođa „Crne ruke”), kada je Apis osuđen na smrt zbog navodne zavjere i navodnog planiranja ubojstva Aleksandra Karađorđevića. Uz to, Račić je bio jedan od glavnih aktera pri razbijanju Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, te formiranju više četničkih organizacija koje su, kao što je spomenuto, bile odane Radikalima. Vidjeti više u: Šehić, 1971, 80–94.

događaj dobiva i institucionaliziranu dimenziju političkog pamćenja. Obilježavanje 20. lipnja kao dana sjećanja u hrvatskoj suvremenoj kulturi memorije ukazuje na duboku simboličku vrijednost Radićeve smrti. Još u međuratnom razdoblju razvijena je percepcija Radića kao mučenika hrvatske politike, a njegovo stradanje postalo je sastavni dio nacionalnoga političkog mita. Ta se percepcija kasnije, u različitim ideološkim kontekstima, prilagođavala – od simbolike žrtve unitarizma do figure narodnog tribuna u socijalističkoj Jugoslaviji.²

Bogat historiografski i publicistički korpus posvećen atentatu pokazuje znatne razlike u interpretaciji ključnih aspekata događaja – od tehničkih detalja poput vrste upotrijebljenog oružja, preko različitih prikaza tijeka i motivacije atentata, sve do tumačenja uloge pojedinih političkih aktera. Posebno su otvorena pitanja o političkoj pozadini atentata i okolnostima smrti Stjepana Radića, koja i dalje ostavljaju prostor za znanstvenu nesigurnost i interpretativnu pluralnost. U tom smislu, ovaj se rad oslanja na različite izvore i tumačenja kako bi se prikazala višeslojnost teme, ali i otvorio prostor za nova istraživanja tema koje su se otvorile ovim radom.

Strukturiran kroz poglavlja koja se bave razlozima atentata, političkom atmosferom koja mu je prethodila, rekonstrukcijom samoga čina, pitanjima liječenja i smrti Stjepana Radića te memorijalnim i ideološkim aspektima koji su uslijedili, rad se temelji na komparativnoj analizi izvora i literature. Isto tako, ovaj rad temelji se na metodološkim pristupima kulturne historiografije, osobito u dijelu koji se odnosi na konstrukciju kulture sjećanja, analizu diskursa i ideoloških narativa kroz selektivno pamćenje povijesnih događaja.

Razlozi za atentat (V. Radić, Kulundžić i Kolar-Dimitrijević)

Kako bi se što potpunije razumio atentat počinjen u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. te okolnosti koje su dovele do smrti Stjepana Radića, potrebno je analizirati i motivacijski sloj događaja. U tom je kontekstu osobito relevantno razmotriti različita historiografska tumačenja koja se bave pitanjem političke odgovornosti, razine organiziranosti atentata te potencijalne upletenosti najviših državnih struktura. Ova interpretativna nesuglasja imaju izravan utjecaj na recepciju događaja i njegov status unutar političke kulture i kulture sjećanja, što je jedan od temeljnih istraživačkih interesa ovoga rada.

Srpska povjesničarka Latinka Perović upozorava da hrvatska historiografija, osobito u ranijim razdobljima, ustrajava na rekonstrukciji političke pozadine atentata, nastojeći u širem krugu aktera – uključujući i kraljevski dvor – prepoznati nalogodavce zločina. Prema njezinoj ocjeni, hrvatski su povjesničari pokušali do kraja istražiti pripreme atentata, iz čega su izveli zaključke o njegovoj organiziranosti, mirnoj i planskoj izvedbi te neposrednoj umreženosti izvršitelja: „To je dalo osnove za zaključak, koji sa hrvatskim dele i drugi istoričari, da je atentat bio naručen i organizovan, mirno i hladnokrvno izveden, sa sigurnošću njegovih izvršilaca. (...) Što se tiče nalogodavca, niti su vodile ka dvoru, to jest ka kralju Aleksandru.”³ Perović pritom ističe da, unatoč indicijama, izravni dokazi za ove tvrdnje nikada nisu pronađeni, što ne isključuje mogućnost političke odgovornosti, ali problematizira njezinu znanstvenu dokazivost.

Na planiranost atentata upućuje i činjenica da je sjednica Skupštine prvotno bila zakazana za 21. lipnja, no iznenada je prebačena dan ranije, i to navodno zbog obveza kralja Aleksandra. Ovu promjenu termina neki autori tumače kao mogući pokazatelj da je atentat bio poznat ili barem očekivan u nekim političkim krugovima.⁴

Sličan smjer zauzima i Vladimir Radić, sin Stjepana Radića, koji u djelu *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa* jasno sugerira institucionalnu i političku potporu atentatu. Riječ je, naime, o njegovoj disertaciji obranjenoj na Školi visokih međunarodnih znanosti u Parizu.⁵ U svojoj analizi naglašava da iza Puniše Račića nije stajao izolirani pojedinac, već predstavnik režima kojemu je cilj bio eliminirati vođu tadašnjega hrvatskoga narodnog pokreta. Radić eksplicitno navodi: „Puniša Račić je prvi zločinac u povijesti čovječanstva, za čijim su leđima bili kraljevski ministri u času izvršenja zločina.”⁶ Njegova teza, izložena u ideološki snažnom i retorički intoniranom tekstu, polazi od premise da je atentat bio posljedica strateške odluke političkih elita s ciljem uništenja političkog predstavništva Hrvata u Kraljevini SHS: „Beogradski vlastodršci odlučiše, da uklone zapreku velikosrpskom prodiranju (...) da ubiju Vođu Hrvata Stjepana Radića, računajući sigurno po onoj: 'Udari pastira..., razbježat će se ovce.'”⁷ Ne čudi stoga da je Radićeva knjiga,

3 Perović, 2025.

4 Perić, 2006, 514.

5 Janjatović, 1994, 226.

6 Radić, 1931, 4.

7 Isto, 37.

zbog svog eksplicitnog političkog naboja, bila zabranjena u monarhističkoj Jugoslaviji.⁸

Tezu o politički motiviranoj eliminaciji Stjepana Radića razrađuje i hrvatski publicist Zvonimir Kulundžić u opsežnom i temeljitom djelu *Atentat na Stjepana Radića*, koje predstavlja jedno od najdetaljnijih istraživanja teme u hrvatskoj historiografiji do sada. Kulundžić, također, naglašava ulogu najviših državnih krugova, osobito kralja Aleksandra, u oblikovanju političke klime koja je dovela do atentata, interpretirajući Punišu Račića kao oruđe viših političkih struktura. Njegovo djelo posebno je važno zbog iscrpne dokumentacije, analitičkog pristupa i pokušaja rekonstruiranja motivacijskog konteksta atentata, pri čemu se Radić prikazuje kao politički akter koji je, unatoč pritiscima, odbijao sudjelovati u režimskoj logici vladanja „po beogradskim pravilima”.⁹

Drukčiji pristup nudi hrvatska povjesničarka Mira Kolar-Dimitrijević, koja u članku *Višestruki razlozi atentata na vođu HSS-a Stjepana Radića 1928. godine* daje slojevitu i uravnoteženiju analizu, naglašavajući višestruke čimbenike koji su utjecali na razvoj krize: od nacionalno-političkih napetosti do gospodarskih i socijalnih sukoba. Iako ne isključuje mogućnost političke pozadine, autorica se zadržava na razini pojedinačne odgovornosti i naglašava ulogu Račića kao samostalnog počinitelja. Time se njezin pristup bitno razlikuje od Radićeve i Kulundžićeve interpretacije, budući da ne vidi izravnu povezanost atentata s urotom viših državnih institucija. Osobito važnim doprinosom njezina rada može se smatrati uvođenje gospodarskih razloga u analizu dinamike sukoba, čime se tematika atentata dodatno širi izvan isključivo političke sfere. Takav pristup ne čudi s obzirom na to da je autorica najistaknutija gospodarska povjesničarka u Hrvatskoj.¹⁰

Potrebno je, stoga, ukazati na činjenicu da motivacija atentata nije jednoznačno objašnjiva, već proizlazi iz spleta okolnosti koje

8 Analitički inventar zbirke HR-HDA-1361, *Cenzura i zabrana tiska: 1913–1941: (Grupa XVIII)*, 90.

9 Vidjeti više u Kulundžić, 1967. Iako se djelo odlikuje bogatom dokumentarnom građom i detaljnom naracijom, hrvatska historiografija često mu zamjera manjak kritičke distance, naglašenu ideološku interpretaciju i prečesto zaključivanje na temelju indicija. Unatoč tome, knjiga ostaje važno i nezaobilazno štivo za razumijevanje povijesne konstrukcije atentata i njegova političkog okvira.

10 Više o tome vidjeti u: Petrić – Brandolica, 2024.

obuhvaćaju političku represiju, međunacionalne tenzije, ekonomske frustracije i moguće strategije vladarskih krugova.¹¹

Atmosfera stvorena prije atentata: politička radikalizacija i institucionalna pasivizacija

Razumijevanje političkog i društvenog okvira neposredno prije atentata na zastupnike Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS zahtijeva analizu procesa radikalizacije parlamentarne i izvanparlamentarne političke scene. Taj proces odvijao se postupno, uz sudionništvo ne samo ekstremnih pojedinaca, već i ključnih aktera vladajuće strukture koji su izravno ili neizravno podržavali nasilnu političku retoriku. Radikalizacija se manifestirala kroz pogoršanje političke komunikacije, manipulaciju medijima, instrumentalizaciju sigurnosnog aparata te pasivizaciju institucija odgovornih za očuvanje demokratskih procedura.¹²

Središnju političku dinamiku u prvoj polovici 1928. godine određivalo je antagoniziranje između vladajuće radikalske većine i opozicijskog bloka predvođenog Hrvatskom seljačkom strankom i Samostalnom demokratskom strankom Svetozara Pribićevića. Njihovo je djelovanje u Narodnoj skupštini bilo usmjereno na otpor hegemonijskim tendencijama režima, pri čemu je dolazilo do otvorenih sukoba i verbalnih eskalacija, što je dodatno intenziviralo polarizaciju. U tom kontekstu, kako primjećuje Mira Kolar-Dimitrijević, kritična točka bila je formiranje nove vlade Velje Vukičevića u veljači 1928., čije je djelovanje obilježila represija prema političkim protivnicima i zaoštavanje odnosa s opozicijom.¹³

Parlamentarna praksa tog razdoblja pokazuje učestalu zloupotrebu procedura i odbijanje zaštite opozicijskih zastupnika, unatoč brojnim upozorenjima na prijetnje i izravnu opasnost. Simptomatičan je incident od 3. ožujka 1928., kada je došlo do fizičkog sukoba nakon što je zastupnik SDK-a Ivan Pernar nazvao jednog člana Radikalne stranke „žandarom“, što ilustrira visoku razinu napetosti u parlamentu. Nadalje, socijalna i ekonomska pitanja, poput gladi u pasivnim krajevima i ratifikacije Nettunskih konvencija, dodatno su polarizirala zastupnike, osobito jer su hrvatski predstavnici inzistirali na uključivanju hrvatskih seljaka u humanitarnu pomoć, dok su srpski političari – po-

11 Kolar-Dimitrijević, 2018, 5–12.

12 Perić, 2006, 327–345; Matković, 1999, 273–292; Janjatović, 2003, 112–129.

13 Kolar-Dimitrijević, 2018, 5–12.

put Čede Radovića – zagovarali ekskluzivnost srpskih teritorija u toj ulozi.¹⁴

Posebnu važnost u eskalaciji krize imala je i uloga tiska, osobito beogradskih novina kao što su *Politika* i *Jedinstvo*. Milan Gavrilović, urednik *Politike*, koristio je medijski prostor za selektivno izvještavanje o parlamentarnim zbivanjima, ciljano prikazujući Stjepana Radića kao destabilizirajući element, dok su prijetnje i vrijeđanja sa strane režimskih zastupnika ostajala neobjavljena. Tako se medijski diskurs pretvorio u produžetak političkog obračuna, a retorika nasilja postupno je normalizirana u javnome prostoru.¹⁵

Jedan od najeklatantnijih primjera pozivanja na fizičku eliminaciju političkih protivnika nalazimo u *Jedinstvu*, koje je 14. lipnja 1928. objavilo članak naslova „Sa svinjama se možemo samo njihovim jezikom razgovarati“ u kojem se eksplicitno tvrdi da „ubiti Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića jest apsolutni državni interes“.¹⁶ Ovakva izjava, koja nadilazi granice političke polemike i prelazi u sferu poticanja na zločin, zabilježena je i u zapisniku saslušanja samoga Stjepana Radića, objavljenom u prijeratnim i poslijeratnim izdanjima. U zapisniku Radić svjedoči: „Vukičevićev list »Jedinstvo« donio je početkom lipnja članak potpisan od svog urednika gdje se pozivlje, dokazuje i tvrdi, da je apsolutni državni interes, da se Stjepan Radić i Svetozar Pribićević ubiju.“¹⁷

Upozorenja o mogućem atentatu nisu dolazila isključivo iz medijskih naznaka ili iz općeg dojma političke klime. Sam Stjepan Radić u više je navrata bio izravno informiran o prijetnjama smrću. Dana 19. lipnja, u razgovoru s redakcijom *Narodnog vala*, Radić je prenio da mu je jedan visoki dužnosnik Radikalne stranke izravno dao do znanja kako je premijer Vukičević „spreman na sve“, a izjave o njegovu planiranom ubojstvu više se ne mogu smatrati puko retoričkima. Radić je izjavio: „Još nije bilo situacije, koja bi bila ovako divljačka i ovako protivna svim pojmovima politike i parlamentarne borbe.“¹⁸

Važno je primijetiti da politički sustav nije ponudio nikakvu institucionalnu zaštitu zastupnicima opozicije, iako su informacije o prijetnjama bile dostupne predsjedniku Skupštine, nadležnim tijelima i čitavoj javnosti. Time se stvorio kontekst koji nije samo pasivno dopustio atentat, nego ga je – kroz toleriranje radikalne retorike i ignoriranje

14 Isto.

15 Kulundžić, 1967, 212–218.

16 Paver, 1972, 172.

17 Kulundžić, 1967, 207.

18 Radić, 1931, 59.

upozorenja – praktički omogućio. Atmosfera u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. nije bila samo rezultat impulzivne eskalacije, nego kumulativni proizvod višemjesečne političke polarizacije, društvene napetosti i svjesne normalizacije nasilja u javnom i parlamentarnom prostoru. Ta konstelacija činila je atentat predvidivim, a u određenim tumačenjima i anticipiranim dijelom političke dinamike režima. U nastavku rada bit će prikazano kako se ta politička i medijska priprema prenijela u konkretan čin oružanog napada te na koje su se sve načine interpretirale okolnosti samoga atentata.

Zaključno valja reći da proces radikalizacije nije bio izoliran samo na parlamentarne sukobe, nego se razvijao u širem društveno-političkom okruženju obilježenom normalizacijom nasilja. Posebno se to očitovalo u djelovanju nacionalističkih omladinskih i paramilitarističkih organizacija poput Srpske nacionalne omladine (SRNAO) i Udruženja srpskih četnika „Petar Mrkonjić“. Njihovi su istaknuti članovi, među kojima su bili Vasilije Trbić i Puniša Račić, povezani s Narodnom radikalnom strankom te su uživali izravnu potporu režima kroz audijencije na Dvoru i financiranje iz državnih fondova. Time je stvoreno ozračje nekažnjivosti i političke instrumentalizacije nasilja, što je atentat učinilo ne samo mogućim nego i u određenim krugovima očekivanim.

Tijek atentata: višestruke interpretacije i narativna stratifikacija političkog zločina

Tijek atentata u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS 20. lipnja 1928. godine predstavlja jedno od najspornijih pitanja u kontekstu interpretacije samog čina atentata, a time i njegovih političkih, institucionalnih i simboličkih konzekvencija. Hrvatska historiografija, kao i šira javna i politička recepcija, obilježeni su nizom proturječnih prikaza i svjedočanstava o tome što se točno dogodilo toga dana u parlamentu u Beogradu. Upravo ta neujednačenost izvora – od službenih zapisnika, memoara i izjava svjedoka do režimskih i opozicijskih medija – upućuje na činjenicu da sam događaj, osim fizičke razine, posjeduje i duboku narativnu i ideološku dimenziju.

Kao što je već istaknuto u uvodnome dijelu rada, službeni stenogram saborske sjednice 20. lipnja 1928. nije ovjeren, a prema interpretaciji Vladimira Radića, podložen je cenzuri i manipulaciji, čime je njegova vrijednost kao izvora dodatno relativizirana. Naime, zapisnik završava u trenutku kada Puniša Račić, zastupnik Narodne radikalne

stranke, izgovara riječi: „Tko god bude pokušao da se stavi između mene i Pernara poginuće!”¹⁹ Neposredno nakon toga slijedi prekid stenograma, što jasno sugerira da dokument ne sadržava zapis o samom činu pucanja, čime se otvara prostor za naknadne interpretacije i manipulacije.

U beogradskoj *Politici*, kao tada najutjecajnijem dnevnom listu, objavljen je redoslijed napada koji započinje metkom upućenim Ivanu Pernaru, zatim Đuri Basaričeku koji je, prema pisanju, potrčao prema Račiću i tom prilikom bio pogođen, potom Stjepanu Radiću koji je ranjen u klupi, Ivanu Grandi koji ga je pokušao zaštititi tijelom, te Pavlu Radiću koji je pogođen dok je pokušavao pomoći Stjepanu Radiću. Uz to, novine navode da su ministri Milorad Vujičić i Dragomir Obradović navodno pokušali spriječiti atentat, ali bez uspjeha.²⁰

Svetozar Pribićević, prema toj verziji, nije bio u dvorani u trenutku atentata, što je važno jer otvara mogućnost reinterpreta-cije mete drugog hica – je li on bio usmjeren prema Đuri Basaričeku ili Pribićeviću? Naime, prema Miri Kolar-Dimitrijević, u njezinoj interpretaciji zbivanja, drugi hitac Puniše Račića nije bio namijenjen Đuri Basaričeku nego Svetozaru Pribićeviću, ali je Basariček, skočivši iz klupe i pokušavši obraniti Radića, primio metak umjesto Pribićevića. Autorica zaključuje da je riječ o promašaju cilja, čime sugerira da se atentat nije dogodio stihijski, nego prema unaprijed zamišljenoj logici atentatorskoga plana.²¹ Ova teza utemeljena je i na izjavi samoga Pribićevića koji je rekao: „Đuro Basariček mi je spasio život”²², kao i na navodima da je Račić izgovorio „Tebe čekam!” – rečenicu koju drugi izvori pripisuju replikama prema Pavlu Radiću. U oba slučaja, riječ je o rečenici visoke simboličke vrijednosti, koja se može interpretirati kao eksplicitno ciljano djelovanje, a ne rezultat afektivnoga gubitka kontrole.²³

Još jedna relevantna verzija dolazi iz *Saopćenja Kluba Seljačko-Demokratske Koalicije o organiziranom umorstvu dne 20. lipnja u Beogradskom parlamentu*, gdje se detaljno rekonstruira redoslijed pucanja: „Nakon što je izpalio jedan metak na Pernara, izpalio je dva

19 Radić, 1931, 51.

20 Ubistvo Pavla Radića i dr. Basaričeka: Narodni poslanik Puniša Račić ubija iz revolvera dr. Basaričeka i Pavla Radića. — Teško su ranjeni g. dr. St. Radić, dr. Pernar i Grandić. — Puniša Račić se sâm predao policiji, *Politika* 25/7233, 1928, 1–3.

21 Kolar-Dimitrijević, 2018, 13.

22 Isto.

23 Isto.

metka na Predsjednika Radića, od kojih je prvi pogodio zastupnika Grandju, koji je Predsjednika Radića zaklonio svojim tijelom, četvrtim hitcem oborio je zastupnika dra Gjuru Basarička a potom zastupnika Pavla Radića, koji je u momentu pogiblje Basaričeka već bio prošao izpred prvih klupa – ubio je hitcem u ledja.”²⁴ Ovaj opis podudara se s izjavom Stjepana Radića o ulozi Ivana Grande koji je, prema njegovim riječima, dvaput spasio njegov život. U izjavi, Radić navodi: „Zastupnik Grandja naslonio se na mene cijelim tijelom i hitac, koji je bio namijenjen meni ravno u srce, zapeo je, kako se kasnije ustanovilo, na notesu i papirima u njegovom džepu, a pred drugi hitac namjenjen meni, on je postavio svoju ruku, dok sam se ja u isti čas nekim čudom okrenuo za 90° te to tane, koje je prostrijnelo Grandjinu ruku bilo bi prošlo sredinom moga trbuha.”²⁵

Svjedočenje Ivana Pernara dodatno potvrđuje da se atentat nije dogodio u afektu, već kao niz planiranih hitaca: „Pogođen sam s dva metka, jedan za drugim, prvi u lijevu ruku, a drugi u prsa.”²⁶ I ova izjava ukazuje na precizno nišanje, a ne kaotično, afektom motivirano pucaње. Radić u svome izvješću navodi kako je ukupno ispaljeno šest hitaca.²⁷

Značajan doprinos reinterpetaciji događaja daje i zastupnik Vasilje Trbić. Njegova *Sećanja*, ali i privatna korespondencija sa Zvonimiro Kulundžićem 1960-ih, svjedoče o tome da je oružje koje je koristio Puniša Račić – revolver tipa „Steyer” – navodno poteklo iz Trbićeva privatnog arsenala. Naime, Trbić je ranije kupio revolver od jednog umirovljenog pukovnika, a zatim ga predao Draganu Bojoviću, Račićevu pobratimu, koji ga je mjesec dana kasnije dao Račiću. Trbić je kasnije u dvorani prepoznao vlastiti bivši revolver u rukama atentatora.²⁸ Ova činjenica, premda anegdotalna, pruža dodatni argument u prilog tezi da atentat nije bio čin pojedinačne improvizacije, već dio šireg plana u kojem je i samo oružje bilo nabavljeno s unaprijed poznatom namjenom. Trbićev iskaz o redosljedu atentata uglavnom se podudara s ostalima, ali u njega dodaje još dva metka koja su bila ispaljena prema klupi pod kojom su ležali ranjeni Radić i Grandja, čime implicira gotovo egzekutorski pokušaj dokrajčenja žrtava.

24 Radić, 1931, 63–64.

25 Paver, 1972, 177.

26 Kulundžić, 1967, 364–365.

27 Paver, 1972, 175.

28 Kulundžić, 1967, 272–278.

Zanimljivo je da i Rudolf Horvat potvrđuje sličan slijed. Račić je, prema njemu, prvo upucao Pernara, potom je pucao prema Radiću, ali je pogođen Basariček koji se umiješao, a zatim Grandža, Radić i Pavle Radić.²⁹ Horvat također potvrđuje da je riječ bila o revolveru, ali pogrešno navodi da se radilo o „parabelumu“, što Kulundžić kasnije ispravlja: „Revolver Puniše Račića, sistem »Steyer« (a ne parabelum, kako se često u literaturi navodi), težak oko pola kilograma, dužine 25 cm, kalibra devet milimetara. U šaržeru se nalaze dva neispaljena metka, što je dokaz više da Puniša Račić, pucajući, nije mogao biti u afektu jer bi u tom slučaju nekontrolirano pucao do kraja.“³⁰

U proglasu koji je Puniša Račić objavio 20. lipnja, ne spominje se nijedna konkretna žrtva, već samo domovinska patetika: „...lišavajući se mogućnosti daljeg rada za dobro kralja i otažbine, ja molim Boga, da poživi našeg uzvišenog kralja, narod i otažbinu.“³¹ Ovaj diskurs uokviruje atentat u širi ideološki narativ lojalnosti monarhiji, čime se dodatno naglašava politički, a ne emocionalno-afektivni karakter čina.

Na temelju ovdje predstavljenih interpretacija, može se zaključiti da sam čin atentata i njegov neposredni tijek ostaju predmet višestrukih, nerijetko nespojivih narativnih konstrukcija. No, upravo u toj polifoniji izjava i perspektiva ogleda se težina atentata ne samo kao fizičkog čina nasilja, nego i kao događaja koji je inaugurirao višedesetljetnu političku i kulturološku borbu za tumačenje prošlosti. U tom smislu, rekonstrukcija atentata nije puko tehničko pitanje kronologije, već ključan moment za razumijevanje dinamike hrvatsko-srpskih odnosa, povjerenja u institucije, uloge medija i političkih elita te transformacije političkog nasilja u simbolički kapital.

Ponašanje nekih mogućih Račićevih suradnika

*Milan Stojadinović: oportunistička distanca
ili strukturalna suodgovornost?*

Jedno od važnih svjedočanstava koje otvara prostor za interpretaciju atentata kao dijela politički motiviranoga plana uklanjanja Stjepana Radića donosi Sekula Drljević u tekstu „Dvadeseti lipanj godine 1928.“, koji je objavljen u knjizi Vladimira Radića. Drljević, tada zastupnik

29 Horvat, 1942, 389.

30 Kulundžić, 1967, 372.

31 Radić, 1931, 62.

Seljačko-demokratske koalicije iz Crne Gore i blizak Radićev suradnik, iznosi sumnju da je atentat bio planiran znatno ranije. Kao primjer navodi događaj iz Vinkovaca, kada je mjesecima prije atentata kondukter rekao dvojici zastupnika da je Radić ubijen u Beogradu.³² Iako se ta informacija pokazala neistinitom, činjenica da su se gotovo identične glasine pojavile i u Zagrebu i Subotici potaknula je Drljevića na razmišljanje da se možda radilo o ispitivanju reakcije javnosti na moguće političko ubojstvo.

Osim toga, Drljević ukazuje na još jedan događaj koji smatra značajnim – Radićevo planirano sudjelovanje u radu Interparlamentarnog odbora u Parizu, koje je onemogućeno od strane najviših političkih krugova. Na sastanku održanom 12. lipnja 1928. Stjepan Radić izrazio je želju da u ime Seljačko-demokratske koalicije putuju on i Pavle Radić. Međutim, predsjednik trgovačko-financijske sekcije Interparlamentarnog odbora, Milan Stojadinović, izjavio je da je delegaciju već sastavio, da je popis odobrio predsjednik vlade Velja Vukičević i da su u nju uključeni Juraj Krnjević i sam Drljević. Unatoč prosvjedima Radića i drugih članova Odbora, uključujući Ninčića, Šećerova i Kojića, Stojadinović je ostao pri svojoj odluci, navodeći kako će podnijeti ostavku na funkciju ako Radić bude dio izaslanstva. Na kraju u Pariz nije otputovao niti jedan član HSS-a, a izaslanik SDK-a bio je Čeda Kokanović, koji, prema Drljeviću, nije bio ni član Odbora ni najavljen organizatorima.

Drljević iz toga zaključuje da je Radiću putovanje u Pariz bilo onemogućeno zbog vremena održavanja zasjedanja – od 19. do 27. lipnja 1928. – implicirajući da su određeni politički krugovi željeli njegovu prisutnost u Beogradu upravo na dan atentata.³³

Njegove teze potvrđuje i izvadak iz saslušanja koje je sastavila Josipa Paver. Radić ondje svjedoči da je Stojadinović svjesno onemogućio njegov odlazak u Pariz, iako su brojni članovi Odbora tvrdili da bi izmjena sastava delegacije bila moguća, kao što je već bilo slučajeva u zadnji trenutak. Radić je bio zaprepašten time što je predsjednik vlade imao odlučujuću ulogu u izboru članova delegacije pojedinih klubova i na kraju je – kako sam navodi – pod pritiskom i u atmosferi prijetnji odlučio da u parlamentu više ne sudjeluje u raspravama.³⁴

Odluku da ne govori na sjednici 20. lipnja, Radić nije donio samostalno, kako se katkad sugerira u literaturi. Sekula Drljević i Pavle

32 Radić, 1931, 62.

33 Isto, 70–71.

34 Paver, 1972, 168–170.

Radić upozoravali su ga istoga jutra da postoji ozbiljna prijetnja njegovu životu te da bi bilo mudro izostati s te sjednice. Na to je Stjepan Radić, prema Drljevićevoj zabilješci, odgovorio: „I ja osjećam, da se nešto sprema, ali zapamti, Sekula, ja sam kao vojnik u rovu, iz kojeg vodim borbu za prava hrvatskoga seljačkog naroda. Ili ću iz toga rova izaći kao pobjeditelj ili će me mrtvog iznijeti hrvatski narod.”³⁵ Takvo raspoloženje govori o Radićevoj svijesti o prijetnjama, ali i o njegovoj odlučnosti da ne odstupi od političkog djelovanja ni pod cijenu osobne sigurnosti.

Zanimljiv je u tom kontekstu i kasniji pokušaj reinterpretacije događaja od strane potomka Puniše Račića, izrečen u razgovoru s novinarom Robertom Knjazom. Puniša Račić mlađi iznio je tvrdnju da je Stjepan Radić provocirao njegovog pretka te da je do pucnjave došlo zbog osobne časti i verbalnog vrijeđanja.³⁶ Međutim, takva tumačenja ne podupire nijedan relevantan povijesni izvor. Štoviše, sam Radić nakon atentata odbacio je tvrdnje, plasirane u pojedinim stranim tiskovinama, da je prethodno vrijeđao vladajuću većinu, nazvavši takve tvrdnje dijelom kampanje „zločinačkog legla iz Beograda”.³⁷

Kombinacija svjedočanstava Sekule Drljevića, Radićeva saslušanja i konteksta političkog isključenja iz međunarodne delegacije otvara prostor za zaključak da je postojala sustavna strategija marginalizacije i izolacije Stjepana Radića uoči atentata. Premda iz dostupnih izvora nije moguće izvesti nedvosmislen zaključak o organiziranoj uroti, njihova koincidencija u vremenu, politička pozadina i kasnija pasivnost institucija – zajedno s izostankom kaznenog progona odgovornih – opravdano potiču sumnju u mogućnost politički motivirane eliminacije.

Ninko Perić: pasivnost predsjedatelja i pitanje institucionalne odgovornosti

Ako promotrimo tumačenje Zvonimira Kulundžića, vidljivo je da autor Ninka Perića, tadašnjega predsjednika Narodne skupštine, pozicionira kao jednog od ključnih aktera – gotovo dirigenta tragičnih događaja od 20. lipnja 1928. godine. Tijekom same sjednice, Perić gotovo da nije reagirao na ozbiljna upozorenja opozicijskih zastupnika. Primjerice, nije intervenirao ni kada mu je zastupnik Ivan Pernar prenio prijetnju

³⁵ Radić, 1931, 73.

³⁶ Rašeta, 2025.

³⁷ Radić, 1931, 128–129.

Lune Jovanovića da će ga „ubiti ako to ne učini Račić“. Slično je ignorirana i izjava Tome Popovića da će „danas biti ubijen Stjepan Radić“, premda se time izravno aludiralo na pripremu atentata.³⁸

Kulundžić detaljno rekonstruira trenutak u kojem se Račić javio za riječ zbog primjedbe na zapisnik, a Perić mu tu riječ daje pod obrazloženjem da je „prozvan“, dopuštajući mu govor u trajanju od pet minuta. Kulundžić ovu formulaciju interpretira kao mogući znak. Naime, Račić zapravo nije izravno prozvan, niti je njegovo javljanje bilo u skladu s poslovničkom odredbom o „ličnom objašnjenju“. Uz to, predsjednik Skupštine imao je diskrecijsko pravo oduzeti mu riječ ako se govor ne drži teme – što se ovdje nedvojbeno dogodilo – no to nije učinio. Dapače, prema Kulundžiću, u trenutku kada se Račić fizički približio govornici (što također nije bilo poslovnički dopušteno), navodno je Periću dao znak koji su dvojica novinara protumačila kao bezazlen, ali Kulundžić sumnja da je riječ o dogovorenom signalu za prekid sjednice. Sjednica je doista prekinuta tek kada je Račić otvoreno zaprijetio Pernaru, čime je Perić – prema ovom tumačenju – propustio pravodobno reagirati.³⁹

Slično Kulundžiću, Vladimir Radić u svojoj knjizi također ukazuje na Perićevu institucionalnu odgovornost, posebno u kontekstu njegove odluke da Račiću ipak da riječ, unatoč tome što primjedbu na zapisnik nije bio formalno najavio. Radić ističe da nije precizirano tko je točno „prozvao“ Račića, kao i da nije jasno temeljem čega je zahtjev za riječ uopće odobren. Osim toga, Radić demantira tvrdnje tadašnje beogradske *Politike*⁴⁰ da je Perić bio izvan sabornice za vrijeme atentata, pozivajući se na činjenicu da je Perić formalno prekinuo sjednicu⁴¹ i da je bio u trenutku pucnja još uvijek prisutan u dvorani, napuštajući je u trenutku kada je ispaljen prvi metak.⁴²

Posebnu težinu ovoj interpretaciji daje Radićevo uvjerenje da je sam atentat bio politički organiziran, a da je Račić bio tek operativac u širem planu režimskih krugova povezanih s organizacijama poput Bele ruke, Crne ruke i slobodnoga zidarstva. U prilog tome navodi se i izjava kralja Aleksandra Karađorđevića britanskom listu *The Daily Telegraph*

38 Kulundžić, 1967, 350–363.

39 Isto, 370.

40 Uvidom u stenogram rasprave objavljen u *Politici* 21. lipnja 1928. nigdje nije navedeno da je Perić napustio sabornicu u vrijeme atentata. Isto navodi i Horvat, 1942, 339–340.

41 Međutim, Horvat, 1942, 389 ne navodi da je Perić prekinuo sjednicu.

42 Radić, 1931, 67.

da se radi o „izoliranom incidentu“, što je, prema Radiću, utjecalo na tijek istrage i suđenja.⁴³

Zanimljivo je da se vremenska dimenzija prekida sjednice i reakcije predsjedavajućeg različito interpretira. Primjerice, prema zapisima Vasilija Trbića, Perić je formalno prekinuo sjednicu u trenutku kada je Račić ispalio drugi metak, odnosno dok je već nišanio prema Radiću. Suprotno tome, *Saopćenje Kluba Seljačko-Demokratske* koalicije tvrdi da je Perić napustio predsjedničko mjesto bez riječi nakon što su zastupnici Bačinić i Pavlović skočili s upozorenjem pred njegov stol kada su primijetili da Račić drži pištolj u ruci.⁴⁴ Prema ovom dokumentu, Perić je još bio na izlazu iz prostorije kad je Pernar pogođen.

Sporna je i Perićeva pasivnost u danima prije samoga atentata. Naime, 19. lipnja 1928., opozicija je zatražila da se zastupnici Popović i Račić isključe sa sjednice zbog ranije izrečenih prijetnji ubojstvom, ali Perić na taj zahtjev nije reagirao. Dodatnu težinu sumnjama daje apel zastupnika Maštrovića, koji je tog dana eksplicitno upozorio da se priprema politički zločin.

U konačnici, kombinacija proceduralnih propusta, ignoriranja eksplicitnih prijetnji i formalne mogućnosti da spriječi govor Puniše Račića, učvršćuje interpretacije koje Perića pozicioniraju kao pasivnog, ali ne i neutralnog svjedoka događaja. Njegova uloga, kako sugerira i dio literature, pokazuje kako institucionalna pasivnost u kriznim trenucima može poprimiti značenje funkcionalne suodgovornosti za političko nasilje.⁴⁵

*Dragutin Jovanović Lune: pokušaj zaustavljanja
ili fingirana intervencija?*

Važno mjesto u analizi atentata na zastupnike Hrvatske seljačke stranke 20. lipnja 1928. godine zauzima zastupnik vladajuće Radikalne stranke Dragutin Jovanović, zvani Lune. Riječ je o političaru koji se u suvremenim izvorima i kasnijim analizama pojavljuje kao osoba koja je imala specifičnu ulogu u neposrednom kontekstu atentata. Već spomenuta prijetnja upućena zastupniku Ivanu Pernaru, prema kojoj mu je Jovanović rekao: „Ako te ne ubije Račić – ubit ću te ja!“⁴⁶, jasno sugerira

43 Radić, 1931, 68–69.

44 Isto, 63.

45 Isto, 64.

46 Isto.

da je Jovanović barem anticipirao razvoj događaja ili je čak bio dio šireg plana.

Navedeni iskaz potječe iz *Saopćenja Kluba Seljačko-Demokratske Koalicije o organiziranom umorstvu dne 20. lipnja u Beogradskom parlamentu*, u kojem se Jovanoviću eksplicitno pripisuje aktivno sudjelovanje u događaju. Dokument navodi da je Jovanović u trenutku pucnjave „stajao sa jedne strane strijeljanih, prateći zločin s pažnjom, koja je od svih uočena“, te da je „čisto prostor, držeći revolver u ruci“. ⁴⁷

Slične navode iznosi i Zvonimir Kulundžić, koji Jovanovića prikazuje kao svojevrsnog pomagača atentatoru Račiću, odnosno kao osobu koja je svojim ponašanjem i fizičkom prisutnošću omogućavala izvođenje zločina. Kulundžić piše da se Jovanović nalazio vrlo blizu Račića, te da je mogao imati funkciju zaštitara, odnosno tjelohranitelja, čime dodatno naglašava razinu potencijalne koordinacije između njih dvojice. ⁴⁸

Navedene optužbe nisu ostale samo na političkom planu. I u svjedočenjima suvremenika Jovanovićevo ponašanje izaziva sumnju. Tako, primjerice, Vasilije Trbić opisuje da su u trenutku kada je Račić stupio na govornicu, upravo Dragutin Jovanović i Dragan Bojović bili ti koji su sumnjivo promatrali situaciju, a Jovanović je navodno držao ruke na revolveru. ⁴⁹ Dodatno, zastupnik Stjepan Valjevac, svjedočeći o samom činu atentata, također potvrđuje da je Jovanović „čistio prostor“ između Račića i klupa Hrvatske seljačke stranke. ⁵⁰

Nadalje, Dušan Ivančević, zastupnik koji je bio prisutan u dvorani Narodne skupštine tijekom atentata, bilježi da je u trenutku kada je Račić izvadio revolver, uz desnu govornicu stajao Jovanović, također s revolverom u ruci. ⁵¹ S obzirom na takav splet svjedočanstava i komentara u historiografiji, jasno je da Dragutin Jovanović nije bio tek pasivni promatrač, nego osoba čije se djelovanje mora sagledavati u širem kontekstu političkom nasilja i atmosfere nekažnjivosti koja je prethodila atentatu. Nije nevažno naglasiti da su i Jovanović i Račić pripadali krugu političara i aktivista povezanih s ultranacionalističkim organizacijama, koje su imale čvrste veze s dvorskim i vladinim strukturama. Njihova pripadnost SRNAO-u i četničkim udruženjima dodatno pokazuje da atentat nije moguće promatrati samo kao individualni čin, već i kao

47 Isto.

48 Kulundžić, 1967, 363, 366.

49 Trbić, 1996, 232.

50 Kulundžić, 1967, 366.

51 Isto, 363.

izraz političkog nasilja koje je sustavno tolerirano i poticano od strane režima.

Liječenje i smrt Stjepana Radića: prijepori, šutnje i potencijal za nova istraživanja

U kontekstu neposrednih posljedica atentata, posebno mjesto zauzima pitanje zdravstvenoga stanja Stjepana Radića nakon ranjavanja. Radić je zadobio tešku prostrijelnu ranu u predjelu trbuha i odmah je bio podvrgnut operativnom zahvatu. Prema svjedočenju Vladimira Radića, u svojoj knjizi iznosi kako je Stjepan Radić iz male operacijske dvorane prenesen u veliku salu, gdje je operacija trajala oko petnaest minuta te je ocijenjena kao uspješna. Operaciju je izveo dr. Mile Kostić, profesor Beogradskog sveučilišta. Tijekom zahvata Radić je, prema navodima, pokazivao iznimnu pribranost i mirnoću, čak je i razgovarao s operaterima.⁵²

Dr. Kostić je novinarima *Politike* prenio i sljedeći operativni bilten: „Temperatura 38.1 a puls 116. Za sada stanje zadovoljavajuće. No g. Radić ima osim toga šećernu bolest, što može izazvati gnojenje rane i samo s te strane komplikacije mogu doći... Ja sam mu trbuh otvorio. Koliko sam mogao vidjeti crijeva nisu povrijeđena. Masna košuljica bila je povrijeđena, a unutra u trbuhu bilo je dosta krvi.“⁵³

U stručnoj literaturi ova je procjena potvrđena. Dejan Đokić navodi kako je Radić bolovao od dijabetesa, što je značajno utjecalo na proces oporavka.⁵⁴ Isto potvrđuje i Mira Kolar-Dimitrijević, istaknuvši da je bolest bila toliko izražena da je tijekom ministarskoga mandata negativno utjecala na njegovo ponašanje i komunikaciju. Kolar-Dimitrijević navodi i primjer iz 1928. kada mu je zastupnik Radović dobio uvredu da je „pijandura“, iako je, u stvarnosti, Radić loše izgledao zbog pogoršanja dijabetesa.⁵⁵

Svetozar Pribićević u svojim memoarima dodatno je pojasnio detalje operacije, navodeći da je tijekom zahvata Radić bio pri punoj svijesti i bez narkoze, dok je dr. Kostić izvadio crijeva iz trbušne šupljine kako bi ih pregledao. Radić je, prema Pribićeviću, „junački podnio“ taj iznimno zahtjevan medicinski zahvat.⁵⁶

52 Radić, 1931, 57.

53 Kralj posećuje ranjene poslanike u državnoj bolnici, *Politika* 25/7233, 1928, 4.

54 Đokić, *Zločin u skupštini*.

55 Kolar-Dimitrijević, 2018, 6, 11.

56 Pribićević, 1952, 63.

Unatoč teškoj dijagnozi i opasnoj rani, inicijalni oporavak tekao je ohrabrujuće. Marija Radić u članku *Zadnji dani predsjednika Radića* iznosi kako je masno tkivo zaustavilo metak, čime je spriječeno prodiranje u vitalne organe. Prema njezinim zabilježskama, Radić je bio u dobrom stanju, optimističan i svakodnevno sve vitalniji. Petog dana prestale su mu halucinacije, temperatura mu je padala, i iako su se liječnici pribojavali njegovog pulsa, najavljivali su mu izlazak iz bolnice. Radić je doista pušten iz bolnice 8. srpnja, a narod ga je svečano dočekao u Zagrebu. Desetak dana kasnije stanje mu se dodatno poboljšalo, što su potvrdili i pozvani liječnici.⁵⁷

Međutim, 23. srpnja počinju zdravstvene komplikacije. Radić doživljava reumatične bolove, nesanicu i slabiju probavu. Unatoč pogoršanju, i dalje je politički aktivan te održava sjednice i komunikaciju sa sudskim tijelima. U srijedu, 25. srpnja, zdravstveno stanje se dodatno komplicira: pojavljuju se nesvjestice, halucinacije, a premda se stanje privremeno stabiliziralo, Radić se naglo pogoršao nakon odlaska na rendgenski pregled. Od tada slijedi pad vitalnih funkcija, stalna nesanica i slab apetit. Njegovo je stanje liječnički konzilij 7. kolovoza opisao kao „ozbiljno, ali stabilno“, uz mogućnost naglog pogoršanja.⁵⁸

Stjepan Radić preminuo je 8. kolovoza 1928. prema izvješću dr. Hallea, koji je istaknuo da je smrt uslijedila naglo uslijed srčanog popuštanja, unatoč primjeni kisika i lijekova. Halle navodi da je neposredni uzrok smrti bila embolična opstrukcija arterije pulmonalis, izazvana trombozom u desnom srcu. Taj nalaz potvrđuje i prof. Jurak koji je obavio obdukciju.⁵⁹

O značaju zdravstvenoga stanja Radića kao političkog aktera govori i činjenica da su se uz njegov krevet okupljali najugledniji tadašnji liječnici, među kojima dr. Wenckenbach iz Beča i dr. Romberg iz Münchena. Čak je i operater dr. Kostić ostao u kontaktu kako bi pratio tijek oporavka. Posljednji dani donose i zanimljivo svjedočanstvo dr. Hallea o vlastitom stanju sličnom paralizi i halucinaciji, koje se dogodilo dok je bio u sobi pored Radićeve. Halle ovo iskustvo ne interpretira medicinski, ali ga bilježi kao zanimljiv fenomen, što je detaljnije opisano kasnije u ovom radu.⁶⁰

Važan izvor za razumijevanje zdravstvenoga stanja Stjepana Radića nakon atentata i neposredno uoči njegove smrti predstavlja

57 Radić, 1931, 97–99.

58 Horvat, 1942, 411.

59 Halle, 1997, 244.

60 Isto.

prikaz što ga donosi Rudolf Horvat, pozivajući se na izvješće skupine liječnika koji su nadzirali Radićevo liječenje. U njemu se izričito povezuje razvoj Radićeve zdravstvene komplikacije s ranom zadobivenom u atentatu i posljedičnom kirurškom intervencijom: „Kada se promotri zdravstveno stanje prije zadobivene ozljede i stanje nakon te ozljede i operacije, proizlazi, da se laka šećerna bolest, koja nije pokazivala nikakvih primjetljivih smetnja u drugim organima, naglo pogoršala poslije atentata; a srce, koje je do toga vremena radilo bez smetnje, pokazalo je odmah poslije atentata znakove naglog oslabljenja, te je konačno uslijed toga dovelo do smrti. Prema tomu je uzrok smrti u uzročnoj vezi sa zadobivenom ozljedom i uslijed iste potrebnom operacijom.”⁶¹ Takva interpretacija ukazuje na koincidenciju između psihofizičkoga šoka, ranjavanja i dekompenzacije kroničnih bolesti, ponajprije dijabetesa, koji je, iako prethodno klinički stabilan, očito znatno otežao oporavak i zakomplicirao postoperativni tijek.

Važan doprinos ovom pitanju dao je i Radićev osobni liječnik, ranije spomenuti Bruno Halle, koji je 1971. godine napisao sjećanja o posljednjim danima života svojega pacijenta, objavljena 1997. pod naslovom *Sjećanja na smrt Stjepana Radića*. U tom rukopisu Halle eksplicitno navodi kako je Radić 8. kolovoza 1928. preminuo od posljedica atentata. Iako je operativna rana uredno zacijelila, Halle bilježi niz medicinskih komplikacija koje su uslijedile zbog dijabetesa i oslabljene srčane funkcije. Liječenje je, prema njegovu zapisu, uključivalo inzulinsku terapiju i digitalis, uz strogo reguliranu dijetu. „Pacijent je uz dijetu od lijekova uglavnom dobivao inzulin zbog šećerne bolesti i preparate Digitalisa za srce. Hranu mu je priređivala i donosila njegova supruga.”⁶² Osobito se ističe podatak da je operaciju izveo dr. Kostić iz Beograda, koji je i poslije operacije povremeno pratio tijek oporavka. Zanimljiv je podatak da je Radićeva smrt uslijedila nakon iznenadne epizode teškoća u disanju i cijanotičnosti, a kao neposredni uzrok navodi se, kao što smo ranije istaknuli, embolijska opstrukcija arterije pulmonalis uslijed tromboze u desnom srcu.⁶³

Halleov rukopis sadrži i zanimljive elemente osobnog iskustva koji ilustriraju ozračje i napetost posljednjih dana Radićeva života. Opisuje jedan svoj san ili halucinaciju u kojoj je, u stanju između sna i jave, imao osjećaj ukočenosti i nemogućnosti kretanja, uz vizije povorke

61 Horvat, 1942, 413.

62 Halle, 1997, 244.

63 Isto, 246–247.

ljudi u sobi. Medicinska sestra koja ga je probudila navodno je rekla da je bio „blijed kao krpa, a oči su mu se jako rastvorene neobično caklile“. ⁶⁴ Iako Halle nije ponudio medicinsko tumačenje tog stanja, u suvremenim bi se terminima takvi simptomi mogli tumačiti kao epizoda *sleep paralysis* ili čak reakcija na kronični stres, ali i potencijalne posljedice (o)trovanja.

Posebno je intrigantan i povijesno znakovit slučaj s posmrtnim tretmanom Radićevih organa. U članku o političkoj kulturi i kultu Radića, Stipica Grgić navodi da su mu tijekom obdukcije izvađeni mozak i srce. Grgić piše da je možda riječ o gesti usmjerenoj prema eventualnim forenzičkim analizama zbog sumnje u trovanje, što bi uputilo na ozbiljnost tadašnjih političkih tenzija i nepovjerenje u službene verzije događaja. Ipak, vjerojatnije je da su organi bili pohranjeni za muzejske i memorijalne svrhe, što se uklapa u širi narativ mitologizacije Radićeve smrti i njegova simboličkog značenja za hrvatsku političku kulturu. ⁶⁵ Unatoč maloj vjerojatnosti stvarnog trovanja, otvoreno je ostavljeno pitanje sigurnosnih okolnosti u kojima se Radić nalazio i mogućih teorija zavjere koje su pratile njegov boravak u bolnici i smrt.

Zaključno, svi dostupni medicinski i historiografski izvori potvrđuju da je Radićeva smrt nastupila kao posljedica kompleksne kliničke slike u kojoj su se isprepleli izravna trauma, pogoršanje dijabetesa i embolijska komplikacija. No politički i simbolički značaj ovoga slučaja daleko nadilazi kliničke parametre i ostaje potencijalnim predmetom budućega proučavanja u okviru medicinskih znanosti.

Ideologizacija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini?

Pitanje autentičnosti i interpretacije zapisnika saslušanja Stjepana Radića nakon atentata u Narodnoj skupštini jedno je od ključnih mjesta u analizi načina na koji je politička elita manipulirala izvornim dokumentima u funkciji konstruiranja narativa. Prema dostupnim izvorima, danas su poznate najmanje tri različite verzije zapisnika Radićeva iskaza. Dvije od njih objavljene su tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), i to u različitim političko-publicističkim kontekstima, dok je treću verziju objavila Josipa Paver 1972. godine, pozivajući se na arhivsku građu iz fundusa Arhiva

⁶⁴ Isto, 248.

⁶⁵ Grgić, 2010, 732.

Hrvatske, koja je otkupljena od Radićeva sina.⁶⁶ Paver zapisnik smatra sadržajno najcjelovitijim i zaključuje kako je riječ o vjerojatnoj kopiji izvornika, iako nije potpisan ni parafiran. Njezina tvrdnja temelji se na lingvističkoj i stilističkoj analizi iskaza, za koji navodi da nedvojbeno odgovara Radićevu karakterističnom izražavanju.

Usporednom analizom navedenih verzija moguće je detektirati značajne razlike koje svjedoče o različitim interpretativnim, pa i ideološkim intervencijama u tekst zapisnika. Na primjer, u verziji objavljenoj u NDH-ovu časopisu *Danas* izostavljeno je ime Svetozara Pribićevića u pasusu u kojem Radić navodi: „Vukičevićev list »Jedinstvo« donio je početkom lipnja članak potpisan od svog urednika gdje se pozivlje, dokazuje i tvrdi, da je apsolutni državni interes, da se Stjepan Radić i Svetozar Pribićević ubiju.”⁶⁷ U verziji koju je objavila Josipa Paver, ime Pribićevića također je uvršteno, ali precrtano crvenom olovkom, što sugerira uredničku cenzuru. Time se ukazuje na mogući pokušaj da se ukloni aluzija na političku odgovornost srpskog političkog kruga bliskog beogradskom dvoru.

Slična manipulacija primjetna je i u kontekstu Radićeve tvrdnje o audijenciji Puniše Račića. U Paverinoj verziji navodi se da je Račić dva mjeseca prije atentata bio na dvosatnoj audijenciji, no bez navođenja sugovornika. Međutim, u verzijama objavljenim u *Danas* i kod Rudolfa Horvata eksplicitno se dodaje da se audijencija dogodila „kod kralja Aleksandra”. Kod Paver je naknadno nadopisano da se audijencija odnosi na kralja⁶⁸, što pokazuje kako su različite verzije iskaza dopunjavane u skladu s ideološkim potrebama – u ovom slučaju da se implicira izravna ili barem moralna odgovornost kralja za atentat.

Posebno značajno pitanje tiče se odnosa Radića prema Puniši Račiću prije atentata. Naime, u Paverinoj verziji zapisnika zabilježeno je da je Radić, unatoč sumnjama u izbornu regularnost, bio za to da se ovjeri Račićev mandat u Skupštini.⁶⁹ Ova izjava u potpunosti izostaje u Horvatovoj verziji, što može ukazivati na pokušaj da se umani Radićeva prethodna spremnost na institucionalnu suradnju i da se pojača opreka između njega i atentatora.

Najmarkantniji primjer manipulacije nalazi se u etnopolitičkom kodiranju atentata. Paverin tekst, iako aludira na pripremljenost pojedi-

66 Paver, 1972, 165–166.

67 Isto, 172.

68 Isto, 173.

69 Isto, 174.

nih zastupnika i žandarma na oružani obračun, ostaje unutar šireg političkog rječnika („zastupnici S.D. koalicije“, „prečani“), dok verzije objavljene u NDH otvoreno etniziraju nasilje, koristeći formulacije poput „svi zastupnici hrvatskoga naroda“ (Horvat) ili „opći pokolj svih Hrvata u skupštini“ (*Danas*). Ovdje je jasno vidljiva ideološka instrumentalizacija povijesnog dokumenta, kojom se pokušava oblikovati narativ o sustavnom srpskom nasilju nad Hrvatima kao kolektivitetom.⁷⁰

Kritičkom usporedbom triju verzija zapisnika može se zaključiti kako je politički kontekst u kojem su pojedine verzije objavljene odigrao ključnu ulogu u oblikovanju sadržaja. Verzije objavljene u NDH-u, vremenu koje je snažno obilježeno propagandnim diskursom, koriste atentat kao sredstvo za jačanje narativa o srpskoj prijetnji i opravdanje tadašnjeg režima. Paverina verzija, iako također nosi uredničke intervencije, u većoj mjeri čuva sadržajnu cjelovitost i predstavlja vrijedan izvor za rekonstrukciju Radićeva svjedočenja i za znanstvenu analizu političkih okolnosti koje su dovele do atentata. Radikalnost ideoloških reinterpretacija atentata i Radićeve političke simbolike vidljiva je i u suvremenom kontekstu, primjerice u činjenici da je u okupiranom Vukovaru 1992. godine Ulica Stjepana Radića preimenovana u Ulicu Puniše Račića, čime je simbolički izvršena potpuna inverzija žrtve i počinitelja u prostoru javnoga pamćenja.

Ova analiza pokazuje koliko je važno interdisciplinarno pristupiti povijesnim dokumentima – kombinirajući historiografske, filološke i političko-komunikacijske metode – kako bi se razotkrile slojevite manipulacije i konstruirani narativi. Istodobno, ova studija slučaja ilustrira kako selektivno objavljivanje, prepravljanje i komentiranje povijesnih izvora može oblikovati kolektivno pamćenje i legitimirati političke projekte.

Kultura sjećanja i pitanje groba Stjepana Radića

Kultura sjećanja u suvremenoj historiografiji ne obuhvaća isključivo memorijalne spomenike, nazive ulica i javne komemoracije, već i mjesta posljednjeg počivališta povijesno važnih pojedinaca. Grobovi političkih lidera, osobito onih koji su ostavili dubok trag u nacionalnoj povijesti, često postaju mjesta simboličke artikulacije kolektivnoga identiteta, sjećanja i ideološke interpretacije prošlosti.⁷¹ U tome smislu, grob Stjepana Radića i drugih lipanjskih žrtava na Mirogoju – zajedno s

⁷⁰ Isto, 175.

⁷¹ Assmann, 1999, 5–7; Heller, 2001, 139–142.

grobnicom supruge Marije Radić te nekolicine istaknutih dužnosnika Hrvatske seljačke stranke – ima višestruko značenje: funkciju posljednjeg počivališta, funkciju političkoga spomen-obilježja te funkciju prostora ritualne komunikacije između prošlosti i sadašnjosti.

Sprovod Stjepana Radića, održan u kolovozu 1928., bio je jedan od najmasovnijih i najemotivnijih javnih pogreba u hrvatskoj povijesti. U narativu kolektivnog pamćenja ušao je kao izraz opće narodne tuge, ali i kao manifestacija političke solidarnosti i otpora prema centralističkoj beogradskoj vlasti.⁷² Grob Stjepana Radića tijekom desetljeća ostao je mjesto hodočašća, osobito u vrijeme obilježavanja obljetnica njegove smrti.⁷³ Međutim, analiza konkretne materijalne situacije groba pokazuje da njegova simbolička važnost nije uvijek bila praćena primjerene institucionalne ili državne skrbi.

U svojoj poznatoj monografiji, publicist i povjesničar Zvonimir Kulundžić posebno piše o zapuštenosti Radićeva groba u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Kulundžić je sredinom 1968. godine fotografirao nadgrobno obilježje na mirogojskim arkadama i ukazao na to da je ono u stanju neodržavanosti: slova na spomen-ploči bila su otpala, ploča oštećena, a cjelokupan prostor groba ostavljao je dojam zapuštenosti, neprimjerene značaju osobe koja je ondje pokopana.⁷⁴ Kulundžićevi napisi i javne intervencije u tom su razdoblju snažno doprinijeli pokretanju javne akcije uređenja grobnoga mjesta.⁷⁵

U ljeto 1968. provedena je restauracija groba, pri čemu je posebno istaknuto postavljanje biste Stjepana Radića kao nadgrobnog spomenika. Ipak, valja primijetiti da je konačno rješenje bilo bitno skromnije u odnosu na ono što je Kulundžić zagovarao. On je, naime, zahtijevao monumentalniji i umjetnički zahtjevniji memorijal koji bi dostojnije obilježio političku i nacionalnu ulogu Stjepana Radića u hrvatskoj povijesti. Njegove su inicijative, kako sam piše, nailazile i na određene otpore, što otvara pitanje je li riječ bila samo o urbanističko-umjetničkom pitanju, ili i o suptilnim ideološkim otporima prema afirmaciji Radićeve političke ostavštine u socijalističkom kontekstu.⁷⁶

72 Biondich, 2000, 248–251.

73 Isto, 255–256.

74 Kulundžić, 1971, 54–55.

75 Isto, 59.

76 Isto, 63.

U tom je smislu priča o Radićevu grobu simptomatična za šira pitanja kulturne i političke memorije u socijalističkoj Jugoslaviji. Kulundžićeva nastojanja da se Radićev grob uredi ne mogu se promatrati samo kao pitanje građanske inicijative ili pietetne geste, nego i kao borba za pravo na sjećanje koje nije u cijelosti kontrolirano od strane režimske interpretacije prošlosti. Očigledno je da su grobna mjesta političkih vođa – pogotovo onih koji nisu pripadali hegemonijskom diskursu – nerijetko postajala točke napetosti između povijesnog značenja i institucionalnog zaborava.

Zaključak

Atentat počinjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine, u kojem su ubijeni i ranjeni hrvatski zastupnici iz redova Hrvatske seljačke stranke, a nakon kojega je uslijedila i smrt vođe stranke Stjepana Radića, predstavlja jedan od najpotresnijih i najviše politiziranih događaja u hrvatskoj i jugoslavenskoj političkoj povijesti. Ovaj čin nasilja nije bio samo politički zločin, nego i duboki simbol sistemskog nerazumijevanja, nasilne centralizacije i poraza pokušaja demokratskog dijaloga u prvoj jugoslavenskoj državi.

Analizom različitih interpretacija i izvora o atentatu, njegovim akterima, prijemcima u vezi s liječenjem i smrću Stjepana Radića, kao i kasnijim pokušajima ideološkog tumačenja i manipulacije tim događajem, u ovome je radu pokazano kako historiografska i politička obrada ovoga atentata još uvijek nije iscrpljena, niti je konsenzualna. Suprotno tomu, riječ je o događaju koji se i dalje koristi za učvršćivanje određenih identitetskih narativa, političkih mitologema i kulturnih obrazaca pamćenja.

Novi doprinos ovoga rada očituje se u komparativnoj analizi triju ključnih pristupa odgovornosti za atentat: onih koji atentat promatraju kao individualni čin političkoga ekstremizma (primjerice kod Mire Kolar-Dimitrijević), onih koji u njemu vide širi državni projekt eliminacije hrvatskoga vođe (Vladimir Radić, Zvonimir Kulundžić), te onih koji kroz analizirane izjave, zapisnike i interpretacije otvaraju prostor za hipotezu o sustavnoj političkoj organizaciji atentata iz samoga vrha režima. U svim tim pristupima razvidan je izostanak jednoznačnoga zaključka, ali

je istodobno očita i snažna potreba da se događaju pripiše strukturirana i ideološki motivirana pozadina.

Osobit znanstveni izazov predstavlja i pitanje autentičnosti dokumentacije vezane uz Radićevo saslušanje, njegovu medicinsku skrb te nejasnu institucionalnu reakciju na smrt osobe koja je bila simbol demokratskoga i nenasilnog otpora unitarističkoj politici. Nedostatak javne obdukcije, nepostojanje neovisnoga liječničkog izvješća i općenita šutnja državnih vlasti u danima nakon Radićeve smrti dodatno su pojačali sumnje i otvorili prostor za politizaciju narativa. U kontekstu znanstvene rekonstrukcije, ovaj rad upućuje na potrebu korištenja ne samo političko-historiografskih metoda, već i interdisciplinarnih pristupa koji uključuju političku antropologiju, medicinu i kulturološku analizu diskursa.

Osim analize samog čina atentata i njegove neposredne političke posljedice, rad je ukazao i na važnost materijalnih manifestacija kulture sjećanja – u prvom redu kroz osvrt na stanje Radićeva groba. Zapuštenost, neoznačenost i institucionalna nebriga za mjesto počinka političkoga vođe svjedoče o dugotrajnom zanemarivanju hrvatskoga političkog nasljeđa u jugoslavenskom kontekstu. Ovdje se otvorilo važno pitanje odnosa države prema simboličkim prostorima pamćenja i selektivnosti komemorativne prakse.

Znanstveno i metodološki gledano, ovaj rad potvrđuje kako povijesni događaji visoke emocionalne i političke nabijene vrijednosti zahtijevaju višestruko čitanje – uključujući analizu izvora, diskursa, simboličkih praksi, institucionalnih reakcija i narativa koji se formiraju tijekom vremena. Atentat i smrt Stjepana Radića nisu samo prošlost, nego i procesi s dugim trajanjem u političkom pamćenju, školskim kurikulumima, kolektivnim identitetima i kulturnim reprezentacijama.

Na temelju svega prikazanog, može se zaključiti da je atentat u Narodnoj skupštini simbol jednog sustava koji nije mogao izdržati pluralizam mišljenja, nacionalnu raznolikost ni ravnotežu političkih snaga. Smrt Stjepana Radića nije samo biografski završetak jednoga izuzetnog političkog djelovanja, već i početak jednog mitologiziranog poglavlja hrvatske političke povijesti koje ni danas nije zatvoreno. U tom smislu atentat iz lipnja 1928. može se sagledati i kao kulminacija procesa započetih još 1918., u kojima je političko nasilje postalo prihvatljiv ob-

lik borbe, a radikalski režim u opozicijskim vođama poput Radića i Pribićevića vidio je dugoročnu prijetnju svojoj hegemoniji.

Upravo zato ova tema ostaje otvorena za daljnja znanstvena istraživanja: kako u arhivskome smislu – kroz mogući pronalazak novih izvora – tako i u interpretacijskom smislu, kroz revalorizaciju kulturnih i političkih procesa koji su uslijedili nakon lipnja 1928. Ovaj rad želi tome pridonijeti – ne presudama, nego pitanjima. Ne mitovima, nego analizom. Ne završetkom, nego nastavkom znanstvenoga dijaloga. Način na koji kolektivno tumačimo i interpretiramo atentat na Stjepana Radića pokazuje ne samo kako se oblikuje nacionalna memorija, već i kako se kroz historiografiju artikuliraju suvremene političke i identitetske tenzije.

Conclusion

The assassination committed in the Belgrade National Assembly on June 20, 1928, in which several Croatian representatives from the Croatian Peasant Party were killed and wounded - and which was followed by the death of the party's leader, Stjepan Radić - represents one of the most shocking and politically charged events in Croatian and Yugoslav political history. This act of violence was not only a political crime but also a profound symbol of systemic misunderstanding, violent centralization, and the failure of democratic dialogue in the first Yugoslav state.

By analyzing various interpretations and sources about the assassination, its perpetrators, the controversies surrounding Stjepan Radić's treatment and death, as well as later ideological interpretations and manipulations of the event, this paper demonstrates that the historiographical and political treatment of the assassination remains neither exhausted nor consensual. On the contrary, it continues to serve as a means of reinforcing certain identity narratives, political mythologies, and cultural patterns of remembrance.

The new contribution of this study lies in its comparative analysis of three key approaches to the question of responsibility for the assassination: those that view it as an individual act of political extremism (as in the works of Mira Kolar-Dimitrijević); those that interpret it as part of a broader state project to eliminate the Croatian leader (Vladi-

mir Radić, Zvonimir Kulundžić); and those that, through the analysis of testimonies, minutes, and interpretations, open the possibility of a systematic political organization of the attack orchestrated by the regime's upper ranks. Across all these perspectives, the absence of a definitive conclusion is evident, yet so too is the strong need to ascribe to the event a structured and ideologically motivated background.

A particular scholarly challenge lies in assessing the authenticity of the documentation related to Radić's interrogation, his medical care, and the ambiguous institutional response to the death of a man who had become a symbol of democratic and non-violent resistance to unitarist politics. The lack of a public autopsy, the absence of an independent medical report, and the general silence of state authorities in the days following Radić's death further deepened suspicions and opened space for the politicization of the narrative. In the context of scholarly reconstruction, this paper points to the need for an interdisciplinary approach that combines political historiography with political anthropology, medical history, and cultural discourse analysis.

Beyond the analysis of the assassination itself and its immediate political consequences, the paper also highlights the importance of material manifestations of the culture of remembrance - most notably through an examination of the condition of Radić's grave. The neglect, lack of marking, and institutional indifference toward the resting place of this political leader testify to the long-standing disregard of Croatian political heritage within the Yugoslav context. This raises an important question about the state's relationship to symbolic spaces of memory and the selectivity of commemorative practices.

From a scientific and methodological standpoint, this research confirms that historical events of high emotional and political intensity require multiple readings - including analyses of sources, discourse, symbolic practices, institutional reactions, and evolving narratives over time. The assassination and death of Stjepan Radić are not merely episodes of the past but enduring processes within political memory, school curricula, collective identities, and cultural representations.

Based on all of the above, it can be concluded that the assassination in the National Assembly symbolizes a system unable to sustain pluralism of thought, national diversity, or a balance of political power.

The death of Stjepan Radić is not merely the biographical end of an extraordinary political life, but also the beginning of a mythologized chapter in Croatian political history that remains open to this day. In this sense, the June 1928 assassination can be seen as the culmination of processes that began as early as 1918 - processes in which political violence became an acceptable form of struggle, and the Radical regime perceived opposition leaders such as Radić and Pribićević as long-term threats to its hegemony.

For these reasons, this topic remains open to further scholarly inquiry both archival, through the potential discovery of new sources, and interpretative, through the re-evaluation of the cultural and political processes that followed June 1928. This paper seeks to contribute to that effort - not through verdicts, but through questions; not through myths, but through analysis; not through closure, but through the continuation of scholarly dialogue. The way we collectively interpret and understand the assassination of Stjepan Radić reveals not only how national memory is shaped, but also how historiography articulates contemporary political and identity tensions.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- HR-HDA-1361/AI-1, Analitički inventar zbirke HR-HDA-1361, *Cenzura i zabrana tiska: 1913–1941: (Grupa XVIII)*.
- „Kralj posećuje ranjene poslanike u državnoj bolnici“, *Politika* XXV/7233, 21. juna 1928, Beograd.
- „Ubistvo Pavla Radića i dr. Basaričeka: Narodni poslanik Puniša Račić ubija iz revolvera dr. Basaričeka i Pavla Radića. — Teško su ranjeni g. dr. St. Radić, dr. Pernar i Grandža. — Puniša Račić se sâm predao policiji“, *Politika* XXV/7233, 21. juna 1928, Beograd.
- Halle, Bruno. „Sjećanja na smrt Stjepana Radića“, *Historijski zbornik* 1/50, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1997, 243–248.
- Horvat, Rudolf. *Hrvatska na mučilištu*. Kulturno-historijsko društvo Hrvatski rodoljub, Zagreb 1942.

- Paver, Josipa. „Još jedna verzija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1/4 Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1972, 165–177.
- Pribićević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra*. Prosveta, Beograd 1952.
- Radić, Vladimir. *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931*. Pariz, bez god. (1931.?).

Literatura

- Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, C. H. Beck, München 1999.
- Đokić, Dejan. *Zločin u skupštini*, <https://pescanik.net/zlocin-u-skupstini/> (31. 5. 2025).
- Grgić, Stipica. „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928–1934).“ *Časopis za suvremenu povijest* 3/42, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, 723–748.
- Heller, Agnes. „Cultural Memory, Identity and Civil Society“, *International Politics and Society* 11/2001, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin 2001, 139–142.
- Janjatović, Bosiljka. „Hrvatska 1928–1934. godine: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“, *Povijesni prilozi* 13/13, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1994, 219–244.
- Janjatović, Bosiljka. *Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo: 1889–1928*, Dom i svijet, Zagreb 2003.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Višestruki razlozi atentata na vođu HSS-a Stjepana Radića 1928. godine (U povodu obilježavanja 90-godišnjice atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu).“ *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 1/20, Povijesno društvo Križevci, Križevci 2018, 5–15.
- Kulundžić, Zvonimir. „O vezama frankovaca i radikala od god. 1918. do 1941.“ *Historijski zbornik* 1–4/17, Društvo za hrvatsku povijesnicu, Zagreb 1964), 311–317.
- Kulundžić, Zvonimir. *Atentat na Stjepana Radića*. Stvarnost, Zagreb 1967.

- Kulundžić, Zvonimir. *Živi Radić. Uoči stote obljetnice rođenja hrvatskog velikana*. Nezavisno autorsko izdanje 1971.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P. I. P. Pavičić, Zagreb 1999.
- Perović, Latinka. *Ubistvo Radića*, <https://pescanik.net/ubistvo-radica/> (14. 2. 2025).
- Rašeta, Boris. *Teško ime Puniša*, <https://www.portalnovosti.com/teko-ime-punisa/> (28.5.2025).
- Šehić, Nusret. *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971.
- Trbić, Vasilije. *Memoari*, knjiga 2, BIGZ, Beograd 1996.

PRIKAZI I OSVRTI

MADŽIDA MAŠIĆ, *RUKOPISNE ZBIRKE NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U FRANJEVAČKIM SAMOSTANIMA, MEDRESAMA I TEKIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI*, UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2024 STR. 251.

Uzimajući u obzir svakodnevicu u kojoj živimo i djelujemo pisanje, izdavanje i štampanje knjiga u trećoj deceniji 21. vijeka u bosansko-hercegovačkoj zbilji je jedan zaista odvažan i hrabar poduhvat. S obzirom na to da se ovdje nudi prikaz jedne konkretne publikacije, izostavit ćemo dublju analizu uzroka i okolnosti koje doprinose toj složenosti, budući da bi nas takva rasprava odvela u drugom pravcu. Na jedan smjeli poduhvat pisanja i objavljivanja knjige odvažila se i Madžida Mašić, turkologinja, viša naučna saradnica na Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu. Iako po zvanju turkologinja, Mašić je napisala knjigu o orijentalnim rukopisnim zbirkama na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku pod nazivom *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini*. Izdavač knjige je Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Ova knjiga, kako to u uvodnom dijelu autorica ističe, je rezultat rada na istoimenom istraživačkom projektu koji je rađen na Orijentalnom institutu u periodu 2018–2023. godine (str. 10). Struktura knjige, kako je naznačeno već u njenom naslovu, organizirana je u tri tematske cjeline: orijentalni rukopisi u franjevačkim samostanima, rukopisni fondovi u bosanskohercegovačkim medresama, te rukopisne zbirke u tekijama (str. 10–12). Svaka od navedenih cjelina dodatno je razrađena kroz niz poglavlja i potpoglavlja, čime se omogućuje sistematski pristup predmetu istraživanja. Autorica ističe da je cilj studije bio da se objedini i sistematizira dosadašnji rad na ovoj kompleksnoj temi.

Kao što je već naprijed istaknuto u prvom dijelu knjige (str. 19–87) Mašić je obradila orijentalne rukopise koji se čuvaju u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini, a to su: Arhiv Franjevačke provincije u Mostaru, Franjevački samostan u Fojnici, Franjevački samostan Petrićevac, Arhiv Franjevačkog samostana Gorica – Livno / Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, Profesorska knjižnica Franjevačke gimnazije u Visokom i Muzej Franjevačkog samostana Tolisa Vrata Bosne. U ovom dijelu knjige autorica se koristila objavljenim katalogima, člancima, monografijama, kao i sa dva neobjavljena kataloga. Jedan je napisao Hivzija Hasandedić istraživač orijentalne baštine Hercegovine, a drugi isto Hasandedić u koautorstvu sa Šabanom Zahirovićem. U

poglavlju koji se odnosi na rukopise Arhiva Franjevačke provincije u Mostaru, autorica je ponudila i tabelarni prikaz rječničke građe gdje navodi naslov djela, autora, signaturu i podatke o prepisu. Arhiv Franjevačke provincije u Mostaru, prema ovome, ima ukupno 9 rukopisa među kojima su perzijsko-turski, arapsko-turski, arapsko-perzijsko-turski, i tursko-bosanski rječnici (str. 31–32). U ovom poglavlju autorica je u tabelarnom obliku objavila i katalog orijentalnih rukopisa Arhiva Franjevačke provincije u Mostaru koji je sačinio Hivzija Hasandedić (str. 33–61) i koji do sada nije bio objavljivan. U napomenama je navedeno da je Hasandedić naslove djela pisao arapskim pismom, a autorica je intervencijom iste transkribirala po DMG sistemu transkripcije. Ovaj katalog sadrži popis 338 orijentalnih rukopisa. U tabeli je naveden redni broj, broj signature, naslov djela / opis djela, prepisivača / vlasnika. Budući da Hasandedić nije identificirao svako djelo, autorica je u fusnotama ponudila identifikaciju nekih djela, koliko je bilo moguće, a u nekim fusnotama je dala i neka dodatna pojašnjenja u vezi određenih djela. Na ovaj način je Mašić nastojala da upotpuni Hasandedićev katalog, koji do sada nije bio objavljivan i nije bio poznat široj javnosti. Na ovom mjestu će mnogi postaviti pitanje istraživačke korektnosti i da li je ispravno bilo katalog priređen od strane drugog autora inkorporirati u svoju knjigu i prisvojiti svu eventualnu citatnost i autorska prava za spomenuti katalog. Možda je bolja opcija bila da je autorica u zasebnom članku u naučnom časopisu kao vid građe ili posebnog priloga priredila Hasandedićev katalog.

U poglavlju o rukopisima u *Franjevačkom samostanu u Fojnici* autorica nije dala puno informacija (str. 62–65). Osnovni izvor za pisanje je *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*.¹ U poglavlju o rukopisima u samostanu Petrićevac autorica ističe da se tu nalazi nekoliko značajnih rukopisa (str. 65–68). Autorica u poglavlju *Arhiv Franjevačkog samostana Gorica – Livno / Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno* navodi da se u pomenutom samostanu čuva 18 orijentalnih rukopisa; 11 na arapskom, a 7 na turskom jeziku. Pored *Kataloga* Boškova, kao izvor koristi neobjavljeni popis koji su uradili Hivzija Hasandedić i Šaban Zahirović. Ovaj neobjavljeni katalog autorica nije objavila niti je navela dodatne informacije o istom (str. 68–70). U poglavlju *Profesorske knjižnice Franjevačke gimnazije u Vi-*

1 Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja XV, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1988.

sokom, Mašić navodi da se tamo nalazi 89 orijentalnih rukopisa. Od tih 89 rukopisa; 54 rukopisa su na arapskom, 31 na turskom, a po dva rukopisa su na perzijskom i bosanskom jeziku. Izvor za ove tvrdnje je ranije pomenuti *Katalog* Boškova – važan bibliografski resurs. U ovom poglavlju je takođe ukazano na značaj dva rukopisa čiji su autori sa područja Bosne i Hercegovine (str. 70–73). U poglavlju o rukopisima Franjevačkog samostana Tolisa Vrata Bosne autorica navodi da isti posjeduje rukopisnu građu na orijentalnim jezicima, ali da ista nije inventarisana, te se rad na rukopisima tek očekuje u budućnosti (str. 73–74). U završnom dijelu knjige koji se odnosi na franjevačke samostane autorica navodi da je nastojala „sistematski predstaviti rukopisnu građu na orijentalnim jezicima koja se i danas brižno čuva u fondovima bosanskohercegovačkih samostana i skrenuti pažnju na ove ustanove kao važnu kariku u očuvanju i prezentiranju vrijednosti i značaja pisane baštine na orijentalnim jezicima“ (str. 74). Kao dodatak ovom dijelu knjige ponuđen je i tabelarni prikaz bosanskohercegovačkih prepisivača rukopisa u samostanskim zbirkama. U tabelama se nalazi 71 prepisivač. Glavni izvor za ove tabele je knjiga Muhameda Ždralovića *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima: kronološki pregled*, II. Neke podatke u tabelama autorica je nadopunila novijim saznanjima u fusnotama.

U drugom dijelu knjige predstavljeni su fondovi rukopisnih zbirki u medresama. Tu imamo podatke o: biblioteci Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu (str. 96–99), biblioteci Sim-zade (Đumišića) medrese u Sarajevu (str. 99–107), biblioteci Musafi medrese u Banjoj Luci (str. 107–108), biblioteci Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku (str. 109–141), biblioteci medrese Mehmed-paše Kukavice (str. 141–145), biblioteci Sultan Ahmedove (str. 146–159) medrese u Zenici, biblioteci medrese u Visokom (str. 150–152). Ovaj dio sadrži i poglavlje o fondu biblioteke Karađoz-begove medrese u Mostaru (str. 152–156) sa osvrtom na fond biblioteke Derviš-paše Bajezidagića (str. 156–157), biblioteke medrese darus-seade Ahmed-age (str. 158–161) i biblioteke medrese Ibrahim-paše Počiteljca (str. 161–163). U drugom dijelu knjige su i poglavlja o fondovima Biblioteke Memišah-begove medrese u Foči (str. 163–164), Osman-kapetanove medrese u Gračanici sa fondovima, Svirac medrese u Gradačcu i Zvorničke medrese (str. 164–173), te rukopisi biblioteke medrese Reis Ibrahim ef. Maglajlića (str. 174–179). Osim fonda rukopisa Biblioteke medrese Reis Ibrahim ef. Maglajlića, te jednog dijela fonda Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku, svi ostali fondovi su danas pohranjeni u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Kao što

je autorica navela u uvodnom dijelu, ovi fondovi nisu više zasebni fondovi rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (str. 10–11). Ipak, važno je napomenuti da se u većini do sada objavljenih kataloga ove biblioteke navodi porijeklo rukopisa, odnosno njihova prethodna vlasnička provenijencija. Tako se, na primjer, u pojedinim slučajevima eksplicitno ističe da su određeni rukopisi potekli iz biblioteke Fezije medrese. Autorica je za sve, osim za rukopisne fondove Musafi medrese u Banjoj Luci i Biblioteke medrese u Visokom pripremila i tabelarni prikaz gdje daje redni broj, signaturu, naziv djela, autora i bilješku. Iako to nije na svim mjestima navedeno, jasno je da su za ovaj dio knjige osnovni izvor već objavljeni katalozi i ostala literatura o ovim fondovima kao što je 18 kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, radovi Alije Bejtića, kao i radovi istaknutih istraživača poput Muhameda Emina Dizdara, Mustafe Jahića, Hase Popare i drugih.

U fokusu trećeg dijela knjige su fondovi orijentalnih rukopisa bosanskohercegovačkih tekija (str. 180–201). U ovom dijelu su poglavlja o rukopisnim fondovima: Hadži Sinanove tekije (str. 182–194), tekije Mesudija u Kačunima (str. 195–200) i tekije Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića (str. 201–204). Mašić zapaža da tekije nisu imale svoje zasebne biblioteke, pa je njihove biblioteke prikladnije nazivati zbirkama ili knjižnim fondovima. Dalje navodi da su od svih tekija danas dostupne informacije samo o fondovima Hadži Sinanove tekije / Silahdar Mustafa-pašine tekije u Sarajevu, tekije Mesudije u Kačunima i tekije Ali-paše Rizvanbegovića (str. 182). Autorica navodi da se rukopisni fond Hadži Sinanove tekije danas čuva u Arhivu grada Sarajeva, gdje je prebačen 1959. godine (str. 183). Izvor za valorizaciju fonda rukopisa ove biblioteke je uglavnom *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* svezak 4, koji je obradio Ahmed Zildžić, a izdao Histo-rijski arhiv Sarajevo u Sarajevu 2023. godine. Rukopise Hadži Sinanove tekije Mašić je klasificirala prema primarnim i sekundarnim oblastima. U primarne oblasti autorica je ubrojila sufizam i različite islamske discipline. U sekundarne discipline ubrojila je gramatiku, leksikografiju i medicinu jer je tekija bila mjesto gdje su se liječila duševna oboljenja (str. 186). Posebno je vrijedno ovdje istaći opažanje autorice da se u fond rukopisa Hadži Sinanove tekije ne nalaze djela velikih perzijskih klasika i Rumijeve Mesnevijske (str. 189). Autorica je rukopise ove tekije valorizirala u skladu s njenim duhovnim kontekstom, naglašavajući značaj koji takvi tekstovi imaju za islamsku, tačnije sufijsku duhovnost.

Na kraju poglavlja se osvrnula i na prepisivače i prepisivačku djelatnost. Mnoga djela iz ove tekije su prepisana u Bosni, a među prepisivačima se nalaze i šejhovi. Kada je riječ o fondu rukopisa Mesudije prema internom popisu, koji je ustupljen autorici, zbirka sadrži 108 rukopisnih kodeksa (str. 195). U tabelarnom prikazu autorica je podijelila rukopise po disciplinama, a to su: teološko-pravne, jezičke, filozofske, logičke discipline, književnost, biografija i životopisi, razno, tradicija Poslanika Muhameda, i jedan defter po nazivom *Defter-i Stolas*. U poglavlju o biblioteci tekije Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića autorica se nije puno osvrnula na sadržaj i raznovrsnost rukopisa. Uz informacije da se jedan rukopis iz ovog fonda danas nalazi u Arhivu Hercegovine u Mostaru i da su ostali rukopisi ove tekije prenešeni u biblioteku Karađoz-begove medrese, a dalje 1950. godine u Gazi Husrev-begovu biblioteku, data je i tabela. Tabelarni prikaz urađen je tako da je Mašić dala signaturu, naziv djela, autora, bez napomena u fusnotama. Iako to autorica nije navela, sasvim je jasno da su svi rukopisi navedeni u tabelarnom prikazu već obrađeni u *Katalogima* koje je izdala Gazi Husrev-begova biblioteka.

U zaključku autorica navodi da ova studija sistematski prikazuje rukopisne zbirke na arapskom, turskom i perzijskom jeziku koje se čuvaju u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini, ističući njihovu tematsku raznovrsnost i obrazovnu funkciju. Dalje ističe da je poseban naglasak stavljen na prisustvo domaćih autora i prepisivača, kao i potrebu za stručnom katalogizacijom i digitalizacijom, kako bi se očuvala i valorizirala ova kulturna baština. Projekt ima za cilj objediniti podatke o rukopisima kao jedinstvenu tačku pristupa, doprinoseći očuvanju identiteta i tradicije svih zajednica koje baštine ovu pisanu ostavštinu (str. 205–208).

Na kraju knjige, nakon zaključka, je vrlo značajan popis, a to je popis autografa i djela bosanskohercegovačkih autora u rukopisnim zbirkama samostana, medresa i tekija u Bosni i Hercegovini. Nakon popisa literature, u kojem nedostaju neki radovi i knjige koji su citirani u fusnotama, ponuđeni su indeks naslova rukopisnih djela u predmetnim zbirkama i indeks imena autora i prepisivača rukopisnih djela.

Uz već ranije navedena neka opažanja, ne možemo, a da ne uputimo nekoliko dobronamjernih kritika u konstruktivnom duhu. Naime, iako autorica u uvodu ističe da je cilj studije sagledavanje aktuelnog stanja rukopisnih zbirki i njihova komparacija s prijeratnim stanjem (str. 12), u tekstu izostaje jasna prezentacija novog činjeničnog stanja. Ovo

je posebno važno s obzirom na potrebu za rekapitulacijom stanja nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, koju autorica sama naglašava. Takav pristup bi dodatno obogatio vrijednost studije, te otvorio prostor za ozbiljnija terenska i arhivska istraživanja.

U ovoj knjizi prepoznaje se prvenstveno valorizacija već ranije objavljenih kataloga i popisa rukopisnih zbirki, bez jasnog obrazloženja metodološkog okvira kojim su odabrane upravo te zbirke. Istina, u poglavlju o samostanima navedeno je da samostani u Kraljevoj Sutjesci i Kreševu ne posjeduju orijentalne rukopise, već samo arhivsku građu na osmanskoturskom jeziku. Takođe, u poglavlju o tekijama navedeno je da su to jedine tekije čija je rukopisna građa do danas sačuvana. No, ostaje nejasno da li su orijentalne rukopise ikada posjedovali i drugi franjevački samostani, poput onih u Tuzli ili na Plehanu. Slično, nije razjašnjeno na osnovu koje metodologije su isključene biblioteke ostalih medresa u Bosni i Hercegovini, niti da li su takve biblioteke postojale u medresama poput Čačak medrese u Brčkom ili u medresi u Bosanskoj Gradišci. Ovo su samo neki primjeri selektivnog pisanja o rukopisnim zbirkama. Isto tako moramo istaći da su zbirke koje je autorica uzela u fokus predstavljene neobjašnjenom selektivnom metodom. U nekim zbirkama neka djela uopšte nisu navedena. Ukoliko su neka djela tokom vremena nestala, očekivalo bi se da to bude jasno naznačeno. Primjerice, Boškov katalog bilježi rukopis pod rednim brojem 15 (inv. br. 15, III dio, folije 12b–100b), koji predstavlja poznati zbornik o islamskom obredoslovlju *Šir'at el-islam*, preveden na turski jezik, no autorica ga ne evidentira u indeksu niti ga valorizira u predmetnom poglavlju. Sličnih primjera ima više, poput rukopisa pod rednim brojem 4 (inv. br. 4), koji je kod Boškova jasno označen kao *Kitāb-ı Üştuvānī*. Za istraživače upoznate s orijentalnim rukopisima u Bosni i Hercegovini i regiji, ovakve omaške otvaraju pitanje svrsishodnosti i pouzdanosti jedne ovakve studije, te ukazuju na potrebu za preciznijim i transparentnijim metodološkim pristupom. Ovo navodimo posebno što se na kraju stiče utisak da autorica lično nije pregledala većinu zbirki o kojima piše što svakako predstavlja ozbiljan metodološki propust te se time otvara pitanje o neposrednosti istraživačkog pristupa. Za stručnjake koji se bave orijentalnim rukopisima, posebno nakon više od trideset godina od posljednjih sistematskih pregleda i katalogizacije rukopisa, postoji opravdano očekivanje da se stanje ovih zbirki ponovno sagleda na terenu. Ukoliko se u uvodu najavi da je cilj evidentiranje činjeničnog stanja, čitatelji – a naročito

istraživači, s pravom očekuju da se utvrdi da li se predmetni rukopisi i dalje nalaze u ustanovama i zbirkama gdje su ranije evidentirani, da li je došlo do fizičkih oštećenja, promjena u strukturi fonda, ili eventualnih gubitaka. Nažalost, ono što je u uvodu najavljeno kao temeljni cilj, u završnoj formi rada ne odgovara u potpunosti tim očekivanjima, što umanjuje potencijalnu dokumentarno-istraživačku vrijednost studije.

U sitne tehničke propuste ne bismo ulazili, jer su oni gotovo neizbježni u svakom opsežnijem pisanju. Ipak, primjetno je da u popisu literature nisu navedene bibliografske reference koje se nalaze u fusnotama, poput jednog rada Andrije Nikića. Posebno upada u oči izostanak iz popisa literature neobjavljenih kataloga autora poput Hasandedića i Zahirovića, koji su u kontekstu ove teme od izuzetne važnosti. Ovakvi propusti umanjuju preglednost i potpunost korištene literature, što je važno kako za provjerljivost navoda, tako i za buduće istraživače koji bi željeli dublje proučiti navedene izvore

Također, potrebno je osvrnuti se na terminološki izbor koji autorica koristi u uvodnom dijelu. Naime za pojedine kodekse iz rukopisnih zbirki medresa navodi da su 'otuđeni'. Ti rukopisi kasnije su se našli u zbirkama nekih ustanova kao što su Orijentalni institut, Arhiv Hercegovine, Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH i dr (str. 11). Ne želeći ulaziti u prosudbene ili etičke kvalifikacije, smatramo da je upotreba ovakvog izraza neprimjerena bez čvrstih dokaza i temeljitog istraživanja. Premještanje rukopisa iz jedne ustanove u drugu ne može se automatski kvalificirati kao otuđivanje, budući da historijski tokovi, institucionalne promjene i okolnosti često oblikuju sudbinu kulturne građe na načine koji zahtijevaju pažljivu analizu. Upotreba ovakvog izraza bez dodatne argumentacije djeluje neozbiljno, nenaučno i neakademski, te može dovesti do pogrešnih interpretacija o porijeklu i statusu rukopisne baštine. Sve navedene primjedbe treba razumjeti kao dobronamjerne i u konstruktivnom duhu. Navođenje nekih kritika na kraju ovog prikaza nije usmjereno ka omalovažavanju ili obezvrjeđivanju autoričinog rada, već ka sagledavanju studije u njenoj ukupnosti, sa svim njenim vrlinama i manama. Već smo ranije istaknuli niz izuzetno pozitivnih aspekata ove knjige, među kojima posebno naglašavamo objavljivanje do sada nepoznatog kataloga Arhiva Franjevačke provincije u Mostaru, koji je sačinio Hasandedić, kao i podatke o postojanju neobjavljenog kataloga Arhiva Franjevačkog samostana Gorica – Livno / Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, čiji su autori Hasandedić i Zahirović. Upravo zbog ovih doprinosa, sma-

tramo da je riječ o odvažnom i hrabrom poduhvatu ostvarenom u složenoj zbilji Bosne i Hercegovine u trećoj deceniji 21. vijeka.

Nihad Dostović
nihad.dostovic@gmail.com
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni Institut

ANA RAJKOVIĆ PEJIĆ, *PLAVE KUTE IDU NA MORE. SVAKODNEVICA RADNIKA U HRVATSKOJ TIJEKOM DRUGE POLOVICE 20. STOLJEĆA NA PRIMJERU TVORNICE „ĐURO ĐAKOVIĆ“, HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST. PODRUŽNICA ZA POVIJEST SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE – SLAVONSKI BROD / DURIEUX – ZAGREB, 2024, STR. 279.*

U toku poslijeratne obnove NR Bosne i Hercegovine, izgradnja hidrocentrale u Bogatićima na rijeci Željeznici nedaleko od Sarajeva bila je izniman *opštedržavni* poduhvat. U datim okolnostima, značajno se oslanjala i na međurepubličku saradnju i pomoć, konkretno, računalo se na izradu željeznih, tlačnih cijevi za cjevovod koji je trebala izraditi željezara u slovenačkim Jesenicima, a kompletirati i finalizirati Tvorница vagona, strojeva i mostova d. d. Brod na Savi. Ovo slavonskobrodsko preduzeće je 1947, iste godine kada je dovršena i svečano puštena u rad pomenta hidrocentrala kao *prva lasta* Petogodišnjeg plana, preimenovano u preduzeće *Đuro Đaković. Industrija šinskih vozila, indu-*

strijskih i energetskih postrojenja i čeličnih konstrukcija Slavonski Brod. Upravo je *Đuro Đaković*, u fokusu druge autorske knjige dr. Ane Pejić Rajković, naučne saradnice Hrvatskog instituta za povijest, njegove Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Autorica to preduzeće promatra kao generatora značajnih društvenih promjena i inkubatora *novog, socijalističkog čovjeka* pomno prateći brojne aktivnosti koje su se provodile u i uz ovo preduzeće. Svojim multidisciplinarnim pristupom, oslanjajući se na značajnu arhivsku građu nekoliko arhiva, relevantnu periodiku i literaturu, vješto koristeći metodu oral

history i metodu komparacije, studija pred nama predstavlja značajan doprinos *osvjetljavanju* jugoslovenskog socijalizma. Vrijedan je doprinos društvenoj historiji, historiji industrije, historiji institucija, historiji radništva, historiji lokalne zajednice (razvoja grada i okolice), ženskoj historiji kao i historiji svakodnevice i dokolice. Pogledom odozdo, auto-

rica je u središte svog istraživanja stavila *malog* čovjeka, radnika i radnicu koji su suočeni s brojnim novinama koje donosi zahuktala modernizacija i industrijalizacija. Analizira nove društvene prakse pri čemu upravo radnici nastupaju, prvo kao primatelji, a potom i njihovi stvaraatelji, a onda i kao pronasijeri novih, socijalističkih vrijednosti, tražeći svoje mjesto pod suncem, odnosno *mjesto za svoj peškir na jadranskoj obali*. Te nove prakse i kolektivne vrijednosti kreiraju se unutar i uz preduzeće s kojim radnici ostvaruju posebnu emotivnu povezanost pa *Đuro Đaković*, slično kao Željezara Sisak - Sisak i vukovarski Kombinat gume i obuće Borovo, postaje njihov život i žila kucavica šire zajednice. Pored Uvoda, knjiga je podjeljena na sedam poglavlja i niz potpoglavlja, ilustrirana je fotografijama arhivskih i privatnih zbirki, a njen sadržaj pisan je na vrlo pristupačan i razumljiv način i zaslužuje detaljniji prikaz.

Autorica polazi od kratkog historijata tvornice, njenog nastanka 1922. godine kao tvornice za popravku i izradu vagona, lokomotiva, strojeva i mostova. Iako u početku s dosta poteškoća, postepeno ostvaruje značajne rezultate poput izgradnje Zelenog most u Zagrebu koji je bio prvi zavareni željeznički most u Evropi, a od 1928. godine posluje i s inostranstvom. Popravkom mostova se bavila i tokom Drugog svjetskog rata pri čemu je u više navrata bombardovana i bila značajno oštećena. Autorica se osvrnula na težak položaj radnika u međuratnom i ratnom periodu. Nakon 1945. godine koja se percipirala kao nulta tačka od koje je sve trebalo krenuti ispočetka *Đuro Đaković* se ubrzano razvija. Bio je jedno od prvih preduzeća koje je prema Uputama o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća (1949) organiziralo radničke savjete i najavilo uvođenje samoupravljanja u skladu sa tzv. Zakonom o predaji tvornica na upravljanje radnicima (1950). Narednih decenija izrasta u industrijskog giganta s značajnim domaćim i inostranim angažmanom. Reorganizirao se u skladu sa Ustavom (1974) i Zakonom o udruženom radu (1976), a koncem 1980-ih godine bio je Složena organizacija udruženog rada od 17 proizvodnih tvornica koji je zapošljavao više od 16000 radnika. Ukazujući na specifičnu fenomenologiju moralne ekonomije rada u socijalističkoj Jugoslaviji, autorica ukazuje na njenu primjenu i u ovom preduzeću, poticanje radnog entuzijazma, razvoj kulta rada, heroja rada i prebacivanje norme, uvođenje i značaj različitih natjecanja, nagrada i akcija. U uslovima kada je jugoslovenska privreda predstavljala „jedno veliko natjecalište“, pažnja se poklanjala i političkom opismenjivanju radnika (osnove marksizma i samoupravljanja, tekovine NOB-a, povijest Partije i slično). Kreirana slika *novog*,

socijalističkog čovjeka postepeno će doživjeti metamorfozu pa će udarnik vremenom prerasti u uzoritog samoupravljača koji je aktivan i na društvenom, političkom i privrednom polju i koji svojim pregalništvom gradi državu i društvo, ustvari podupire državnu politiku. Interaktivnim odnosom preduzeća i lokalne zajednice, *Đuro Đaković* je sudjelovao u izgradnji novih gradskih naselja, bolnica, školskih ustanova, kulturnih i sportskih objekata i manifestacija, organiziranju obrazovnih ustanova, stipendiranju studenata i učenika, istovremeno pomažući marginalizirane društvene skupine kao i druge zajednice, preduzeća i jugoslavenske općine u slučaju potrebe. Istovremeno, porastom životnog standarda i *Đurinih* radnika kao i sve brojnije radničke klase u zemlji, jačale su konzumerističke želje ovih primarnih „graditelja socijalizma“ postepeno oblikujući specifično, jugoslavensko hibridno, potrošačko društvo.

Autorica ističe da je projicirana industrijalizacija podrazumijevala specifičnu *brigu o radniku* i jačanje njegovog životnog standarda što se nastojalo postići pomoću preduzeća, konkretno poboljšanjem radnih uvjeta, brigom za zdravlje i prehranu radnika, zadovoljavanje njegovih društvenih i kulturnih potreba i slično. Važnu ulogu u tome imale su Zdravstvena stanica *Đuro Đaković* kao i tzv. društvena prehrana, tj. bifei i restoran. Cilj je bio da se jeftinim i kvalitetnim toplim obrokom „rastereti radna porodica“ pa je restoran stalno proširivao svoj kapacitet. Još tokom 1950-ih godina organizirane su različite sekcije koje su poticale na različite oblike kulturnog i umjetničkog stvaranja radnika, na njihovu saradnju i participaciju u i van pogona. U nastojanja da radnik bude zadovoljan, a time i predan i preduzeću i dodjeljenom mu radnom zadatku, značajan trud ulagan je u humanizaciju radne okoline, kreiranje udobnijeg radnog ambijenta, uređivanje unutrašnjosti proizvodnih hala i tvorničkog okoliša.

Autorica se osvrnula i na stalno prisutne „nesocijalističke rabote“ poput kašnjenja na posao, ranijih odlazaka s posla, neopravdanih šetnji tvorničkim krugom, privatnih izlazaka, otuđenja imovine i slično. O tome se dosta govorilo i diskutiralo, a tvornički list je nerijetko *prozivao* pojedince ilustrirajući takvu praksu čak i fotografijama. Posebno pogubni po radnu disciplinu i produktivnost bila su lažna bolovanja i alkoholizam, koji su uprkos različitim metodama suzbijanja i liječenja, bili u stalnom porastu i to kao dio šireg društvenog, socijalnog i medicinskog problema.

Posebnu pažnju autorica je posvetila *ženskom* kao *općedržavnom pitanju* polazeći od ustavom proklamirane jednakosti žena i muškaraca

koja je značila radikalnu promjenu. Stvarna primjena ovog postulata značila je snažan zaokret, ulazak žene u tzv. muški svijet, konkretno u *Đuri Đakoviću*, u muška zanimanja. Kao vrlo složen i zahtjevan proces *istupanje žene iz sfere privatnog* i njen masovniji ulazak u krug tvornice potican je kreiranom i u javnosti intenzivno diseminiranom slikom nove, socijalističke žene u liku borkinje, sindikalne aktivistice ili udarnice. Od 1956. godine u *Đuri Đakoviću* djelovao je aktiv žena koji je trebao potaknuti *drugarice* da se svestranije uključe i društvene tokove. Iskorak je bio evidentan, pri čemu se oblikovao trojni identitet *drugarice*, ona biva i žena, i majka i radnica. Međutim, promjene u svim segmentima nisu tekle željenom dinamikom. Uprkos brojnim mjerama i propisima, konkretnim potezima poput organiziranja dječijih vrtića, populariziranja praktičnih rješenja poput brze hrane i mehanizacije kućanstva, žene su kao majke, radnice i odgajateljice novog *socijalističkog podmlatka* bile duplo opterećene. Rastrgane između radnog mjesta, porodice i vlastitih ambicija, u uslovima „još nepravilnog i konzervativnog shvaćanja mjesta i uloge žene u društvu, u radu i u porodici“, nije ih bilo dovoljno u javnoj sferi, a vrlo malo na rukovodećim pozicijama. Provedena istraživanja 1970-ih godina, na koje se autorica poziva, pokazala su da je ključni motiv zapošljavanja žena bilo poboljšanje materijalnog stanja porodice, a znatno rjeđe njihova težnja za stjecanjem ekonomske neovisnosti. U uslovima i daljeg postojanja mnoštva proturječja i kontroverzi, rad pomenutog aktiva žena sve više se reducirao na brigu za njihovo zdravlje, dok će pitanje položaja žene i njene ekonomske emancipacije u cijeloj Jugoslaviji padati u drugi plan.

Omladina je kao važan kontingent izgradnje i oblikovanja društva, bila poseban predmet pažnje socijalističkih rukovodećih struktura pa tako i autoricinog istraživanja. Rajković Pejić ukazuje da su, s ciljem animiranja mladih i njihovog uključivanja u socijalističku samoupravnu zajednicu i radničke savjete, organizirane brojne omladinske sekcije koje su bile zadužene za rješavanje krucijalna pitanja mladih radnika (stambeno pitanje, ishrana, zabavni život i sl). Poseban značaj imale su omladinske radne akcije i akcije mladih radnika samoupravljača koje su konkretnim radnim zadacima (izgradnja cesta, bolnica, hidrocentrala, pruga i slično) percipirane i kao „mjesta odgoja mladih generacija“ u duhu bratstva i jedinstva i zajedništva. Međutim, vremenom postaje sve jasnije da za širi društveni angažman mladih, s jedne strane nedostaje razumijevanja, a sa druge motiva.

Posebnu pažnju u svom istraživanju autorica je posvetila godišnjem odmoru kao novoj, socijalističkoj praksi koja je percipirana

kao preduslov da se „svježe i odmorne radne snage“ suoče sa predstojećim proizvodnim bitkama. Rukovodeći se principom da je zadovoljan radnik – produktivan radnik i da je za to nužan kvalitetan odmor, za njegovo organiziranje bila je zadužena Komisija, tj. interesna zajednica za odmor i rekreaciju kao i sindikati. Preduzeća su kupovala ili gradila odmarališta na moru, a Đuro Đaković je od 1961. godine posjedovao svoje odmaralište u Trogiru. Radnici su na ljetovanje poticani različitim mjerama poput subvencija prijevoza na more, isplatom regresa, mogućnošću plaćanja aranžmana na rate i slično. Iako je, kako autorica ističe, „uvjeriti radnike da u svrhu odmora napuste svoje mjesto prebivališta“ bio zahtjevan zadatak, postepenim „uvježbavanjem turizma kao do tad nepoznata vještine“, već tokom 1960-ih osjeća se promjena. Mijenja se stav radnika o odlasku na more koji više nije percipiran kao luksuz nego potreba, uobičajena društvena praksa i važan obiteljski događaj. Veliki značaj za odmor radnika, ističe autorica, imali su dnevni ili vikend izleti u obližnje sportsko-rekreativne centre, druge dijelove republike ili Jugoslavije, ali i u inostranstvo. Također, imala su značaj i banjska i klimatska liječenja radnika. Vremenom, sve popularniji postaje zimski godišnji odmor, pri čemu su prevalivši dug put od primatelja do stvaratelja, radnici sve više zimovali i to u Čehoslovačkoj i Poljskoj. Na istom tragu, Đuro Đaković je među prvim preduzećima u Jugoslaviji 1976. godine pokrenuo i Medicinski aktivni programirani odmor. Ova vrsta odmora u rehabilitacionim centrima bila je namijenjena prevashodno radnicima koji su radili u otežanim uvjetima.

U skladu s predodžbom da su mentalni i fizički odgoj radnika podjednako važni, provođene su različite aktivnosti da im se sport i fizička kultura što više približe. Građeni su sportski tereni i igrališta, organizirani fiskulturni odbori, amaterska sportska društva, uvedeni voditelji za rekreaciju u preduzećima i „proizvodna gimnastika“ kao vid aktivnog odmora za vrijeme pauze. Veliki značaj, podcrtava autorica, male su radničke sportske igre poput *Smotre proizvođača šinskih vozila Jugoslavije Bratstvo i jedinstvo* koje su pored zdravlja radnika i njihovog natjecateljskog duha, trebale doprinijeti i „jačanju jedinstva naroda kao najveće revolucionarne tekovine“.

Prethodno navedeno svjedoči da je novi način života u socijalizmu podrazumijevao poboljšanje njegovog kvaliteta i društvenog standarda. Značajnu ulogu u tome imala su velika industrijska preduzeća koja su, pored primarne u privrednom napretku, imala itekako važnu društvenu ulogu koja je nadilazila tvorničke kapije. Autorica vrlo temeljito analizira ulogu koju je imao Đuro Đaković kao generator moderniteta, inicijator,

organizator, suorganizator i promicatelj brojnih aktivnosti koje su kreirale nove navike radnika u njihovo radno vrijeme, vrijeme koje su provodili s porodicom kao i vrijeme odmora i dokolice. Te nove prakse i navike imale su zadatak da *socijalistički čovjek* bude sretan i zadovoljan što je sve vodilo krajnjem cilju, jačanju elana radnika i njegove radne produktivnosti.

Đuro Đaković, kao specifičan socijalistički mikrokosmos jeste osoben case study, ali primijenjeni model istraživanja Ane Rajković Pejić itekako može biti relevantan i za druge sredine tadašnje federativne države. Ova vrijedna knjiga u mnogočemu može biti nauk kao i poticaj bosanskohercegovačkoj historiografiji da, na primjer, sarajevsko preduzeće *Vaso Miskin Crni* koje se više puta spominje u knjizi, promotri iz tog ugla.

Dženita Sarač Rujanac
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba
Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

**NENAD VELIČKOVIĆ, KARAKAZANDŽILUK, DRAM RADOSTI,
TRAVNIK 2024, STR. 244**

Ko profitira od doprinosa nauke nacionalizmu nije pitanje kojim se zanimaju naučistike o književnosti. Nema čak ni pokušaja da se opišu forme u kojima se šićar pojavljuje. Osim plata i honorara za rad u institucijama radnike u ovom vinogradu gospodnjem (...) određuje i roba kojom se na tom akademsko-nacionalnom placu trguje: antologije, sabrana djela, kritička izdanja, zbornici, žiriji, komisije, časopisi, udžbenici, promocije, konferencije, recenzije, ekspertize, upravni odbori, zadužbine, redakcije, stručna usavršavanja, lektorati, stipendije, projekti, godišnjice, skupštine, legati, udruženja ... Sve to, manje ili više, traži riječ da se kaže ili napiše, ali ne bilo koju nego prigodnu i podobnu, ne nužno tačnu i ne obavezno istinitu.¹

Knjigu *Karakazandžiluk* Nenada Veličkovića, profesora na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta u Sarajevu, naučnika i književnika, dobila sam od izdavača posredstvom prijatelja, u jesen 2024. godine. Kao autoricu osvrta na sadržaj knjige preporučivalo me je to što sam se kao povjesničarka bavila istraživačkom analizom i dekonstrukcijom diskursa kojima su se (re)producirali kolektivni nacionalni i sociokulturni identiteti u socijalističkoj i tzv. demokratskoj Bosni i Hercegovini; književnih tekstova (i društveno-političkih reakcija na njih) kojima se krajem 1960-ih kreirala slika (srpske) nacionalne stvarnosti u Bosni i Hercegovini koja je odudarala od prikaza povijesti unutar oficijelne kulture pamćenja; diskurzivnih strategija srpske kulturne inteligencije koja je u Savezu književnika Jugoslavije od 1984. generirala krizu jugoslovenskog društva i postepeno urušavala i preobražavala dotadašnji zvanični narativ/*režim istine*; tekstova kojima se nacionalno homogenizirao i viktimizirao bošnjački nacionalni kolektiv u tzv. demokratizacijskom predraču, ratu, te uspostavljale biopolitičke diskurzivne strategije, jasno definirao unutarnji (ideološki) i vanjski (nacionalni) *Drugi* i prema njemu provodile mjere ostracizma/socijalnog isključenja.

U vrijeme kada sam počela čitati Veličkovićev *Karakazandžiluk* završavala sam svoj tekst o kontroverzama idejnog pluralizma u bosanskohercegovačkoj omladinskoj štampi potkraj 1980-ih. U tom

¹ Veličković, 2024, 217-218.

radu sam analizirala diskurs tzv. bh. *kulturnih izgnanika* i općenito protivnika² jugoslovenskog i bh. socijalističkog sistema i njegovih kreatora kojim je stigmatizirana bosanskohercegovačka republička, društvena i kulturna sredina kao *tamnovilajetska* i kritizirana bosanskohercegovačka politička komunistička elita kao *neostaljinistička, birokratska i dogmatska*, te „servilna“ inteligencija koja je toj i takvoj eliti i njenoj (nacionalnoj, kulturnoj) politici u socijalizmu, znanjem koje je proizvela i diseminirala u javni prostor, davala legitimitet. Utemeljenost takvih optužbi djelomično se zasnivala i na činjenici duboke i sveukupne krize socijalističkog društveno-političkog sistema 1980-ih u kojemu su se stvarnost i zvanično proklamirana idejnost sve više razilazile, ali koju je svojim javnim djelovanjem i pisanjem dodatno produbljivala i tzv. *kritička inteligencija*³ i srbijanski mediji (pod političkim pokroviteljstvom).

Tamni vilajet, Karakazan asocijativne su sintagme za narativnu strukturu koja stoji u njihovoj pozadini i u kojoj se Bosna (i Hercegovina) opisuje kao prostor povijesnih nereda, lomova i diskontinuiteta, duboke, mračne i primordijalne mržnje nastale usljed četiristoljetnog izbivanja iz evropske povijesti,⁴ egzotične sirovosti njenog stanovništva, podijeljenog najprije vjerskim, potom i nacionalnim razlikama, koje zbog rečenog nikada nije moglo formirati funkcionalnu i stabilnu zajednicu, niti u identitetskom smislu jedinstveni kolektiv i spomena vrijednu kulturu. Navedeni diskurs, prisutan u javnom pro-

2 Vojislava Lubarde, Mome Kapora, Esada Ćimića, Darke Selimović, Vuka Draškovića, Vojislava Šešelja, Gojka Đoge, Vladimira Srebrova, Rajka Petrova Noge.

3 Sintagma je preuzeta od Jasna Dragović Soso, *'Spasioci nacije' Intelktualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Edicija REČ, Beograd, 2004. Odnosi se na srpske intelektualce koji su rođeni u međuratnom periodu, koji su bili snažno jugoslovenski opredijeljeni te koji su smatrali da je Ustav iz 1974. i priznanje *sintetičkih* nacionalnih periferija kao i jačanje republika i pokrajina kao političkih, društvenih i kulturnih entiteta omelo stvaranje jugoslovenske države, društva i kulture na (integriran) način kako su oni *zamišljali*. Posljedica njihovog razočarenja bila je okretanje konceptu ujedinjenja srpske nacije i teritorija koju je ona nastanjivala unutar SFRJ, a koje su u koncepcijama tradicionalnog nacionalizma percipirane kao srpske.

4 Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Zadužbina Petar Kočić, Banja Luka – Beograd 2012.

toru i kulturnim raspravama i u socijalističkoj Bosni i Hercegovini – posebno naglašeno tokom 1960-ih i početkom 1970-ih (kada se propitivao i koncept Bosne i Hercegovine kao srpsko-hrvatskog nacionalnog i kulturnog područja kao ideološki i kolonijalni te nastojala oživotvoriti ideja bosanskohercegovačkog povijesnog i savremenog društvenog i kulturnog identiteta⁵), te tokom 1980-ih, u vrijeme krize socijalističke Jugoslavije i procesa izmjene idejno-političke paradigme i urušavanja do tad važećeg *režima istine* – imao je konkretnu funkciju i cilj – diskreditirati diskurs o povijesnom i savremenom bosanskom (i hercegovačkom) kulturnom i društvenom identitetu i ukazati na suštinsku neodrživost te vještački konstruirane republičke cjeline, te na nemogućnost mirnog suživota pripadnika različitih vjera, nacija i kultura u njoj. Gore predstavljena narativna struktura dio je šireg diskursa o evropskom *Drugom* kojeg je Marija Todorova definirala kao *balkanizam*, a Edward Said kao *orijentalizam*.⁶ Dakle, naslovni pojam Veličkovićeve knjige stoji u direktnoj vezi sa modernim (evropskim, balkanskim) nacionalnim političkim ideologijama, izraslim iz konteksta 19. i 20. stoljeća, kojima se negativno vrednovalo i osporavalo – kao antievropsko, anticivilizacijsko i antikršćansko – osmansko, islamsko, „istočnjačko“ naslijeđe u sveobuhvatnom smislu te riječi.

U kojem smislu opisana sintagma kao naslovna „pokriva“ Veličkovićev *Karakazandžiluk* te kako ideološka pripovijest o Bosni (i Hercegovini) koju ona simbolizira korespondira sa sadržajem te knjige?

Karakazandžiluk je zbirka devet znanstvenih tekstova koji su, kako Veličković napominje, nastali u periodu od dvadeset godina i koji su već objavljeni, neki u autorovim knjigama, neki u različitim zbornicima, publiciranim na stranim jezicima. Ipak, krovni koncept koji „opravdava“ objedinjavanje svih tih radova u jednu knjigu i njihovo ponovno objavljivanje jeste kritika književnika i književnih kritičara/-ki koji/-e svojim javnim djelovanjem i pisanjem služe nacionalističkoj ideologiji, po-

5 Koncept Bosne i Hercegovine kao *srpsko-hrvatske regije*, kao i njemu suprotstavljeni koncept bosanskohercegovačke povijesne, društvene i kulturne samosvojnosti su diskurzivni konstrukti iza kojih su stajale intelektualne elite koje su ih legitimirale kroz kontinuiranu produkciju i reprodukciju znanja unutar različitih disciplina (nauke o jeziku, književnosti i povijesti).

6 Edward W. Said, *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo 1999; Marija Todorova, *Imaginarski Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 2006.

litici i strukturama društveno-političke moći. Povezujuća je i činjenica da su književnu fikciju koja je analizirana u *Karakazandžiluku* pisali pisci iz Bosne i Hercegovine, jednako kao i djela kanonske nacionalne, regionalne, republičke, *bosanskohercegovačke i jugoslovenske* književnosti čije *ново*, ideološko čitanje Veličković kritički razlaže i prokazuje.

U prva dva poglavlja *Karakazandžiluka* autor, uz primjenu teorijskih koncepata,⁷ donosi analizu tekstova književne fikcije (romana *Top je bio vreo* Vladimira Kecmanovića, te *Vaznesenja* Vojislava Lubarde) kojom se konstruira idejno-politički upotrebljiv prikaz povijesne i savremene nacionalne stvarnosti i slika karikaturalno stigmatiziranog *Drugog*. Ta fikcija, potpomognuta književnom kritikom, književnim nagradama, javnim priznanjima i potporom, za cilj ima, upućuje autor, promovirati, ne univerzalne humanističke vrijednosti, već nacionalne monoperspektivne „istine“. U dijelu knjige pod naslovom „Srbi, rat i Sarajevo. Neideološko čitanje kao ideološka strategija i obratno“ (str. 21–56) autor donosi analizu „polarizovanih“, mononacionalnom perspektivom uvjetovanih ali i kritičkih čitanja dva romana koja, kako ističe, na dva različita načina pišu o ratu u Sarajevu početkom 1990-ih – pomenutog Kecmanovićevog i Veličkovićevih *Konačara*.

Svoj roman autor predstavlja kao vlastiti etički angažman u ratu, te kao rezultat potrebe da bez snošenja posljedica izrazi nepripadanje strani s kojom je proveo rat u opkoljenom Sarajevu, kao pripadnik Armije BiH,⁸ „u okruženju koje je bilo snažno emotivno (i nacionalno) angažovano za jednu stranu, koja je sebe vidjela apsolutno nevinom, pravednom, ispravnom i moralno superiornom.“ (str. 25) U knjigu je, kako napominje, kroz glavni lik uključio i vlastitu jugoslovensku ideološku perspektivu.

7 U svim poglavljima Veličković koristi teorijske koncepte i argumentovano ih dovodi u vezu sa sadržajem tekstova koje analizira. Iznimka su uvodno poglavlje u kojem samo pobraja teoretičare nacionalizma (izuzev Biliga čiji koncept *banalnog nacionalizma* nastoji primjeniti u prvom radu) mada sasvim jasno obrazlaže ideju diskursa kao ideološkog znanja koje ima funkciju objediniti samopoimanje nacionalnog kolektiva i koje se institucionalno (re)producira. Teorijski koncept Ričarda Volša („Ko je pripovedač“, *Reč*, br. 56, 1999), na kojem počiva analiza romana u prvom poglavlju je nejasno i komplikovano predstavljen. Veličković, 2024, 22-23.

8 U Veličkovićevoj biografiji, na kraju knjige stoji: „Bio je pripadnik Armije BiH od 23. 7. 1992. do 6. 3. 1996. Veličković, 2024, 241.

Stiče se dojam da je dio ovog poglavlja poslužio autoru za naknadni javni obračun sa recenzenticama (Feridom Duraković i Nermi-
nom Kurspahić) čijim je stavom prema romanu *Konačari* Veličković bio
nezadovoljan i uvrijeđen. Naime, recenzije su na kratko odgodile ob-
javljivanje romana a Veličkovića su pogodile optužbe da je njegov
tekst „nacionalistički angažiran“ (Kurspahić) i da Muslimane prikazuje u
negativnom svijetlu (Duraković), što je nazvao „prokrustovskom kriti-
kom“ (str. 30). Potom je ocjene tih dvaju recenzentica stavio u istu
ideološku ravan sa dijametralno različitim čitanjem *Konačara* od strane
Branka Letića, poentirajući da svi/-e navedeni kritičari/-ke njegov ro-
man, koji je, kako tvrdi, zapravo anti-nacionalistički i kojim se zalaže za
antifašizam, humanost i solidarnost, čitaju kao „advokati onih kojima
pripadaju“ (str. 33). Više je razloga za moju nelagodu i nemogućnost da
probavim ovaj dio Veličkovićevog teksta kao znanstveni.

Otkud u autorovom stavu i diskursu ta esencijalistički predsta-
vljena „strana“ u ratnom Sarajevu, u kojem se dešava „nacionalističko
nasilje nad pravima i slobodama čovjeka“ (str. 35), od koje se autor dis-
tancira, kao jedna homogena skupina i kolektivna kategorija unutar
koje se izjednačavaju ratni kriminalci i profiteri, počinio ratnih zločina,
propagandisti, socijalno privilegirani *homo novusi*, politička, hodžinska
elita (svim pobrojanim izražavam punu svijest o složenosti i kompleks-
nosti ratnog stanja i njegovoj dodatnoj težini za one koji su preko noći
postali *Drugi* u svom rodnom gradu) sa onom velikom većinom koja se
borila za *gole živote*. Zar niko u tom opkoljenom Sarajevu – koje se i
pored sve složenosti situacije ne može uporediti sa teritorijama na ko-
jima su osnivani koncentracioni logori, vršeno etničko čišćenje te sis-
temski, planski sprovedeni ratni zločini – i koji je pripadao toj „strani“
nije bio dio Veličkovićeve zajednice koja počiva na univerzalnim i
humanističkim načelima i koju ne obvezuje nikakva vrsta idejne
isključivosti? Nije li upravo takva vrsta *zamišljanja Drugog* karakteristi-
ka nacionalizma?

U recenziji Feride Duraković,⁹ u njenom javnom djelovanju i pi-
sanju u postratnom periodu teško da se može prepoznati banalni na-

9 „(...) Sve ostalo, što ne spada u literarne, nesumnjivo dobre kvalitete ovog romana, se zove ALI. A to ostalo čini mi se jednako važnim kao i literatura sama. **Živimo – valjda – u vremenu koje je samo po sebi otvorena, još svježja i krvava ratna rana, koja prijete da se još proširi i produbi, u vre-**

cionalizam, možda prije osoba koja je u procesu suočavanja sa preživljenom traumom koja je srušila jedan (njen) svijet i njegove vrijednosti, i koja o toj opterećujućoj činjenici u recenziji posve iskreno piše.¹⁰ Duraković se ne može staviti ni u istu ravan sa Nerminom

menu u kojem razbor ima mali ili nikakav udjel. Tamo gdje djevojčica koja pripovijeda prestane da bude djevojčica i ponudi opservacije koje ona ne može da savlada, upada autor sa svojim nategnutim intervencijama. Svaki put takve intervencije ubodu oko, uho i ukus čitaoca. Zašto, na primjer, da se porodica koja živi do muzeja gdje borave konačari zove Guzonjić. Zvuči uvredljivo, a u romanu ne postiže nikakav efekat. Politički stavovi izraženi na ovim stranicama pouzdano ne pripadaju svijesti šesnaestogodišnje djevojčice – ona autoru služi kao klin u čorbi da bi u liku Davora odslikao svoj odnos prema ljudima koji ga okružuju, prema sredini u kojoj živi i prema državi za koju, za razliku od mene, ne navija. **Svjesna sam da zalazim u nešto što nema veze s književnošću, ali teško doba u kojem i sama pokušavam da sačuvam živu glavu i zdravu pamet traži od mene da autoru uzvratim istom mjerom kojom on mene u romanu časti s vremena na vrijeme. Pripadam onom narodu kojeg Davor u romanu časti epitetima u kojem nema gotovo nijednog pozitivnog.** Porodica Flinston – Guzonjić – treba li reći da se radi o muslimanima – je primitivna, neobrazovana, lopovska, ignorantska, nekulturna – Davor nema poštovanja čak ni za dobronamjerne poteze jednog svijeta koji živi DRUGAČIJE. **Porodica kojoj pripada autorov Davor je drugačija, civiliziranija. Taj sraz sam po sebi poznajem možda bolje od autora samog, ali naprasno otkrivam da me ovaj put taj njegov stav vrijeđa jer ne izgleda dobronamjeran i humoran kao ostale stvari u romanu. Dok ovo pišem osjećam stid što ovako govorim o literaturi, u meni se nešto buni protiv ovakvog cekaovskog sjeckanja po književnosti, ali granice dobrog ukusa koje pokušavam da sačuvam i iskustvo genocida** nameću mi osjećanje moralne obaveze prema samoj sebi i prema narodu koji je na ovim stranicama izjednačen sa onima koji zločin čine. Da su vremena drugačija, da je ovaj ratni horor iza nas, da su mrtvi pokopani i da imamo kakvu takvu budućnost, sama bih se sebi smijala za ovakve stavove – posebno ako bi ih izgovorio neko drugi. (podvukla S.V.)” Veličković, 2024, 26-27. (iz recenzije *Konačara* koju je napisala Ferida Duraković)

- 10 U poglavlju knjige koje je posvetio ideološkim interpretacijama Ćopićevog djela, Veličković napominje da je u razrednoj nastavi Kantona Sarajevo Ćopićeva pjesma *Bosna*, u skladu sa vladajućom paradigmatom, zamijenjena istoimenom Ibrišimovićevom. (str. 125) U vrijeme dok nastaje ovaj tekst, Ferida Duraković, na svom fb profilu, Dan državnosti BiH obilježava postavljanjem Ćopićeve *Bosne*.

Kurspahić koja je svojim književnim tekstom¹¹ gradila redukcionističku sliku ratne sarajevske stvarnosti i stigmatski stereotipizirani prikaz *Dругог* što je također predstavljalo vid reakcije na nasilje i ratni kontekst ali i pojavu žalosnog slijeđenja obrazaca (srpske) nacionalističke književnosti.

Veličković u nastavku poglavlja analizira narativ romana *Top je bio vreo* i ukazuje na ideološku funkciju književne fikcije koja na potpuno nedosljedan, neetički način prikazuje traumatičan povijesni period početka rata u Sarajevu i povodom koje se u književno-kritičarskim krugovima otvara polemika koja nema veze sa književnošću već ideologijom i politikom.

U poglavlju pod naslovom *Lažnesenje* Veličković, javno vrednovanje jednog književnog djela, potpomognuto stručnim autoritetom, tj. ocjenu žirija koji je Vojislavu Lubardi za roman *Vaznesenje* 1990. godine dodijelio NIN-ovu nagradu za književnost, raskrinkava kao ideološko-političku rabotu, upakovanu u pompeznu frazeologiju (*stilsko-leksička raskoš, polifonijska struktura, snažni epski zamah, andrićevsko-selimovićevska sinteza*), kojom se htio potpomoci i legitimirati proces urušavanja jednog, i izgradnje novog *režima (nacionalne) istine* i kulture kolektivnog pamćenja. Svim navedenim u konačnici se legitimiralo nasilje do krajnosti viktimiziranog nacionalnog sopstva nad do bešćutnosti dehumaniziranim *Drugim*.

U *Žmiru božijem* Veličković razotkriva jednu od funkcija tajnih recenzija u uglednim naučnim časopisima (*Književna istorija*) koje naizgled anonimnim čuvarima dominantnog diskurzivnog poretka služe da blokiraju i diskvalifikuju radove (Jasmina Ahmetagić, „Slika drugog u kosovskoj priči Miroslava Toholja i srpsko simboličko nasleđe“) posvećene naučnoj kritici rekreiranja stvarnih povijesnih likova u znanstvenim tekstovima u skladu sa sveprisutnim historijskim revizionizmom i stvaranjem nove kulture pamćenja. Posebno su vrijedna u ovom poglavlju Veličkovićeve zapažanja o birokratizaciji akademske zajednice u čijem znanstvenom radu prevladava kvantiteta koja teži da zadovolji nametnutu formu i u kojem procesu se gubi društveni smisao i korisnost, pa i intelektualni značaj i dubina proizvedenih tekstova, a

11 Nermina Kurspahić, *Iščezavanje plavih jahača*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.

otuđenost tzv. intelektualne elite – koja postaje „interesna grupa povezana ambicijama i karijerizmom, motivirana komforom i privilegijama“ (str. 95) – raste. Na samom početku ovog poglavlja Veličković pravi distinkciju između „stare škole“ i „mlade garde“ kada je u pitanju pisanje recenzija i njihov suštinski značaj za vrednovanje i unapređenje znanstvenog rada koja spada u poopćeno, shematizirano, pa i nadmeno generacijsko diferenciranje koje ne služi istini. Na temelju skromnog uredničkog iskustva bih mogla nabrojati povjesničare srednje i mlađe generacije koje svim aspektima svog posla prilaze krajnje odgovorno. Zapravo, smatram da je dobar dio starije akademske generacije humanističkih intelektualaca, stasalih u socijalizmu, urušio uzuse znatnosti kroz svoj nacionalistički angažman i proizvodnju mitskih priča kojima se uspavljaju i žrtvuju nacije, te da je dio ostatka zaokupljen izgradnjom svog društvenog statusa i svoje društvene vidljivosti a manje ili gotovo nikako ne razmišljaju o odgovornosti spram društva u koju spada i briga za kvalitet proizvedenog znanja i mlađi znanstveni kadar. On im ipak, povremeno dobro dođe kao prilika da uživaju u boji vlastitog glasa.

U poglavljima pod naslovom „Protojerejičina priča“ (str. 105–123) i „Zatočnik u bašti sljezove boje“ (str. 124–143) Veličković analizira tekstove iz serije zbornika radova o Ćopiću (*Ćopićev projekat*) koji su nastali kao rezultat saradnje univerziteta u Grazu i Banja Luci, u periodu 2012–2021. Svi radovi se odnose na analizu različitih aspekata i selektivno odabranih dijelova Ćopićeve kanonske *Bašte sljezove boje*. U prvom od dva pomenuta poglavlja Veličković donosi analizu dva rada, autorice i „profesorice u Novom Sadu“, Olivera Radulović, u kojima se radikalno prevrednuje simbolika Ćopićevog djela na način da mu se učitava biblijski, hrišćanski smisao „koji odgovara ciljevima i ideologiji tumača“ (str. 117). U drugom poglavlju autor znatno proširuje svoj analitički uzorak i pokazuje kako književno-kritičarsko čitanje *Bašte sljezove boje*, objavljeno u pomenutim zbornicima i „ovjereno“ autoritetom uglednih naučnih institucija, odlikuje *revizionizam, redukcija činjenica, selektivan analitički pristup, isprazno, površno, netačno, proizvoljno tumačenje, akademski odnjevovani pritajeni antikomunizam*, učitavanje nacionalizma i patrijarhalnosti Ćopiću, te nastojanje da se u njegovom književnom djelu pronade i potvrdi slika povijesne Bosne kao *tamnog vilajeta*, potom nedosljedno obrazloženje upotri-

jebljenih teorijskih koncepata, proizvoljno zaključivanje zasnovano na nedovoljno širokom uzorku, ignorisanje jugoslovenskog i komunističkog konteksta u kojem je Ćopić živio i djelovao. Sve navedeno, napominje autor, za cilj ima relativizaciju utvrđenih činjenica o Drugom svjetskom ratu i izjednačavanje fašizma i antifašizma. Izuzetak, po Veličkoviću, predstavlja rad Mirele Berbić koja *Baštu sljezove boje* smješta u njen povijesni kontekst, te kao određujući u njoj izdvaja osjećaj Ćopićeve čežnje za izgubljenom etikom socijalističke revolucije. (str. 127)

U poglavlju pod naslovom „Atonoto Kosovo“ Veličković istražuje na koji način se u diskurzivnoj politici (koja se očituje i oblikuje i kroz obrazovanje, književnu kritiku) u Republici Srpskoj upotrebljava *simbolički kapital* imena Petra Kočića i njegovog književnog djela te kojoj se dimenziji piščeva javnog angažmana daje prednost – nacionalnoj ili socijalnoj.

Napominje da je sam Kočić „nedvosmisleno“ davao prednost svom socijalnom javnom i političkom angažmanu te kao pozitivan primjer književne kritike koja je ta dva segmenta piščeva djelovanja prepoznala kao neodvojiva i tijesno isprepletena ističe studiju Tode Kurtovića *Mi i Kočić u svom vremenu* (1979), kao i njegovu kritiku *velikosrpske apropijacije Kočića* (npr. u eseju *Petar Kočić*, Isidore Sekulić). Veličkovićev zaključak na kraju ovog poglavlja je da se Kočić u RS-u zadržava u kanonu ali se interpretira u „kosovskom ili epskom ključu“ te se „previđa [njegova, S.V.] kritika otuđenosti srpske ekonomske elite od narodnih interesa i očigledna ironija u službi takve kritike.“ (str. 154) Veličković *lijeva* čitanja Kočića u socijalizmu pozitivno vrednuje i ne otvara pitanje i njihove ideološke uvjetovanosti, usmjerenosti i selektivnosti.

Fokus tri posljednja rada u *Karakazandžiluku* je na ideološki uvjetovanoj interpretaciji književnog djela (*Na Drini ćuprija*) i lika Ive Andrića, te na zloupotrebi njegove zaostavštine. Povod nastanku teksta „Kolac djelo krasi (Srpski diskurs o Andriću)“ bila je, piše Veličković, polemika koja se razvila o knjizi Zorana Milutinovića, *Bitka za prošlost: Bošnjački nacionalizam i delo Ive Andrića* (Geopoetika, Beograd, 2018), između autora, na jednoj, te Envera Kazaza, Davora Beganovića i Damira Šabotića, na drugoj strani. Nastojeći dokazati da u književnoj kritici, pored bošnjačkog, postoji i srpsko nacionalističko čitanje i interpreti-

ranje Andrića, Veličković analizira tekstove (Nikole Koljevića, Vuka Milatovića, Radeta Lalovića, Predraga Palavestre, Vladimira Dedijera, Zorana Konstantinovića, Milana Bogdanovića, Isidore Sekulić, Đorđa Jovanovića) koji su nastali u dugom vremenskom rasponu, od objavljivanja Andrićevih prvih djela do naše savremenosti. U svojoj analizi autor, oslanjajući se na teorijski koncept Jeffrey C. Alexandera¹² o procesu kreiranja narativa o kolektivnoj traumi, dolazi do zaključka da su navedeni pripadnici srpske kulturne inteligencije Andrićevu književnu fikciju tretirali kao povijesnu istinu o duboko i izopačeno traumatičnoj povijesnoj stvarnosti nacionalnog kolektiva. U sklopu te istine posebno je apostrofirana orijentalizirana slika Bosne kao *tamnog vilajeta*. Takva interpretacija Andrićevog književnog prikaza Bosne, piše Veličković, uključena je i u nastavu književnosti čija je primarna funkcija postala oblikovanje nacionalne kulture sjećanja u čijem je središtu kolektivna trauma i viktimološka slika zajednice koja se argumentira Andrićevom *književno-povijesnom istinom* o Bosni. Zašto Veličković, iako spominje *Pismo iz 1920.* i Andrićev doktorat kategorično odbija da i te radove, i taj diskurs uključen u književnost i znanost kontekstualizira i posmatra kao uvjetovane idejno-političkom, znanstvenom, kulturnom paradigmom ili pišćevim komformizmom? Zašto i u kojem smislu Andrić predstavlja izuzetak u odnosu na sve ostale stvaraoce, i kako to da je dao toliko materijala i jednim i drugim nacionalistima za suštinski istu tezu?

Poglavlje „Demonstracija kile“ (183–212) nadovezuje se na prethodno i zapravo predstavlja Veličkovićev odgovor Zoranu Milutinoviću i njegovom nastojanju da diskvalifikuje prikaz srpskog nacionalističkog interpretiranja Andrića u Veličkovićevom tekstu. Autor *Karakazandžiluka* argumentirano dokazuje da Milutinovićev tekst (*Fantom u biblioteci: Da li postoji srpski nacionalistički diskurs o Ivi Andriću?*, Geopoetika, Beograd, 2020) pati upravo od onih ozbiljnih metodoloških nedostataka koje je u svojoj kritici pripisao Veličkoviću.

Posljednje, zaključno, najljepše napisano poglavlje „Gildeamus igitur“ (str. 213–223) u kojem do punog izražaja dolazi Veličković kao

12 Jeffrey C. Alexander, „Toward a Theory of Cultural Trauma“, u: J. C. Alexander (ur.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, London, 2004, 1–30 (prema: Veličković, 2024, 235)

književnik i britak kritičar, posvećeno je zloupotrebi, ideološkoj prenamjeni i srpskom nacionalnom i institucionalnom monopolu nad Andrićevom usmenom zaostavštinom i Zadužbinom. Autor počinje poglavlje izjavom Ive Andrića kojom upućuje na njegovo konzistentno jugoslovensko uvjerenje koje se održalo uprkos ideološkim prevratima.¹³ Iza tog citata zapravo se nazire suštinski slojevita i kompleksna višeznačnost ove identitetske odrednice koja je imala različitu simboličku sadržinu za različite socijalne, nacionalne grupe, pojedince, intelektualce unutar bivše Jugoslavije, kao i proces amalgamskog taloženja različitih, protivrječnih idejnosti unutar prividno jedinstvenog koncepta.

Da zaključim. Nenad Veličković je intelektualac i kritičar koji je potreban svakom društvu, nekomformista koji se ne plaši izreći svoje mišljenje. Njegove neumoljive analize društvenih stanja – praćene velikom dozom gorčine i sjajnim smislom za humor te, što je važnije, socijalnim senzibilitetom – uznemiruju, potiču na razmišljanje i razvoj kritičke svijesti kod zainteresiranog/-e čitaoca/-teljke. On u svojim javnim nastupima, tekstovima, knjigama i znanstvenim publikacijama, pa i u *Karakazandžiluku*, članove etno-nacionalnih patrijarhalnih društava u Bosni i Hercegovini, regionu i šire, posve otvoreno i vrlo detaljno upućuje na devijacije, ideološke instrumentalizacije, laži/krivotvorenja stvarnosti, praznine, kitnjasti samovažni diskurzivni teatar ili na bijedu ispod površnog sjaja unutar akademske/-ih zajednice/-a, u srži kojih stoji činjenica služenja velikog dijela društveno privilegiranih i duboko otuđenih „intelektualnih“, „humanističkih“ elita političkoj, nacionalističkoj vlasti i politici. Znanja koja te elite produciraju (svedene, ideološke, mitske i zaglupljujuće slike – prošlih i nacionalnih – stvarnosti i *Drugih* unutar njih), i reproduciraju kroz procese sekundarne socijalizacije, nisu namijenjena društvu i njegovom napretku i oslobođenju, već izgradnji vlastitog društvenog statusa (*gramzipolitika*), legitimaciji nasiljem i ratovima uspostavljenih suverena i društava utemeljenih na etno-nacionalnom ekskluzivizmu a obilježenih terorom

13 „Ja sam za jugoslovenstvo bio i 1941. godine kada je Komunistička partija Jugoslavije u sve, pa i u to, unela marksističko shvatanje ... Ja sam za jugoslovenstvo bio i 1948, a i danas sam – i pre ću da umrem takav nego da pod starost menjam uverenja!“, Ljubo Jandrić, *Sa Ivom Andrićem 1968–1975*, Srpska književna zadruka, Beograd 1977, 73. (prema Veličković, 2024, 213)

mediokriteta, socijalnom nepravdom, korupcijom, svakovrsnom zloupotrebom i prodajom javnih dobara, (političkim) kriminalom i nasiljem. Opisano djelovanje za posljedicu ima trajno minimiziranje i suspendiranje intelektualne suštine disciplina koje nose nominalne odrednice društvenih i humanističkih znanosti.

Karakazandžiluk je dakle knjiga intelektualne i društveno angažirane kritike javnog znanja kojeg o književnom tekstu ili književnim tekstom, pod pokroviteljstvom uglednih društvenih, naučnih institucija, proizvodi intelektualna elita koja se stavila u službu nacionalističkih ideologija i politika od 1990-ih naovamo. Tim se javnim znanjem prezentira reducirana i do banalnosti svedena viktimološka slika nacionalne stvarnosti i *Drugog* i ona ima jasnu ideološko-političku funkciju.

Autor *Karakazandžiluka* stoji na pozicijama odbrane modernističkog koncepta objektivne naučne interpretacije književnog teksta i etike u književnosti za koju smatra da treba počivati na univerzalno važnim humanističkim principima. U svojoj knjizi detektuje mnoge devijacije unutar akademske zajednice i ukazuje na činjenicu da je postojeće interpretativno znanje koje proizvodi književna kritika znatnim dijelom banalno, dogmatsko, prazno i birokratizirano te bez društveno, znanstveno i humanistički relevantne sadržine. Veličković smatra da je takva vrsta devijantne prakse u proizvodnji znanstvenog teksta velikim dijelom legitimirana i postmodernističkim trendom pluraliteta mogućih tumačenja.

Karakazandžiluk je refleksija i autorove lične borbe i dubokog nezadovoljstva idejno-političkim kontekstom i etno-nacionalnim ustrojem društva u kojem živi, radi i djeluje, kako napominje, kao manjina i *na margini*. Konceptija knjige, autorskog diskursa i kritike upućuje i na Veličkovićeva kulturno i idejno uvjetovana uvjerenja u zagovaranju kojih pokazuje isključivost. Tako se npr. stiče utisak da autor interpretativna tumačenja književnosti kodificirana u socijalizmu tvrdo razumijeva kao naučnu istinu ne ostavljajući prostor propitivanju i njihove ideološke i nacionalno-kulturne uvjetovanosti, te u tom smislu, veze nauke sa paradigmatском ideologijom i etno-nacionalnom politikom traži, pronalazi i kritikuje ne isključivo ali dominantno u periodu etno-nacionalnih stvarnosti od kasnih 1980-ih do danas.

Osjećam potrebu napomenuti – baš kao što je bošnjačka društveno-politička elita svojim nakaradnim i kriminogenim praksama

doprinijela relativizaciji odgovornosti zaraćenih strana i slike ratnih dešavanja, te kompromitovala koncept građanskog društva, tako je socijalistički društveno-politički sistem i skup idejnih vrijednosti koje je podrazumijevao, unutar zemlje, svojim diskursom, prva diskreditovala razočarana kulturna inteligencija jugoslovenskog ideološkog opredijeljenja. Ona je intelektualno izrasla u okviru njegovog institucionalnog i obrazovnog sistema unutar kojeg su opstali i predsocijalistički moderni kulturni diskursi koji su, u radikaliziranom obliku, inspirirali etnonacionalnu politiku i nasilje 1990-ih.

Sabina Veladžić
sabina.veladzic@iis.unsa.ba
Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

UPUTSTVA AUTORIMA

Historijska misao je časopis Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene radove iz historije, arheologije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost. Cilj časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@untz.ba ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimljeni rukopisi bit će poslani na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima zadovoljava kriterije da bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputstvima Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvatanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe, svaki autor dobiva po jedan primjerak časopisa. Radovi se objavljuju na bosanskom, srpskom, hrvatskom, crnogorskom, engleskom i njemačkom jeziku, a kategorije radova su:

- » izvorni naučni rad
- » pregledni rad
- » stručni rad
- » prethodno saopćenje
- » izlaganje sa naučnog skupa, tribine, okruglog stola
- » izvještaj sa naučnog skupa/konferencije
- » izvještaj sa arheoloških iskopavanja
- » historijska građa
- » prikaz knjige i periodike
- » rad iz oblasti nastavno-pedagoške materije
- » bilješke o aktivnostima osnivača Časopisa.

I. TEHNIČKI DIO

Dokument treba da sadrži:

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa

Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman ili sličan standardni font

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,5

Citati: Normal - veći citati pišu se u posebnom paragrafu (font 10)

Veličina slova: Naslov: 16 Podnaslov: 14 Glavni tekst: 12

Apstrakt i ključne riječi

Veličina slova: 11

Maksimalno 120 riječi u apstraktu; maksimalno deset ključnih riječi

Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst, sa prevodom na engleski ili njemački jezik.

Sažetak

Veličina slova: 11

Maksimalno 500 riječi

Sažetak se piše na jeziku kojim je pisan i glavni tekst, sa prevodom na engleski ili njemački jezik.

II. CITIRANJE U FUSNOTAMA

Fusnote (Bilješke)

Veličina slova: 10

Prored/Razmak: 1,0

Poravnanje: Justify

Citiranje knjiga

Format: Prezime, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Pašalić, 1960, 88.

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti: Isto, 101. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 101. ili Ibidem, 101.)

Citiranje radova u časopisima i zbornicima radova

Format: Prezime autora, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Hauptmann, 1961,89.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti navesti kao: Isto, 106. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 106. ili Ibidem, 106.)

Citiranje članaka iz novina/listova

a) ako je poznato ime autora

Format: Prezime autora, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Bašagić, 1908, 2.

b) ako nije poznato ime autora

Format: Naslov članka, *Naziv lista* godina izdanja (redna)/broj izdanja, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti navesti: Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu navesti skraćeno: Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 1908, 2.

Citiranje arhivskih izvora

Format: Naziv arhiva (dalje: skraćeni naziv arhiva), fond: naziv fonda, broj kutije/fascikle/dokumenta ili naziv dokumenta (u zavisnosti od strukture građe)

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje objavljenih/primarnih izvora za stariju historiju

Format: Ime autora, broj knjige/odjeljka, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Ptolomej, 2.14, 2.

Kad se isti izvor citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Citiranje sa interneta

Format: Prezime, *naslov članka*

Metjahić, *Ko je Husaga Ćišić*

III. BIBLIOGRAFSKI POPIS

Opća pravila

1. Veličina slova: 12
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navoditi izvore, a zatim i ostalu literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja

5. Ukoliko publikacija ima dva ili više autora, izdavača ili mjesta izdanja, međusobno ih odvajati crtom (-)
6. Ukoliko publikacija ima dva ili više urednika, prevoditelja ili priređivača, njihova imena i prezimena pisati u zagradi i odvajati zarezima
7. Bibliografske jedinice izvorno pisane na drugim pismima transliterirati u latinicu.

Knjige

Format: Prezime, Ime. *Naziv publikacije*, Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine), navođenje se vrši na slijedeći način:

Format: Prezime, ime. *Naziv publikacije*, izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina.

Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1974.

Članci u časopisima

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv časopisa* godina izdanja/broj izdanja, Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Aličić, Ahmed. "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi* XVI/17, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129-174.

Članci u zbornicima radova

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv zbornika*, Zbornik radova (ur. ime/na i prezime/na urednika), Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Cholewicki, Paweł "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić), Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo 2019.

Format: Naziv arhiva, Mjesto, naziv fonda (u sljedećem redu)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Zajedničko ministarstvo finansija

Primarni izvori za stariju historiju / objavljeni izvori

Format: Autor [ako postoji], *Naziv publikacije* (ur./ed(s)). I. Prezime urednika, ako postoji], Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Ptolemy, *Ptolemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton - Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: van redni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I - IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodika

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

Topčić, Hašim. "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4, 25. januar 1911, Sarajevo.

b) ukoliko nije poznat autor

Format: "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime, Ime. *Naslov članka*, link (datum pristupa)

Kamberović, Husnija. *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

b) ukoliko nije poznat autor

Format: *Naslov članka*, link (datum pristupa)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bih-obavijestena-o-promjeni-imena-makedonije-u-republika-sjeverna-makedonija/190221080> (12. 6. 2019).

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- » Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa Historijska misao bit će prosljeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (historija, arheologija i srodne nauke)
- » Svi recenzenti časopisa Historijska misao prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- » Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje
- » Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: 1. Da se tekst objavi u izvornom obliku; 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena; 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija. Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovonog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao pregledni rad, Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao stručni rad, isti će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent ocijenio da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- » Ukoliko oba recenzenta procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen
- » Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji im dostavlja glavni i odgovorni urednik časopisa.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The *Historical Thought* is the journal of the the Department of History (Faculty of Philosophy, University of Tuzla). The journal brings previously unpublished works from the filed of history, archaeology, and other related academic disciplines, if they relate to the past in at least some segment. The goal of the Journal is to encourage a multidisciplinary approach to the research of the past and the cooperation of history and archaeology with other related sciences. All works in digital form should be sent to the email address: historijska.misao@untz.ba or as a hard copy to the address: Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (office 039A). Received manuscripts would be sent to at least two doubleblind peer reviews, whereby the paper receives a certain category, if it meets the criteria for publication, according to the peer reviewers. After evaluating the paper, if the review is positive, the author is obliged to make changes to the text according to the attached reviews and the instructions of the editors, which, with the prior opinion of the Editorial Board, makes the final decision on the acceptance and categorization of the paper, and reserves the right to process it in terms of journalistic norms. After publication, each author receives one hard copy of the Journal. Language of papers may be: Bosnian, Serbian, Croatian, Montenegrin, English, German. The journal publishes the following categories of papers:

- » original scientific papers
- » review papers
- » professional papers
- » previous announcement
- » presentations from scientific conferences and lectures
- » reports from scientific conferences
- » reports from archaeological excavations
- » historical material
- » book and periodical reviews
- » papers in the field of teaching and pedagogy
- » notes on the activities of the founders of the Journal.

I. TECHNICAL PART

A submitted paper must contain

Name and surname, academic title, affiliation, email adress of the author.

The paper must be sent in a Microsoft Word format.

Font: Times New Roman or similar standard font

Alignment: Justify

Line spacing: 1,5

Quotes: Normal; longer quotes to be written in a separate paragraph (font size 10)

Title font size: 16

Chapter heading font size: 14

Main text font size: 12

Abstract and keywords

Font size: 11

Maximum of 120 words in abstract; maximum of 10 keywords

Language: same as the language of main text with translation to English or German or Bosnian/Croatian/Serbian.

Summary

Font size: 11

Maximum of 500 words

Language: same as the language of main text with translation to English or German or Bosnian/Croatian/Serbian.

II. CITATION IN FOOTNOTES

Footnotes

Font size: 10

Line spacing: 1,0

Alignment: Justify

Book citation

Format: Surname, year of publishing, page number (number only, without "p.")

Pašalić, 1960, 88.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 101. or Ibidem, 101.

Journal and proceedings citation

Format: Surname of the author, publishing year, page number (number only, without "p.")

Hauptmann, 1961, 89.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 106. or Ibidem, 106.

Periodicals article citation

a) if the author is known

Format: Surname of the author, publishing year, page number (number only, without "p.")

Bašagić, 1908, 2.

b) if the author is unknown

Format: Article title, *Magazine title* volume/issue, publication year, page number (number only, without "p.")

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid. or Ibidem.

When the same article is cited on the other place in the paper, put short version: Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 1908, 2.

Archive sources citation

Format: Archive name (hereinafter: archive name abbreviation), fund: fund name, number of fascicle/folder/document or title of document (depending on the structure of archive materials)

Arhiv Tuzlanskog kantona (hereinafter: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citation of published/primary sources for older history

Format: Author name, Numbers of book/chapter, page number (number only, without "p.")

Ptolemy, 2.14, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 11. or Ibidem, 11.

Citation of internet references

Format: Surname, *article title*

Metjahić, *Ko je Husaga Ćišić*

III. LIST OF REFERENCES / BIBLIOGRAPHY

General rules:

1. Font size: 12
2. Bibliographical units to be listed in alphabetical order
3. Sources to be separated and written before other references
4. If there are more than one unit from one author, sort his/her biblio-

graphical units by publication year

5. If a publication has two or more authors, publishers or places of publishing, separate them by Em dash (-)
6. If a publication has two or more editors or translators, list their names and surnames and separate by a comma, all in parentheses
7. Bibliographical units originally written in other scripts to be transliterated to Latin script.

Books

Format: Surname, Name. *Title*, Publisher, Publishing place publishing year.

Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

When it comes to the institutions with more publishing departments, cite in the following way:

Format: Surname, Name. *Title*, Publisher, Series name and number, Subseries name and number, Publishing place publishing year.

Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1974.

Journal articles

Format: Surname, Name. "Article title", *Journal title* volume/issue, Publisher, Publishing place publishing year, page range.

Aličić, Ahmed. "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi* XVI/17, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129174.

Proceedings articles/chapters

Format: Format: Surname, Name. "Article/Chapter title", *Proceedings title*, Proceedings (ed(s). names and surnames of the editors), Publisher, Publishing place publishing year, page range.

Cholewicki, Pawel. "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić), Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo 2019.

Unpublished/archive sources

Format: Archive name, Place, fund title (in the next row)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Zajedničko ministarstvo finansija

Primary sources for older history / Published sources

Format: *Publication title* (ed(s). N. Surname of the editor(s)), Publisher, Publishing place publishing year.

Ptolemy, *Ptololemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton - Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: van redni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I - IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodicals

a) if the author is known

Format: Surname, Name. "Article title", *Magazine title*, Volume/issue, Date, Publishing place

Topčić, Hašim. "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4, 25. januar 1911, Sarajevo.

b) if the author is unknown

Format: "Article title", *Magazine title*, Volume/issue, Date, Publishing place

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) if the author is known

Format: Surname, Name. *Article title*, link (accession date)

Kamberović, Husnija. *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

b) if the author is unknown

Format: *Article title*, link (accession date)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bihobavijestenaopromjeniimenamakedonijeurepublikasjevernamakedonija/190221080> (12. 6. 2019).

INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS

- » All papers arrived within the specified period to the address of the journal *Historical Thought* would be forwarded to two anonymous peer reviews by experts in the field from which the work came (history, archaeology, or related academic disciplines).
- » According to the rules of the journal, all peer reviewers of the journal must have a doctorate in history, archaeology, or other related fields.
- » Peer reviewers can categorize papers in one of the offered categories: original scientific paper, overview paper, professional paper, previous announcement.
- » After completing the review process, the peer reviewer suggests: 1. the text to be published in its original form; 2. the text to be published after the demanded changes; 3. the text not be published, for failing to meet the minimum scientific criteria. If the reviewer chooses the second category, he/she has the right to ask the editor-in-chief to inspect the paper after the author's corrections.
- » If the evaluations of two peer reviewers do not differ to a great extent (e.g. one peer reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other peer reviewer evaluated the work as a review paper, the Editorial Board would go in favour of the author and opt for a higher rating) If the evaluations of two peer reviewers differ significantly (e.g. one peer reviewer categorized the paper as the original scientific paper, while the other categorized it as a professional paper, the editor in chief is obliged to send it to a third anonymous expert review from the same field).
- » If one peer reviewer evaluated the paper as not meeting the minimum scientific criteria for being published, the paper would be sent to a third anonymous review by an expert in the same field).
- » If both peer reviewers assess that the paper fails to meet the criteria for publication, the author would be informed that the paper is not going to be published.
- » Peer reviewers are requested to write a review within 15 to 30 days in the form that the editor-in-chief would send them.